

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2014

ЗМІСТ

Статті

- ОТРОЩЕНКО В.В. З приводу генези цист бережнівсько-маївської зрубної культури
- СНИТКО І.О. Характер і динаміка економічних стосунків Ольвії з містами Іонії в VI—V ст. до н. е. та початок формування внутрішньопонтійського ринку
- ШЕЙКО І.М. До питання про технологію виробництва та використання глиняних світильників
- ПЕЛЯШЕНКО К.Ю. Ліпний посуд із поховань скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу
- ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Проблеми вивчення гончарних осередків типу Балка Канцерка

Публікації археологічного матеріалу

- ОСТАПЕНКО М.А., ПАНЧЕНКО І.В. Скіфська антропоморфна стела із Запоріжжя
- РУСЯЄВА А.С., ІВЧЕНКО А.В. Список імен на чорнолаковій чашці з некрополя Ольвії

CONTENTS

Articles

- 3 OTROSHCHENKO V.V. Concerning Log Cabins Genesis in Berezhnivsko-Maivska Zrubna Culture
- 17 SNYTKO I.O. Nature and Dynamics of Economic Relations between Olbia and Ionian Cities in the 6th and the 5th c. BC and the Beginning of Intra-Pontic Market Development
- 29 SHEIKO I.M. To the Issue of Production Technology and Usage of Ancient Greek Clay Lamps
- 36 PELIASHENKO K.Yu. Handmade Pottery from the Scythian Period Burials in the Dniipro-Donetsk Forest-Steppe Region
- 51 VOLODARETS-URBANOVYCH Ya.V. Problems in Study of Kantserka Gully Type Pottery Centres

Publications of Archaeological Materials

- 60 OSTAPENKO M.A., PANCHENKO I.V. Scythian Anthropomorphous Stele from Zaporizhzhia
- 65 RUSYAYEVA A.S., IVCHENKO A.V. List of Names on Black-glazed Cup from Olbian Necropolis

ШАБАНОВ С.Б. Скляний глек «кельнського типу» з колекції Центрального музею Тавриди (м. Сімферополь)	74	SHABANOV S.B. Glass «Cologne Type» Pitcher from the Central Taurida Museum Collection (Simferopol)
ХРАПУНОВ І.М. Підбійна могила з похованнями III—IV ст. з могильника Нейзац	80	KHRAPUNOV I.M. Undercut Grave with the 3 rd —4 th c. Burials from Neyzats Burial Ground
АКСЬОНОВ В.С. Поховання з візантійською пряжкою типу Корінф з Нетайлівського могильника салтово-маяцької культури	91	AKSONOV V.S. Burial with Corinth Type Byzantine Buckle from Netailivskyi Burial Ground of Saltovo-Mayak Culture
ХОРУЖА М.В. Поховання в дромосі катакомб Верхньосалтівського могильника	99	KHORUZHA M.V. Burials in Dromoi of Catacombs at Verchniy Saltiv Burial Ground

До історії стародавнього виробництва

ГОРБАНЕНКО С.А. Рільництво у носіїв боршевської культури	110
--	-----

To the History of Ancient Crafts

GORBANENKO S.A. Agriculture of Borshevo Culture Bearers	110
---	-----

Історія науки

КУЛАТОВА І.М., СУПРУНЕНКО О.Б. Археологічні дослідження І.А. Зарецького на Полтавщині	121
---	-----

History of Science

KULATOVA I.M., SUPRUNENKO O.B. Archaeological Research by I.A. Zaretskyi in Poltava Region	121
--	-----

Хроніка

До ювілею Софії Станіславівни Березанської	130
МОЦЯ О.П., ПАВЛЕНКО С.В. Круглий стіл «Проблеми давньоруської урбаністики»	132
БЛЯЄВА С.О., КОВАЛЬ Ю.В., ЦЕТЛІН Ю.Б., ЧМІЛЬ Л.В. Новітні та традиційні методи дослідження кераміки: результати та перспективи	142
Пам'яті Володимира Павловича Білозора	145

News Review

To the Jubilee of Sofia Stanislavivna Berezanska	130
MOTSIA O.P., PAVLENKO S.V. Round Table «Problems of Ancient Rus Urban Planning»	132
BILYAYEVA S.O., KOVAL Yu.V., TSETLIN Yu.B., CHMIL L.V. New and Traditional Methods of Ceramics Research: Results and Perspectives.	142
To the Memory of Volodymyr Pavlovych Bilozor	145

Наші автори

Список скорочень

Our Authors

Abbreviations

Здано до набору 01.04.2014. Підписано до друку 04.06.2014. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,21. Обл.-вид. арк. 18,65. Тираж 504 прим. Зам. 3918

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

В.В. Отрощенко

З ПРИВОДУ ГЕНЕЗИ ЦИСТ БЕРЕЖНІВСЬКО-МАЇВСЬКОЇ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ

Простежено традицію влаштування поховальних конструкцій на зразок скринь упродовж IV—II тис. до н. е. з акцентом на зруби та кам'яні скрині.

Ключові слова: енеоліт, доба бронзи, зруб, кам'яна скриня, циста, традиція, транскультурне явище.

Трансформація зрубної культури, позначеної В.О. Городцовим в середній течії Сіверського Дінця, в неозору культурну спільноту супроводжується виділенням численних локальних варіантів, а потім — і окремих культур (Ковальова, Волкобой 1976; Качалова 1977; Чередниченко 1979; Пряхин, Матвеев 1987; Обыденнов, Обыденнова 1992, с. 159—162; Малов 1991; Отрощенко 1994; Кузьмина 1995). У вирі гострих дискусій зі «зрубної» теми, що практично не вщухають упродовж останніх сорока років, важливо не загубити базові засади проблеми. Серед них не останнє місце посідає явище зрубів як типу поховальних споруд, від яких пішли назва «зрубна культура» та похідні від неї — «зрубна культурно-історична спільнота» чи «зрубна культурно-історична область» (Мерперт 1985). Утім, ліпше вживати сполучення «зрубна спільнота» чи «зрубна область», вилучивши з них складову «історична», не вельми доречно в контексті подій пізньої праісторії (Отрощенко 2011, с. 160).

Відкриття зрубів як типу поховальних споруд доби бронзи відбулося 1901 р. на Ізюмщині (Городцов 1905). Тож логічно буде вважати ізюмські поховання в зрубах еталонними для однойменної культури загалом, але не всі. Дослідженнями Сіверськодонецької експедиції в 70-і рр. встановлено, що істотна частина зрубів, зокрема й розкопаних В.О. Городцовим, належала до іншої культури — попередниці зрубної (Післарій 1975; 1982, с. 184—188, рис. 6, 7; Братченко и др. 1976, с. 309). Саме С.Н. Братченко дав поглиблену характеристику культури багатоваликів кераміки, виділеної раніше (Березанская 1960), та обгрун-

тував для неї коректніший таксон — «бабинська культура» (Братченко 1977; Литвиненко 2007, с. 117). Водночас І.О. Післарій на Першій науковій конференції молодих вчених ІА АН УРСР (1974 р.) уперше озвучив тезу щодо місцевого походження зрубів та однойменної культури від культури багатоваликів кераміки (Післарій 1976). Відтоді проблему генези зрубів було переведено в практичну площину, оперту на факти (конкретні споруди), виявлені в чіткому стратиграфічному контексті. Систематичне дослідження закритих комплексів бабинської культури призвело, зрештою, до формулювання поняття «культурне коло Бабинне» з його складовими: Дніпро-Донською (ДДБК) і Дніпро-Прутською (ДПБК) бабинськими культурами та низкою локальних типів пам'яток (Литвиненко 2009, с. 6—12).

Подальше вилучення поховань у скринях зрубної культури з передуючих їй комплексів деякі дослідники не сприйняли. Зокрема, дніпропетровські археологи, виділяючи маївський локальний варіант зрубної культури, попервах зарахували до нього й низку поховань бабинської культури, зокрема в дерев'яних домовинах (Ковальова, Волкобой 1976, с. 16, рис. 10, 17, 18; 12, 6). С.І. Берестнев, розрізняючи поховання в зрубах і в дощаних скринях, відносив обидва типи споруд до раннього етапу зрубної культури (Берестнев 1983, с. 10—11). Тут він слідував за М.М. Чередниченко (Чередниченко 1973, с. 12). Але процес розмежування поховань бабинської та зрубної культур, започаткований у 70-і рр., досить швидко набув незворотного характеру (Ковалева 1981, с. 35—47; Отрощенко 1981, с. 70—86). І.О. Післарій чіткіше розвів комплекси бабинської та зрубної культур у часі. Перші він датував пере-

хідним періодом від середньої до пізньої бронзи, другі відніс до доби пізньої бронзи (Писларий 1983, с. 12—14). Ширшу характеристику перехідного періоду дав автор (Отрошенко 2001, с. 43—79).

Виокремлення рис поховального ритуалу населення культурного кола Бабине поставило на порядок денний питання щодо місцевої генези зрубної культури на теренах України загалом і зрубів як типу поховальних споруд зокрема. Продовження дискусії щодо генези зрубів мало місце на Третій конференції молодих вчених ІА АН УРСР у Києві, де з тезами про західне походження дерев'яних домовин зрубної культури виступили вже й московські дослідники (Левакова, Пятых 1981). Водночас аргументи на користь західного (надчорноморського) походження антропологічного типу носіїв зрубної культури навів знаний петербурзький антрополог (Шевченко 1977; 1986, с. 188—197; 1991, с. 133—136). Питання генези зрубної культури не лишилося поза увагою й українських археологів (Литвиненко 1992; Отрошенко 1994, с. 153; Ковалева 1997). Висловлено міркування у форматі тез щодо генези дерев'яних рам культури багатовапелкової кераміки на місцевому підґрунті доби ранньої бронзи (Литвиненко 2001, с. 62—63). Наприкінці минулого тисячоліття генетичний зв'язок дерев'яних рам бабинської культури з пізнішими скринями зрубної культури вже не викликав сумнівів, хоча достатньої конкретизації ще не набув. Тож є сенс звернутися до проблеми генези зрубів бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК).

Варто наголосити, що простежується виразний паралелізм у застосуванні дерев'яних і кам'яних скринь носіями степових культур упродовж доби бронзи. Не є таємницею, що в обох різновидах таких усипалень ховали, передусім, представників еліти (Чередниченко 1973, с. 10—13; 1997, с. 29; Писларий 1983, с. 13). Нагадаємо, що кам'яні скрині В.О. Городцов дослідив і виділив дещо пізніше (1903 р.) — під час розкопок у Бахмутському пов. Катеринославської губ. (Городцов 1907). Але на культурній сепарації таких своєрідних усипалень він не наголошував. Тож знадобилося ще 80 років, аби прозвучав чіткий висновок І.О. Писларія, що *«погребальное сооружение не может считаться единственным определяющим признаком при культурной атрибуции погребений»* (Писларий 1982, с. 178; 1983, с. 5). Так постала необхідність у критичній оцінці підходу В.О. Городцова до номінації археологічних культур за типом

поховальної споруди. Адже складні поховальні споруди іноді стають на перешкоді культурної атрибуції поховань (Писларий 1983, с. 5). Актуальність порушеного питання доводить нешодавня делікатна пропозиція Г.М. Бурова називати кемі-обинську культуру «ящичною» та вважати її старішою в колі культур доби бронзи, виділених В.О. Городцовим (Буров 2007, с. 75). Звичайно, перейменовувати класичні культури потреби немає, але на перспективу оптимальною є номінація нової культури за еталонною пам'яткою. Зразком тут може бути Довга Могила Кемі-Оба, обрана А.О. Щепинським за емонімну для виділеної ним культури.

У зв'язку з цим розглянемо приклад надмірної довіри до цист як надійного орієнтиру в пошуку комплексів кемі-обинської культури, продемонстрований А.О. Щепинським. На початку 80-х рр. дослідник об'єднав чи не всі кам'яні цисти енеоліту та бронзи Надчорномор'я в єдину й тривалу кемі-обинську культуру (Щепинський 2002, с. 53). На жаль, цей рукопис 1982 р. видано вже по смерті автора та майже синхронно з публікацією епонімної пам'ятки — Довгої Могили Кемі-Оба в Криму (Щепинський, Тошев 2001). Ці публікації активізували дискусію щодо статусу Кемі-Оби в системі пам'яток доби бронзи. Строкатість та асинхронність зібраного під парасольку Кемі-Оби матеріалу змушує дослідників висловлювати сумніви в доречності виділення цієї культури загалом (Тошев 2007, с. 63, 85). Та незалежно від того, чим завершиться поточна дискусія (Тесленко 2001; Тошев 2001; 2004; 2007, с. 59—86; Буров 2007), принципово важливими є факти наявності комбінованих цист (із дерева та каменю) під насипами Довгої Могили Кемі-Оба. Загалом А.О. Щепинському вдалося наочно продемонструвати тяглість у часі не кемі-обинської культури, а традиції поховань у скринях від цист Маріупольського ранньоенеолітичного могильника до усипалень таврів раннього залізного віку (Щепинський 2002, с. 53—57). Хоча носії кемі-обинської культури ховали небіжчиків здебільшого в кам'яних скринях, вони мали й сталі навички зведення дерев'яних домовин (Тошев 2002, табл. 1). Встановлена дослідником пропорція між кам'яними та дерев'яними цистами в кемі-обинській культурі як 118 : 32 (Щепинський 2002, с. 197, табл. II, 10, 11) потребує уточнення в обох позиціях. Адже з цього кола слід вилучити поховання з кам'яною огорожею Маріупольського могильника, інші цисти доби енеоліту, а також чотири кам'яні усипальні Одеського кургану культурного кола

Бабине (Щепинский 2002, с. 141—142; с. 333, табл. 76). До БМЗК відносяться поховання 16? у цисті з кургану Зелений Яр у Східному Криму та поховання 5/9 з кургану біля с. Мар'їнське Дніпропетровської обл. (Щепинский 2002, с. 286, табл. 29; с. 330, табл. 73, 7, 8), що супроводжувалися орнаментованим ребристим посудом доби пізньої бронзи. Зруби власне кемі-обинської культури скорочено до 10 (Тощев 2002, с. 105, табл. 1). Щонайменше на третину має зменшитися й кількість кам'яних цист цієї культури.

Завершуючи історіографічний аспект Кемі-Оби, наголосимо, що становлення бабинських культур українські дослідники оцінюють як своєрідний «ямний ренесанс» — відродження певних традицій доби ранньої бронзи (Ковалева 1981, с. 75—76; Писларий 1983, с. 20; Литвиненко 2009, с. 24—25). Особливий наголос на цій тезі роблять одеські дослідники (Іванова, Петренко, Ветчинникова 2005, с. 160—167). А їхній колега з Кишинева визначив поховання 19/5 біля с. Казаклія як «КМК—Пост'ямное?» (Агульников 2013, с. 7, рис. 1, 3). Розвиваючи тему «ренесансу» додамо, що має йтися не лише про ямну спільноту загалом, а й її яскраву складову — кемі-обинську культуру.

Свого часу С.С. Березанська висловила тезу про причетність носіїв кемі-обинської культури до формування культури багатоваликкової кераміки (Березанская 1979, с. 6). Але І.Ф. Ковальова рішуче заперечила це, апелюючи до традицій пізньоямної культури та її внеску до генези вказаної культури (Ковалева 1981, с. 75—76). Але ж Кемі-Оба, як зазначено, була культурою чи локальним варіантом ямної спільноти. Дослідники останньої пов'язують долю кемі-обинських племен з формуванням пам'яток культури багатоваликкової кераміки (Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986, с. 60). Ще далі пішов А.О. Щепинський, який відніс до кола пам'яток з кемі-обинськими традиціями не лише кам'яні цисти культури багатоваликкової кераміки та ранньозрубних поховань, але й дерев'яні скрині доби пізньої бронзи, посилаючись на розкопки зрубів маївського типу І.Ф. Ковальовою та С.С. Волкобом (Щепинский 2002, с. 53—57). Тож навряд чи доцільно виключати Кемі-Обу зі складових генези культурного кола Бабине та похідних від останнього культурних утворень доби пізньої бронзи — бережнівсько-маївської зрубно-ї культури на схід від Дніпра та блоку культур Сабатинівка—Ноуа—Кослоджень на захід від Славутича.

Зрештою, кемі-обинські конструкції скринь виявилися не найдавнішими в Надчорномор'ї. Прототипи їх є в енеолітичних культурах Степу (Николова, Рассамакін 1985, с. 41, рис. 7). Йдеться, передовсім, про нижньомихайлівську та квіт'янську (постмаріупольську) курганні культури. Але найдавніші кам'яні скрині відомі на ґрунтових некрополях другої половини V тис. до н. е.: Ворошиловград; Маріуполь, поховання XXI; Ольховатка; Яма, поховання 5, 6 (Rassamakin 2003, р. 60—65, fig. 4.8; 4.9, 1). Наголошено, що вперше мегалітична традиція спорудження цист і кромлехів зародилася в другій половині V тис. до н. е. в смузї від Дніпровського Надпоріжжя до пониззя Дону з невичерпними ресурсами кам'яних покладів Українського кристалічного щита та Донецького кряжу (Тесленко 2007, с. 76—80, рис. 1, 2). Мегаліти розглядаються як престижна форма поховального ритуалу, а традиція їх спорудження в усіх проявах переходить з енеоліту в добу ранньої бронзи, коли вона поширюється й на Крим (там само, с. 82—83).

Дерев'яні скрині фіксуються пізніше за кам'яні, але для IV тис. до н. е. переконливо засвідчено паралельне їх побутування. Зокрема, Ю.Я. Рассамакін виокремив групу поховань ІВ «у дерев'яних ящиках», які конструктивно нагадують зруби доби пізньої бронзи (Rassamakin 2004, Teil I, S. 34, Abb. 23; S. 49, Abb. 39, 10; S. 57, Abb. 48, 1, 10). Наявність цист засвідчено в більшості обрядових груп поховань доби енеоліту (Op. cit., S. 14, Abb. 1). Зокрема, для груп I і ІІС показові що кам'яні, що дерев'яні скрині. Для них, незалежно від матеріалу, Ю.Я. Рассамакін використовує термін «циста» (*kiste, cist*). Найпівнічніше кам'яну скриню енеолітичної доби нещодавно досліджено в Петрашівському кургані в Кременчуцькому р-ні Полтавської обл. (Супруненко 2012, с. 32—43, рис. 25—34). Її віднесено до цист групи I, за Ю.Я. Рассамакіном, і пов'язано з квіт'янською (постмаріупольською) культурою (Супруненко 2012, с. 95—99). Зазначимо, що цисти енеолітичного часу фіксуються в Дніпро-Донецькому північному степовому ареалі першої мегалітичної традиції, за Д.Л. Тесленком. Ці ж терени співпадають із зоною концентрації цист культурного кола Бабине та БМЗК, хоча їх розділяє проміжок у понад тисячу років. Істотно скорочують цю відстань цисти саме кемі-обинської культури.

Отже, наступний етап влаштування дерев'яних, а ще частіше кам'яних скринь фіксується в носіїв кемі-обинської культури ран-

ної бронзи, яку автор розглядає в системі пам'яток ямної спільноти. У Довгій Могилі Кемі-Оба тричі спостережено поєднання зрубу та кам'яної скрині в одній поховальній споруді (Щепинский, Тошев 2001, с. 54—58, рис. 3, 4). Хоча А.О. Щепинський назвав їх дерев'яними ящиками, Г.М. Тошев зазначає, що поховання 1 і 2 «совершены в деревянных ящиках, обложенных камнем» (там само, с. 82, рис. 13, 14). Це ж стосується й «дерев'яного ящика 3» (там само, с. 79, рис. 15). Зрештою, й сам автор розкопок обмовився про «своего рода футляр в виде «наружного» каменного ящика» над дерев'яним ящиком 2 (там само, с. 55, рис. 3). Стіни цих кам'яних скринь зі зрубом усередині були складені з брил, поставлених на ребро, та горизонтальної кладки, тобто облямовували зруб. Для нас ці нюанси важливі в тому сенсі, що, як буде показано нижче, поєднання зрубу з кам'яною оболонкою зафіксовано в кількох похованнях БМЗК, тобто за пізньої бронзи. З огляду на зовнішні впливи у формуванні мегалітичної традиції в Надчорномор'ї привертає увагу розписна циста з порталом дольменного типу біля с. Віліне в Бахчисарайському р-ні. Трапецієподібний отвір, що був нішею для уламка горщика з вохрою, дбайливо прикрили ззовні й притисли до portalу додатковою брилою (Храпунов 1981, с. 317; Нечитайло 1991, с. 46—47, рис. 15). Помітно, що розуміння семантики та ідеологічного навантаження portalу місцеве населення втратило чи й не мало його загалом.

Варто звернути увагу на стратиграфію поховань у Довгій Могилі Кемі-Оба, де перший горизонт становлять комбіновані споруди, другий — поховання в катакомбах, а третій — у кам'яних скринях над вхідними ямами катакомб. Останні зберегли традиції кемі-обинської культури, зокрема розпис стін скринь вохрою, подібний до зафіксованого на внутрішніх площинах дерев'яних ящиків 1 і 3 (Щепинский, Тошев 2001, с. 83, рис. 7, 3). Ймовірно, кам'яні скрині 2 і 3 відносяться до перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи, представленого в передгір'ях Криму кам'янсько-планерською культурою, пов'язаною з культурним колом Бабіне (Тошев 2007, с. 141—171).

Факт, що влаштування цист і зведення довгих могил масштабно поновлюється за перехідного періоду та доби пізньої бронзи населенням культурного кола Бабіне та БМЗК не видається випадковим, а, швидше, відродженням давньої традиції. А.О. Щепинський намагався пояснити її тривалістю кемі-обинської куль-

тури з похованнями в цистах у Надчорномор'ї аж до середини II тис. до н. е. Цей висновок він фактично поширював і на зруби (Щепинский 2002, с. 55—57).

Показовим у цьому сенсі є випадок повторного використання цисти кемі-обинської культури для поховання особи культурного кола Бабіне — поховання 8/5 у кургані біля с. Криловка на північ від Євпаторії (Тошев 1993, с. 157, рис. 1, 5). До цисти, ретельно складеної з чотирьох брил, з'єднаних по кутах характерними для Кемі-Оби вертикальними пазами, та розрахованої на інгумацію в скорченому стані, покладено випростано по діагоналі небіжчика з кістяною пряжкою-бляхою. Цисту перекрито двома брилами. Є також згадка про кістяну пряжку з різновеликими отворами «в ящичке около Сак», точніше, в порушеній розписній цисті з напівзруйнованого кургану в с. Чоботарка Сакського р-ну (Щепинский 2002, с. 30, 107, табл. 19, 10). Цікаво, що кістяну пряжку з центральним і двома боковими отворами виявив В.І. Марковін біля фасаду дольмена 37 на Дегуакській галявині біля ст. Даховська на Північно-Західному Кавказі (Марковин 1978, с. 129, 273, рис. 66, 7). Отже, можна припускати, що традиція використання цист, як і дольменів, для поховальних потреб передавалася впродовж віків не лише вербально, але й певним чином втілювалася матеріально у вигляді свідомого сприйняття від попередників і використання споруд відповідної функції за прямим призначенням і як ритуальних об'єктів.

У населення ямної спільноти традиція ховати в кам'яних і дерев'яних цистах фіксується на тлі статистично достовірних добірок поховань (Тошев 2007, с. 24, рис. 4, 2, 3; Мельник, Стеблина 2013, с. 66—76, рис. 40—45). На окрему увагу заслуговує прямокутний зруб у два вінця довкола ями з парним похованням 7 у кургані Ломоносове 92 в Криму (Тошев 2007, с. 28—34, рис. 3, 3; 7, 8). Не менш вражаючим є основне поховання 12/1 у кургані біля Сватового на Луганщині, де на рівні давньої поверхні було закладено раму з дощок (2,0 × 1,7 м), перекриту вздовж цілими та розколотими колодами на площі 4,0 × 5,0 м (Братченко 2004, с. 115—120, рис. 4). А.Л. Нечитайло назвала цю усипальню зрубом і пов'язала її появу з майкопськими впливами (Нечитайло 1991, с. 43—44, рис. 12). Аналіз численного металевих супроводу звідси дозволяє віднести її до ямної спільноти (Черных 2009, с. 66, рис. 5, 12; 10, 1).

Дещо ускладнює ситуацію автоматичне віднесення кам'яних скринь ямної спільноти до

кемі-обинської культури, про що йшлося вище. Але ж є досить обґрунтоване припущення, що в цистах ховали осіб соціально вагомого прошарку ямного суспільства, можливо, жерців (Генінг 1987). Г.М. Тошев також вважає, що поховання в цистах Криму належали служителям культу (Тошев 2004, с. 110). Тож є достатньо підстав розглядати цисти доби ранньої бронзи поза межами Криму в системі локальних варіантів пам'яток ямної спільноти. Штучне вилучення цист (під кемі-обинським приводом) збіднює наочний образ локальних її варіантів, зокрема, південнобузького (Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986). Адже А.О. Щепинський реєстрував до фонду Кемі-Оби не лише цисти, а й кромлехи, крепиди, антропоморфні стели й святилища з усієї Південної та Центральної України, лишивши «ямникам» хіба що ординарні поховання в ямах без будь-яких ознак використання каменю. У підсумку дослідник отримав фантастичні пропорції ямних і кемі-обинських поховань у межах України — практично 1 : 1, точніше 0,9 кемі-обинських на 1,1 ямних (Щепинський 2002, с. 55).

Якщо за енеоліту для поховальних скринь можна застосовувати поняття «домовина» як натяк на асоціацію з житлом, то з поширенням колісного транспорту від доби ранньої бронзи скриня іноді набувала обрисів візка з відкритим чи закритим верхом — символічного катафалка. Відтоді вплив транспортних засобів на конструкцію дерев'яних поховальних споруд тривав упродовж усієї доби бронзи як матеріальне втілення ідеї посмертної мандрівки-переправи небіжчика до потойбічного світу. Функціонально кам'яні скрині та зруби можна вважати ідентичними конструкціями, оскільки обидва типи слугували для поховання небіжчиків. Семантично ж кам'яна скриня більше асоціюється з будівлею, а дерев'яну можна трактувати і як домовину (житло), і як кузов воза чи човен. Чи не через це саме дерев'яні, а не кам'яні цисти частіше трапляються в комплексах з колесами. У таких випадках дощану раму, труну, колоду можна трактувати ще й як імітацію воза чи іншого транспортного засобу. В кургані 10 біля сел. Тараклія виявлено два поховання ямної спільноти в решітчастих конструкціях. Якщо в похованні 18 у ногах небіжчика на виступі лежали два колеса, то в похованні 19 їх не було, але дослідник схильний розглядати обидві конструкції як елементи возів чи колісниць. Високий соціальний статус небіжчиків («аристократія») сумнівів у нього не викликає (Агульников 2002, с. 95, рис. 3, 4).

Тож зрозуміло, що легкі дерев'яні конструкції на дні ями, які утворюють решітчасту раму, часом інтерпретуються як рештки воза й іншими фахівцями. Здійснено спробу реконструювати такий транспортний засіб за матеріалами поховання 3/14 в групі 1 біля с. Широке на Криворіжжі (Мельник, Стеблина 2013, с. 81—82, 85—86, рис. 48, 9; 49, 10—14). Рештки решітчастих рам на дні кам'яних цист (Кривий Ріг, ПнГЗК, поховання 1/14; Зелений Гай-1987, поховання 5/4), близькі за параметрами до кузова з Широкого, також могли бути рештками возів (Мельник, Стеблина 2013, с. 66—72, рис. 40, 2, 4; 41, 2, 3).

За доби середньої бронзи — часу розвою катакомбних культур — сфера використання конструкцій у вигляді скрині звужується саме до імітації катафалка, вміщеного до поховальної камери чи вхідної ями. Класичним зразком такого поховання в кузові (рамі) гарби зі сплєтеним із лози навісом є ранньокатакомбне поховання 2/23 в групі Войкове біля с. Новоселівка Дніпропетровської обл. (Мельник, Стеблина 2012, с. 407—412, рис. 255—257). В інших випадках віз ставили поряд з небіжчиком, як у камері Тягунової Могили біля Запоріжжя (Чередниченко, Пустовалов 1991, с. 207, рис. 1—4) чи у вхідній ямі — приміром, поховання 11/9 біля м. Кам'янка-Дніпровська (Черных 1991, с. 137—148, рис. 1—6). Обидва ці комплекси також репрезентують ранньокатакомбну культуру. Скорочення кількості скринь за доби середньої бронзи можна пояснити ще й характером катакомбних споруд як таких. Адже камера катакомби фактично моделювала закрити конструкцію на зразок скрині в материковій глині та, зазвичай, без використання дерева чи каменю поза вхідною ямою.

Перехідний період від середньої до пізньої бронзи дослідники, як зазначено вище, пов'язують з певним відродженням традицій ямної спільноти на тлі відмови від поховання в катакомбах. У Надчорномор'ї поновлюється традиція зведення скринь з каменю та дерева, яка виразно зафіксована в елітних похованнях культурного кола Бабіне (Литвиненко 2007а, с. 162—165, рис. 1—3). У задіянні дерев'яних скринь у поховальній практиці неабияку роль відіграло стрімке поширення легкої колісниці, запряженої кінями. Автор уже наголошував на можливому зв'язку чоловічих поховань у дерев'яних рамах культурного кола Бабіне з ритуальною імітацією кузова колісниці та поясною пряжкою (Отрощенко 1998, с. 115—117). Заперечення опонента (Литви-

ненко 2005, с. 44—48) не змінили позиції автора щодо включення культурного кола Бабине до загалу культур бойових колісниць. У цьому сенсі досить порівняти дерев'яні рами поховань чоловічої обрядової групи 1-го хронологічного горизонту ДДБК (Литвиненко 2007а, с. 162, рис. 1, 1, 10, 16, 23, 29, 35, 46) і варіації дерев'яних рам поховань колісничних з могильників Синташти (Генинг, Зданович, Генинг 1992, с. 146, рис. 66; с. 150—155, рис. 69, 72; с. 209—211, рис. 111, 112; с. 228—233, рис. 124, 125; с. 253, рис. 138; с. 262, рис. 144; с. 281—284, рис. 157, 158; с. 305—306, рис. 173, 174). Винятком є пізніша Велика Могила Синташти, де виявлено класичний зруб з масивних колод на рівні давньої поверхні, близький хронологічно похованням у зрубх БМЗК (там само, с. 351—365, рис. 205—212). Відмінність між комплексами з дерев'яними рамами Синташти й Бабиного полягає в тому, що останні, на відміну від синташтинських, не супроводжувалися колісницями та елементами кінської упряжі. До цієї дискусії варто долучити комплекс поховання 7/15 біля с. Актове Миколаївської обл. дорослої особи з пряжкою на поясниці, накрите кузовом легкого візка. Поряд з кузовом виявлено рештки двох суцільних коліс (Фоменко 2007, рис. 1). За відсутності коліс таке поховання могли б трактувати як здійснене в дерев'яній рамі чи зрубі. Принаймні цей комплекс наочно засвідчує залежність конструкції труни від тенденцій розвитку транспортних засобів. Рештки подібних кузовів, але за відсутності коліс, виявлені ще в трьох похованнях ДПБК у підборах і з поясами пряжками (Литвиненко 2007а, с. 170, рис. 5, 18, 20, 25). Варто звернути увагу на кам'яну огорожу поховання 2/17 у кургані біля с. Орджонікідзе на Дніпропетровщині, в межах якої влаштовано впускну решічасту поховальну споруду над парним похованням ДПБК, яке супроводжувалося горщиком з тричленним ламаним профілем і шматочком залізної руди (Мельник, Стеблина 2012, с. 25, 40, рис. 21).

Яскравим прикладом зв'язку між поховальними спорудами з дерева та засобами пересування є поховання в колодах Дніпро-Бузького варіанта ДПБК (Литвиненко 2007а, с. 170, рис. 5, 1—3, 5, 7, 8, 12, 16). О.В. Тубольцев розглядає такі споруди як імітацію човна-довбанки та наголошує, що вони виявлені в похованнях пізньої ямної культури та культури багатовапкової кераміки (Тубольцев 1995, рис. 1, 2). Зрештою, поховання в колоді є варіацією захоронення в дерев'яній рамі чи зрубі й може роз-

глядатися як різновид скринь. Цей тип трун не набув поширення в культурах зрубної спільноти, хоча маємо випадок вміщення кальцинованих кісток до колоди (ночов) у похованні 5 кургану G2 біля с. Меркель (Макарівка) Саратовської обл., РФ (Синицын 1947, с. 80—82, рис. 54).

В ареалі культурного кола Бабине спостерігаємо помітну строкатість дерев'яних і кам'яних цист, що успадкували традиції попередніх культур ранньої та середньої бронзи й могли слугувати взірцями для населення культур зрубної спільноти. Показовим для ДДБК є переважання дерев'яних цист (199 на 1124 поховання) над кам'яними (таких 30), що вперше так виразно фіксується в Надчорномор'ї. У ДПБК випадки використання обох різновидів цист нечисленні: відповідно, 10 : 6 на 1231 поховання (Литвиненко 2008, с. 68—69, 99—100). У носіїв БМЗК знову відновлюється деяка перевага кам'яних цист над дерев'яними: 260 : 184, або 7,1 і 5,1 % (на 3600 поховань). Але в населення покровсько-мосоловської зрубної культури (ПМЗК) зруби суттєво переважають над кам'яними скринями: 59 : 3 (на 2900 поховань), але загальний відсоток скринь-усипалень (2,14 %) у шість разів менший ніж у БМЗК (Отрощенко 2002, с. 19). Тобто, Дніпро-Донський степовий ареал першої мегалітичної традиції лишався найпотужнішим осередком поховань у скринях і за доби пізньої бронзи. Тут фіксуються максимальні кількісні показники таких споруд для доби палеометалів.

Досліджуючи генезу доволі містких на дерево поховальних конструкцій БМЗК від порівняно легких трун (рам) культурного кола Бабине, слід зважати на принципово відмінні природно-кліматичні умови за перехідного періоду, з одного боку, та доби пізньої бронзи — з іншого. Р.О. Литвиненко неодноразово наголошує, що формування та розвиток культурного кола Бабине припали на час масштабної палеоекологічної кризи з аридизацією та континенталізацією клімату, що призвело до катастрофічних змін довкілля (Литвиненко 2009, с. 24—25, 27). Він посиляється на фактівців відповідного профілю, які стверджують, що на межі III—II тис. до н. е. мала місце наймасштабніша за останні 6 тис. років палеоекологічна криза чи навіть колапс (Демкин и др. 2012, с. 20, табл. на с. 22—23). Це призвело, зокрема, до змищення зони лісів на північ і появи певних проблем з нестачею деревини та металу для виготовлення ефективних деревообробних знарядь. Але техніка деревообробки

лишилися доволі високою, а для виготовлення рам використовували тесані й стругані дошки та практикували складне суміщення кутових вузлів (Писларий 1995, рис. 19, б). Доба пізньої бронзи позначена помітним кліматичним оптимумом і просуванням лісів на південь і, відповідно, зростанням деревинних ресурсів і деревообробного інструментарію (кельти). Втім, І.О. Писларій відзначає зниження рівня обробки дерева у «зрубників», коли на зміну рамам приходять круглі в перетині чи підтесані колоди, якими обкладали стіни ями, переважно в стик.

Показово, що на тлі помітного зростання трудових затрат на виготовлення та впорядкування поховальної споруди падає техніка конструювання не лише дерев'яних, а й кам'яних скринь. Ця тенденція стає помітнішою, коли порівняти технічно довершені цисти кемі-обинської культури з декоративним оздобленням внутрішнього простору, з одного боку, виконані в традиціях доби ранньої бронзи акуратні цисти культурного кола Бабіне — з другого та досить недбало виготовлені скрині БМЗК — з третього. Причини певної деградації цієї традиції, за умов технічного прогресу в суспільстві, зрозуміти важко.

Примітно, що вже серед відносно ранніх поховань ДДБК є окремі поховання в зрубках з колод великого діаметра (до 0,23 м), вкладених у стик у два вінця. Це, приміром, поховання 2/5 у групі Стирчаки Запорізької обл. (Самар, Антонов 1998, с. 83—85, рис. 1, 2). Ця конструкція поверх перекриття з плах була прикрита шкурою великої рогатої худоби з кінцівками та черепом. Звичай вкривати цисту шкурою переходить із ДДБК до БМЗК. Зруб ДПБК з колод у декілька вінців досліджений у похованні 3 Сугоклейської Могили в м. Кіровоград (Ніколова, Разумов 2012, с. 96—98, рис. 2, 1). Це поховання супроводжувалося напутньою їжею — куприком з ребрами та лопаткою дрібної рогатої худоби (рис. 1, 2). Зауважимо, що куприк став специфічною складовою напутньої їжі в елітних похованнях БМЗК. Радіовуглецева дата цього поховання, 1740—1530 ВС (95,4 %), наймолодша з-поміж інших датованих поховань ДПБК із Сугоклейської Могили (Ніколова, Разумов 2012, с. 104, табл.). Отже, традиція виготовлення зрубів, притлумлена в культурному колі Бабіне, стає особливо вираженою зі ствердженням БМЗК.

Втім, і традиція майстрування дощаних рам не перервалася після деструкції культурного кола Бабіне. Автор уже торкався теми вико-

ристання рам як поховальної споруди за доби пізньої бронзи (Отрощенко 2001, с. 146—147). Перехідним комплексом від ДДБК до БМЗК можна вважати поховання 1/4 біля м. Кіровськ Луганської обл. Щільна рама була складена з масивних дерев'яних брусів і перекрита впоперек дошками. Частково порушений скелет дорослого лежав у слабко скорченому стані на лівому боці з розворотом на спину. Кістки рук були порушені, перед черепом, орієнтованим до сходу, лежали кістки дрібної тварини (Красильников, Литвиненко 2000, с. 164—165, рис. 4, 2). З огляду на наявність рами автори публікації схильні відносити це поховання до раннього періоду ДДБК. Але ж такі риси як відносна масивність конструкції, поза небіжчика в слабко скорченому стані на лівому боці, східна орієнтація та наявність напутньої їжі перед лицем указують на ймовірні покровські впливи та питомі ознаки БМЗК, що на той час уже формувалася (рис. 1, 1).

Ще показовішим у сенсі збереження традиції влаштування дощаних рам за доби пізньої бронзи є основне поховання 14/1 біля с. Заможне Токмацького р-ну Запорізької обл., досліджене Н.П. Шевченко. Раму з тонких дощок у два вінця зафіксовано на дні ями (1,45 × 1,10 м, глибина близько 2,0 м). Дошки доволі щільно прилягали до стін ями та додатково були закріплені ззовні кілками (три з півдня, один з півночі). Висота рами, перекритої вздовж і поперек дошками, 0,5 м. Її стіни були підфарбовані зсередини вохрою фіолетового відтінку. Небіжчик лежав у позі мислителя в скорченому стані на лівому боці головою на Пд-С-С на перехресно сплетеній зі смуг кори підстилиці. Кисть його правої руки заломлена підборіддям, а лівої охоплювала лікоть правої. Серед гомілкових кісток знайдено три кістяні кульки (діаметр до 1,0 см). Перед лицем лежали ребра тварини та стояв горщик з позначеними шийкою та ребром: висота 16 см, діаметр вінця 18 см, денця з крайкою — 10 см (рис. 2, 3). Біля горщика зафіксовано пляму сажі, а за плечима небіжчика — пляму рожевої вохри (рис. 2, 1). Перекриття труни замастили зеленою глиною та підфарбували. На пофарбованому фрагменті перекриття в південно-східному кутку ями виявлено кальциновану кістку. Саму ж яму забутували жовтою глиною з викиду та притрусили тонким шаром чорнозему на рівні денної поверхні. Потім над прямокутником ями звели глиняний конус (висота 0,6 м, діаметр 4,6 м). Висота кургану від рівня похованого чорнозему 1,5 м, діаме-

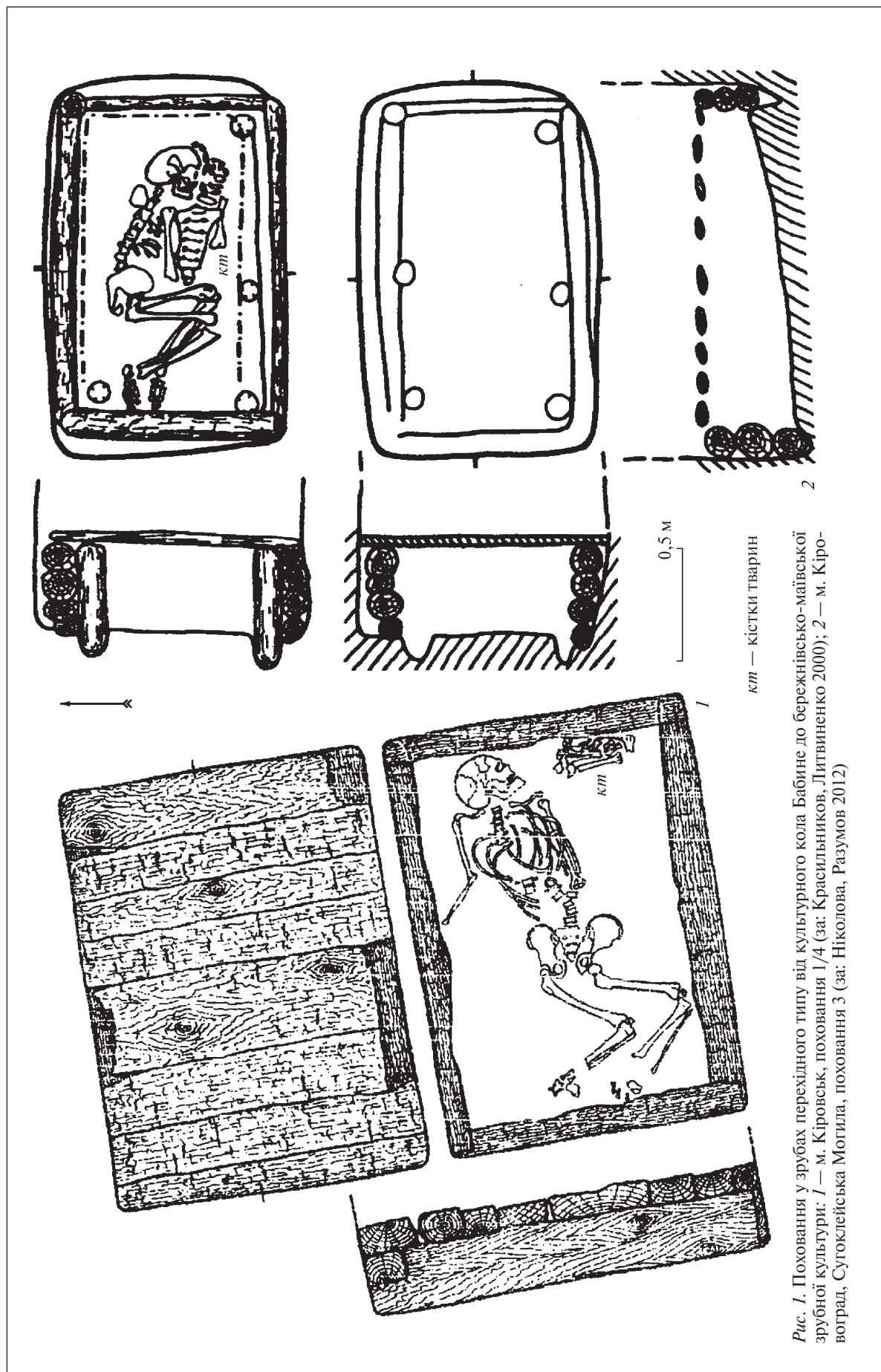

Рис. 1. Поховання у зрубках перехідного типу від культурного кола Бабине до бережнівсько-маївської зрубної культури: 1 — м. Кіровськ, поховання 1/4 (за: Красильников, Литвиненко 2000); 2 — м. Кіровоград, Сугоклейська Могила, поховання 3 (за: Ніколова, Разумов 2012)

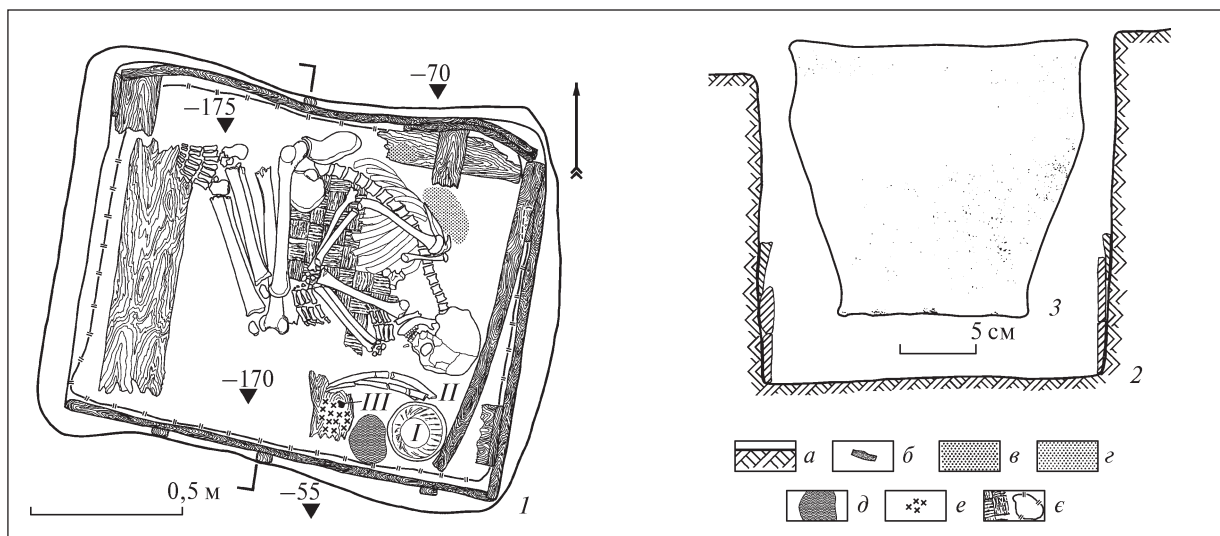

Рис. 2. Заможне, поховання 14/1: 1, 2 — план і перетин могили; 3 — горщик. Умовні позначки: I — посудина, II — ребра тварини, III — кальцинована кістка; а — материк, б — деревина, в — вохра червона на дошці, г — вохра рожева плямою, д — сажа, е — глиняна обмазка та сліди попелу на залишку перекриття, е — підстилка з кори

три 22 (3—С) × 18 м (Отрошенко и др. 1985, с. 82—84).

Комплекс із Заможного можна віднести до першого періоду БМЗК. Він чітко фіксує пролонгацію практики влаштування рам у новому культурному середовищі. У фарбуванні стін рами відлунує традиція оздоблення вохрою та декоративних розписів стін цист кеміобинської культури. Ще виразніший перегиб між названими культурами вбачається в облаштуванні комбінованих споруд — зі зрубом у кам'яній скрині. Серед них виділимо найвиразніші на зразок поховання 8/1 біля с. Благівка Свердловського р-ну Луганської обл., де в ямі влаштували кам'яну скриню, а в ній — зруб з колод у чотири вінця (висота 0,8 м). Зовнішнє кам'яне перекриття ями було запнуте шкурою великої рогатої худоби з черепом і кінцівками, а ще увінчане кам'яною ступою та прямостінною посудиною на південному краї ями. Як і в Заможному, поховання було основним і єдиним у довгій могилі третього типу (висота 1,03 м, діаметр 66 × 39 м). Автори звіту віднесли його до культури багатовапнякової кераміки (Моруженко и др. 1981, с. 42—44, рис. 41—43). Але підстав для такого визначення немає, оскільки в ритуалі витримані норми БМЗК, а розведена позиція рук і підфарбована потилиця, ймовірно, вказують, подібно до Заможного, на особливий соціальний статус небіжчика.

Аналогічна комбінація зруб/кам'яна скриня досліджена на півночі Херсонської обл. у похованні по центру кам'яної алеї під валом Довгої Могили (курган 1) за 1,2 км на північ

від с. Мала Лепетиха Великолепетиського р-ну (Евдокимов и др. 1978, с. 59—65). Довга Могила мала гантелеподібну форму протяжністю з ПдЗ на ПнС 40 м. Показово, що зведення цієї складної споруди розпочалося зі спорудження кам'яної скрині з пофарбованими вохрою стінами ямної спільноти (поховання 4, основне для кургану ІА). Насип цього кургану (висота 1,5 м, діаметр 15—17 м) укріпили панциром з вапнякових брил. Панциром перекрили й локальну північну досипку над похованням 12 (ямне). Інший курган ІВ (висота 0,8 м, діаметр 14 м) спорудили над похованням 8 (теж ямне) за 16 м на ПнС від кургану ІА.

За доби пізньої бронзи ці насипи об'єднали досипкою. Вона мала форму валу (висота 0,7 м, довжина 16 м, ширина 9,0 м) та фігурує в звіті як курган ІС. Схили валу укріплені двома рядами вертикально встановлених вапнякових брил, частково переміщених оранкою. Висота брил 0,5 м, ширина алеї 6,0 м. Поховання 9 (основне для кургану ІС, БМЗК) влаштували по центру алеї з рівня похованого чорнозему. Прямокутну яму викопано поперек алеї (2,0 × 1,6 м, глибина 1,6 м). Поховальна споруда є взірцем будівельної техніки доби пізньої бронзи. Три стіни ями, крім східної, були облицьовані на висоту 1,0 м вертикально встановленими вапняковими брилами в два шари. Горішня третина ями виведена суцільною горизонтальною кладкою в сім шарів. Верхній шар заходить на краї ями на рівні давнього горизонту (рис. 3, 1). Дослідниця кургану А.В. Ніколова припускає, що це була склепінчаста конструк-

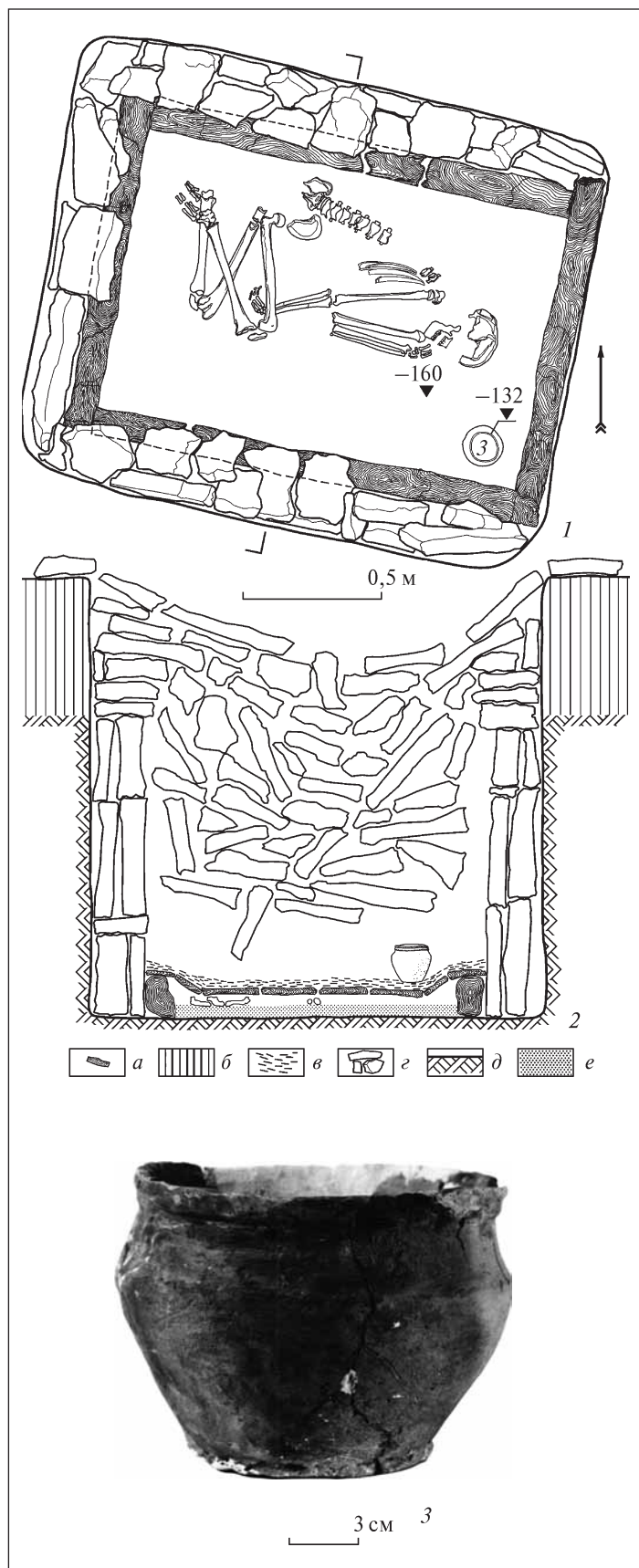

Рис. 3. Мала Лепетиха, поховання 1/9: 1, 2 — план і перетин могили; 3 — горщик. Умовні позначки: а — деревина, б — похований чорнозем, в — очерет, г — камінь, д — материк, е — пропечений пісок

ція, яка просіла в порожнину нижньої частини споруди, де й була зафіксована. На дні ями, впритул до облицювання стін, на підсіпку з пропеченого піску (грубина 0,05 м) встановили зруб в одне вінце розмірами 1,75 × 1,20 м, діаметр колод 0,15 м. Поперек він був перекритий накатом з дощок. Розмір дошки 1,2 × 0,2 × 0,03 м. Поверх дощок уклали шар очерету. У ПдС кутку зрубу, над перекриттям, був розвал ребристого горщика з валиком під краєм вінець (висота 14,7 см, діаметр вінець 17,5 см, денця з крайкою — 10,5 см; рис. 3, 3). Скелет дорослої особи лежав на піску в середньо скорченій позі на лівому боці головою на Пд-С-С. Ліва рука була зігнута, кисть перед лицем, права — випростана й заведена кистю під стегно¹.

У надскладних поховальних спорудах із Заможного, Благовки та Малої Лепетихи впадає в око кількашарове перекриття (дерево, камінь, трава, глиняна промазка, напнута шкура, материкова глина). Воно мало вберегти небіжчика від зовнішнього ушкодження, з одного боку, та ізолювати його від світу живих — з іншого. Така практика показова саме для згаданих поховань служителів культу в населення зрубної спільноти (Отрошенко 1993, с. 21—29). Наведені комплекси дозволяють розширити коло таких поховань БМЗК. Напрошується також порівняння Довгої Могили біля Малої Лепетихи з Довгою Могилою Кемі-Оба: в обох фіксується традиція побутування складних цист від доби ранньої до пізньої бронзи в першому випадку та до перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи — в другому. Позначений процес відбувався на тлі етапів конструювання курганных споруд видовженої форми (Литвиненко 2010, с. 30—49; Макаревич 2010). До речі, спроба автора пов'язати на початковому етапі дослідження довгі могили винятково зі зрубною спільнотою (Отрошенко 1976) спростована матеріалами подальших розкопок (Макаревич 2010). Нині, певним чином, можна поєднати першу мегалітичну традицію,

¹ Висловлюю подяку А.В. Ніколовій за дозвіл опублікувати цей комплекс.

за Д.Л. Тесленком, з побудовою довгих могил і скринь-усипалень, зіставляючи ключові елементи цих процесів з етапами функціонування Дніпро-Донецького осередку культурогенези (Отрошенко 2005). Та в будь-якому разі тернове співпадіння щільності проявів перелічених явищ заслуговує на увагу.

Розмивання традиції поховань у скринях припадає на добу фінальної бронзи та пов'язане з будівельною практикою населення білозерської культури, сформованої за західних культурних впливів в ареалі другої мегалітичної традиції (Тесленко 2007, с. 81, рис. 3). Ця традиція сягала культурної спільноти Кукутень-Трипілля, ушатівської культури та була менш орієнтована на влаштування цист порівняно з першою (лівобережною). Практика поховань у кам'яних цистах збереглася на маргінесі білозерського ареалу в передгір'ях Криму (Колотухин 1996, с. 28—34, рис. 3, 3—7; 8—10).

Навіть такий побіжний огляд тенденції розвитку конструкцій у вигляді скринь у Надчорномор'ї уможливорює низку загальних висновків:

— наявні матеріали засвідчують глибоку та сталу традицію в населення Надчорноморського Степу захоронювати в цистах, яка в різних комбінаціях проявилася в археологічних культурах від енеоліту до пізнього та фіналь-

ного бронзового віку з локальним виходом на добу раннього заліза;

— зовнішні впливи, маючи місце (Майкоп, культура дольменів), не відіграли вирішального впливу на місцеві мегалітичні традиції та лише додали випрацьованим уже стандартам окремих екзотичних рис;

— варто визнати ненадійними спроби виділення, а тим паче номінації археологічної культури винятково за типом поховальної споруди, буде то яма, катакомба, дерев'яні рама, зруб, колода чи кам'яна скриня та склеп. Культурна належність поховання має визначатися за комплексом ознак;

— зіставлення дерев'яних рам і зрубів ДДБК та БМЗК засвідчує зв'язок між ними та спорідненість прийомів будівельної справи на генетичному рівні. Процес трансформації першої в другу мав еволюційний характер;

— показовим є влаштування найяскравіших, зокрема подвійних, скринь під насипами довгих могил, спорудження яких також веде початок від доби енеоліту;

— доречно погодитися з дослідниками складних скринь і наголосити на особливому соціальному статусі небіжчиків, похованих у таких цистах, і вбачати в них імовірних служителів культу.

Агульников С.М. Погребения «аристократии» ямной культуры из кургана 10 у пос. Тараклия в Молдавии // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь, 2002. — С. 88—98.

Агульников С. Энеолитический курган № 19 Казаклийского курганного могильника // Древнее Причерноморье. — Одесса, 2013. — X. — С. 5—9.

Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. — 1960. — № 4. — С. 26—41.

Березанская С.С. Основные результаты изучения культуры многоявальной керамики // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. — Донецк, 1979. — С. 4—6.

Берестнев С.И. Срубная культура лесостепного Левобережья Украины. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1983.

Братченко С.Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоявальной керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. — К., 1977. — С. 21—42.

Братченко С.Н. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н. е. та майдани // МДАСУ. — 2004. — 2. — С. 65—190.

Братченко С.Н., Писларий И.А., Шарафутдинова Э.С. и др. Исследования Северско-Донецкой экспедиции // АО 1975. — М., 1976. — С. 309—310.

Буров Г.М. Кеми-обинская культура — реальность или фантазия? // МДАСУ. — 2007. — 7. — С. 73—75.

Генинг В.В. К вопросу о «кеми-обинских» погребениях Степного Поднепровья // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. — К., 1987. — С. 37—38.

Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. — Челябинск, 1992.

Городицов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губ. 1901 г. // Тр. XII АС. — М., 1905. — Т. 1. — С. 174—225.

Городицов В.А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губ. 1903 г. // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. 1. — С. 211—365.

Демкин В.А., Удальцов С.Н., Демкина Т.С., Хомутова Т.Э., Каширская Н.Н. Палеоэкологические условия степей Восточной Европы в древности и Средневековье (IV тыс. до н. э. — XV в. н. э.) // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Мат-ли III Луганської міжнар. історико-археол. конф., присвяченої пам'яті С.Н. Братченка. — Луганськ, 2012. — С. 18—25.

- Евдокимов Г.Л., Николова А.В., Рассмакин Ю.Я., Полин С.В. Отчет о работе Краснознаменной экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Краснознаменной оросительной системы в 1978 г. // НА ІА НАНУ. — 1978/16.
- Иванова С., Петренко В., Ветчинникова Н. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра. — Одесса, 2005.
- Качалова Н.К. О локальных различиях в лесостепной срубной культуре // АСГЭ. — 1977. — 18. — С. 23—28.
- Ковалева И.Ф. Север степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда). — Днепропетровск, 1981.
- Ковалева И.Ф. Соотношение культур многоваликовой керамики и срубной в Днепровском предстепье // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимодействия Востока и Запада в эпоху поздней бронзы. Тез. — К.; Николаев; Южноукраинск, 1997. — С. 10—11.
- Ковальова І.Ф., Волкобой С.С. Маївський локальний варіант зрубної культури // Археологія. — 1976. — 20. — С. 3—17.
- Красильников К.И., Литвиненко Р.А. Новые материалы к изучению культуры многоваликовой керамики Северского Донца // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. Історичні науки. Педагогічні науки. — Луганськ, 2000. — 12 (32). — С. 160—179.
- Кузьмина О.В. Соотношение абашевской и покровской культур // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита—бронзы Средней и Восточной Европы. — СПб., 1995. — Ч. II. — С. 27—51.
- Левакова Е.И., Пятых Г.Г. К проблеме происхождения погребальных сооружений в срубной культуре Поволжья // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. — К., 1981. — С. 44.
- Литвиненко Р.А. О степени преемственности погребального обряда предсрубного горизонта и срубной культуры в бассейне Северского Донца // История и археология Слободской Украины. — Харьков, 1992. — С. 145—147.
- Литвиненко Р.О. Про «зруби» культури багатоваликової кераміки // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (Матли 5-го Укр.-Рос. польового арх. семінару). — К.; Воронеж, 2001. — С. 58—63.
- Литвиненко Р.О. До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі // Археологія. — 2005. — № 4. — С. 37—52.
- Литвиненко Р.О. Бабинська культура у фокусі археологічних студій С.Н. Братченка (до 70-річчя вченого) // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 116—119.
- Литвиненко Р.О. Статеві-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур // МДАСУ. — 2007а. — 7. — С. 156—172.
- Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). Рукопис дис. ... докт. істор. наук. — К., 2008 // НА ІА НАНУ. — Фонд 12. — № 879.
- Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 2009.
- Литвиненко Р.О. До витоків архітектури довгих могил Надчорномор'я // Донецький археологічний збірник. — 2010. — 13/14. — С. 30—66.
- Макаревич А.В. До питання про походження довгих могил (IV—III тис. до н. е.) // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 57—68.
- Малов Н.М. О выделении покровской культуры // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья: Тез. и докл. Вторых Рыковских чтений. — Саратов, 1991. — С. 50—53.
- Марковин В.И. Дольмены Западного Кавказа. — М., 1978.
- Мельник О., Стеблина І. Кургани Криворіжжя. — Кривий Ріг, 2012.
- Мельник О., Стеблина І. Ямна культура середньої течії Інгульця. — Кривий Ріг, 2013.
- Мерперт Н.Я. Срубная культурно-историческая область (к постановке вопроса) // Срубная культурно-историческая общность. — Самара, 1985. — С. 3—10.
- Моруженко А.А., Посредников В.А., Привалов А.И., Зарайская Н.П. Археологические раскопки на Донбассе в 1981 г. // НА ІА НАНУ. — 1981/132.
- Нечитайло А.Л. Связи населения Степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. — К., 1991.
- Николова А.В., Разумов С.М. Поховання культури Бабине Сугоклейської Могили // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 96—108.
- Николова А.В., Рассмакин Ю.Я. О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра // СА. — 1985. — № 3. — С. 37—56.
- Обыденнов М.Ф., Обыденнова Г.Т. Северо-восточная периферия срубной культурно-исторической общности. — Самара, 1992.
- Отрощенко В.В. Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья // Открытия молодых археологов Украины. Тез. — К., 1976. — Ч. 1. — С. 18—19.
- Отрощенко В.В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников). Рукопись дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1981 // НА ІА НАНУ. — Фонд 12. — № 598.

- Отрощенко В.В. «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности // Археологічні та історичні дослідження Херсонщини. — Херсон, 1993. — С. 17—31.
- Отрощенко В.В. О двух линиях развития культур племен срубной общности // Тез. докл. Междунар. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья». — Запорожье, 1994. — С. 150—153.
- Отрощенко В.В. Феномен кістяних пряжок // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). — Запорожье, 1998. — С. 113—117.
- Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.
- Отрощенко В.В. Історія племен зрубної спільності. Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 2002.
- Отрощенко В.В. Дніпро-Донецький осередок культурогенези (постановка проблеми) // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Мат-ли II Луганської міжнар. історико-археол. конф. — Луганськ, 2005. — С. 36—38.
- Отрощенко В. Проблеми вивчення пам'яток бабинської спільноти Середньої Наддніпрянщини // Переяславка. — 2011. — 5 (7). — С. 159—162.
- Отрощенко В.В., Рассмакин Ю.Я., Кудрявцева О.В. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1985 году // НА ІА НАНУ. — 1985/4.
- Писларий І.А. О двух культурно-хронологических группах погребений в срубах бассейна Северского Донца // Новейшие открытия советских археологов. — К., 1975. — Ч. 1. — С. 89—91.
- Писларий І.А. Новые материалы для изучения вопроса о сложении срубной культуры // Открытия молодых археологов Украины. Тез. — К., 1976. — Ч. 1. — С. 18—19.
- Писларий І.А. О методе проверки однородности массива археологических памятников // Новые методы археологических исследований. — К., 1982. — С. 169—193.
- Писларий І.А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1983.
- Писларий І.А. Деревообработка в эпоху средней бронзы в лесостепи Восточной Украины // Хозяйство древнего населения Украины. — К., 1995. — Ч. 2. — С. 196—210.
- Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П. Донская лесостепная срубная культура: становление, этапы развития // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. Тез. докл. — Суздаль, 1987. — С. 208—209.
- Самар В.А., Антонов В.Л. Погребальные памятники КМК Северного Приазовья // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). — Запорожье, 1998. — С. 83—90.
- Синицын И.В. Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья // Ученые записки Саратовского университета. Выпуск исторический. — 1947. — XVII. — С. 3—134.
- Супруненко О.Б. Петрашівський курган доби енеоліту— бронзового віку. — К., 2012.
- Тесленко Д.Л. К вопросу о культурной принадлежности погребений в каменных гробницах степной Украины (историографический аспект) // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. — Самара, 2001. — С. 25—32.
- Тесленко Д.Л. Об эволюции мегалитических сооружений в Северном Причерноморье и Приазовье (энеолит — ранний бронзовый век) // МДАСУ. — 2007. — 7. — С. 76—85.
- Тоцев Г.Н. Погребения КМК с вытянутыми костяками в Крыму // ДСПК. — 1993. — IV. — С. 157—161.
- Тоцев Г.Н. Об одной из культур эпохи ранней бронзы Крыма // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2001. — С. 37—38.
- Тоцев Г.Н. Погребальные комплексы с деревянными конструкциями эпохи ранней бронзы Крыма // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь, 2002. — С. 99—111.
- Тоцев Г.Н. К вопросу о Кеми-Обинской культуре // Древности. — Харьков, 2004. — С. 96—113.
- Тоцев Г.Н. Крым в эпоху бронзы. — Запорожье, 2007.
- Тубольцев О.В. Лодки в погребальном обряде // Хозяйство древнего населения Украины. — К., 1995. — Ч. 2. — С. 283—291.
- Фоменко В.М. Комплекс культури багатопружкової кераміки з кургану поблизу с. Актове Миколаївської обл. // МДАСУ. — 2007. — 7. — С. 190—192.
- Храпунов И.Н. Работы в Крымской области // АО 1980. — М., 1981. — С. 317—318.
- Чередниченко Н.Н. История срубных племен Подонья (XV—IX вв. до н. э.). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1973.
- Чередниченко Н.Н. О некоторых проблемах срубной культуры // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тез. — Донецк, 1979. — С. 6—8.

- Чердниченко Н.Н.* О культурном и хронологическом взаимоотношении срубной и сабашиновской культур // Сабашиновская и срубная культуры: проблемы взаимодействия Востока и Запада в эпоху поздней бронзы. — Николаев; Южноукраинск, 1997. — С. 28—29.
- Чердниченко Н.Н., Пустовалов С.Ж.* Боевые колесницы и колесничие в обществе катакомбной культуры (по материалам раскопок в Нижнем Поднепровье) // СА. — 1991. — № 4. — С. 206—216.
- Черных Л.А.* Деревянная повозка из катакомбного погребения у г. Каменка-Днепровская // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — К., 1991. — С. 137—149.
- Черных Л.А.* Бронзовые ножи из памятников ямной КИО Украины (классификация по выборке предметов — предварительные итоги) // Проблеми гірничої археології. Мат-ли VII Міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — Алчевськ, 2009. — С. 43—77.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д.* Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). — К., 1986 (САИ. — Вып. В1-3).
- Шевченко А.В.* К вопросу о происхождении населения срубной культуры // Краткое содержание докладов годичной научной сессии Института этнографии АН СССР 1974—1976. — Ленинград, 1977. — С. 99—100.
- Шевченко А.В.* Антропология населения южнорусских степей в эпоху бронзы // Антропология современного и древнего населения Европейской части СССР. — Л., 1986. — С. 121—215.
- Шевченко А.В.* Палеоантропология срубного населения Северо-Западного Прикаспия // Материалы по археологии Калмыкии. — Элиста, 1991. — С. 131—136.
- Щепинский А.А.* Памятники Кемпи-Обинской культуры (Свод археологических источников). — Запорожье, 2002.
- Щепинский А.А., Тоцев Г.Н.* Курган «Кемпи-Оба» // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — 2001. — IX. — С. 50—86.
- Rassamakin Ju.* Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in the Light of the New Cultural-chronological Model // Ancient interactions: east and west Eurasia. — Cambridge, 2003. — P. 49—73.
- Rassamakin Ju.* Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. v. Chr.). — Mainz am Rhein, 2004. — Teil I, II (Archäologie in Eurasien. — 17).

Надійшла 10.03.2014

В.В. Отрощенко

ПО ПОВОДУ ГЕНЕЗИСА ЦИСТ БЕРЕЖНОВСКО-МАЕВСКОЙ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ

Коснувшись историографии проблемы происхождения срубов, отметив функциональную и семантическую близость срубов и каменных ящиков, автор анализирует генезис усыпальниц ящичного типа (цист) в степях к северу от Черного моря.

Материалы свидетельствуют о глубоких и стойких местных традициях использования цист населением степей Надчерноморья. Цисты в различных комбинациях проявляются в археологических культурах от энеолита до позднего и финального бронзового века с локальным выходом на эпоху раннего железа. Внешние влияния, имея место (Майкоп, культура дольменов), не оказали решающего воздействия на местные мегалитические традиции, хотя и придавали наработанным уже стандартам отдельных экзотических черт.

Оценка цист в транскультурном разрезе вынуждает признать ненадежными попытки выделения, а тем более номинации, археологических культур по типу погребального сооружения, будь-то яма, катакомба, деревянная рама, сруб, колода или каменные ящик и склеп. Культурная принадлежность погребения должна определяться исключительно по комплексу признаков. Актуальность этому вопросу придает предложение Г.М. Бузова называть кемпи-обинскую культуру, в развитие подходов В.А. Городцова, «ящичной». Представляется, что оптимальной является номинация новой культуры по эталонному памятнику.

Сопоставление деревянных рам и срубов по линии днепро-донская бабинская культура — бережновско-маевская срубная культура демонстрирует связь между ними и родственность приемов строительного дела на генетическом уровне. Процесс трансформации первой во вторую имел эволюционный характер, что подтверждается публикацией и анализом ряда наиболее ярких комплексов, особенно двойных ящиков, когда сруб возводили в каменном ящике. Показательным является устройство таких двойных цист под насыпями длинных могил, сооружение которых начинается с эпохи энеолита. Напрашивается сравнение Довгой Могилой в Малой Лепетихе на Херсонщине с Довгой Могилой Кемпи-Оба в Крыму, где в обоих случаях фиксируется традиция создания двойных цист от эпохи ранней бронзы до поздней в первом случае и до переходного периода от средней к поздней бронзе — во втором. Целесообразно согласиться с исследователями сложных цист и акцентировать внимание на особом социальном статусе персон, погребенных в таких усыпальницах, усматривая в них возможных слугителей культа.

CONCERNING LOG CABINS GENESIS IN BEREZHNIIVSKO-MAIVSKA ZRUBNA CULTURE

Having touched on the historiography of the issue of log cabins origin and having noted the functional and semantic closeness of log cabins and stone chests, the author analyses the genesis of chest-type shrines (cists) in the Steppe to the north from the Black Sea.

The materials testify to the deep and steady local tradition of cists usage of the Steppe population in the Black Sea north region. Cists in various combinations appear in archaeological cultures from the Copper Age to the Late and Final Bronze Age with the local reach to the Early Iron Age. External influences (Maykop, Dolmens culture) have not significantly impacted the local megalithic traditions, though supplying the already worked out standards with certain exoteric features.

Cists evaluation in trans-cultural section makes the author find unreliable the attempts to determine and all the more to name archaeological cultures by the type of burial structures, should they be pits, catacombs, wooden frames, log cabins, logs or stone chests and crypts. Cultural belonging of the burial should be determined exclusively by a set of features. G.M. Burov's proposition to name Kemi-Oba culture as «Chest culture» developing the V.A. Horodtsov's approaches attaches a current importance to this issue. Naming a new culture by the master site appears to be optimal.

Comparison of wooden frames and log cabins at the line Dnipro-Don Babyne culture — Berezhnivsko-Maivska Zrubna culture shows the relation between them and affinity of the building techniques at the genetic level. The process of transformation from one culture to the other was evolutionary which is testified by the publication and analysis of a set of the most outstanding sites, particularly of double chests where the log cabin was constructed inside the stone chest. Demonstrative is the building of such double cists under the long tombs mounds built since the Copper Age epoch. A comparison of Dovha Mohyla in Mala Lepetykha of Kherson region with Dovha Mohyla Kemi-Oba in the Crimea suggests itself. In both cases there is a tradition of making double cists from the Early to the Late Bronze Age in one case and to the transitional period from the Middle to the Late Bronze Age in the other. It is appropriate to agree with the researchers of complicated cists and to focus in a special social status of the buried in such shrines who are presumed to be possible ministers of religion.

І.О. Снитко

ХАРАКТЕР І ДИНАМІКА ЕКОНОМІЧНИХ СТОСУНКІВ ОЛЬВІЇ З МІСТАМИ ІОНІЇ В VI—V ст. до н. е. ТА ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОПОНТІЙСЬКОГО РИНКУ

Розглядаються питання торговельно-економічних взаємин Ольвії та причорноморських колоніальних полісів з містами Іонії за архайчної та ранньокласичної доби.

Ключові слова: Іонія, Ольвія, поліс, економіка, торгівля.

Проблема політичних і економічних зв'язків між колоніальними полісами Північного Причорномор'я та античними державами Егейсько-Середземноморського басейну знаходиться в центрі уваги фахівців від початку розвитку класичної археології та вивчення давньогрецьких старожитностей на півдні Російської імперії. Тоді дослідження базувалися переважно на наративних джерелах, окремих епіграфічних документах, зокрема, й найпоширеніших знахідках — керамічних клеймах, вивчення яких перебувало на стадії накопичення, перших спроб локалізації та

систематизації (Кац, Тункина 1990), нумізматичних матеріалах і пам'ятках мистецтва — скульптурних, ювелірних і керамічних. Що стосується Ольвії та загалом регіону Північно-Західного Причорномор'я, то особливу увагу дослідники, що оперували переважно літературними свідченнями, приділяли стосункам з метрополіями, серед яких головну позицію, безперечно, посідає основний центр колонізаційного руху — Мілет, хоча в процесі заснування нових поселень значну роль відігравали Хіос, Самос та інші іонійські центри. Подальші дослідження в цьому напрямі за радянських часів і надалі, з накопиченням джерел і активним залученням масового архео-

логічного матеріалу, все більше розширювали коло економічного партнерства причорноморських греків з містами Іонії та інших регіонів давньогрецької Ойкумени. Вони ґрунтувалися на залученні різних джерел: вивченні історії, аналізі писемних документів, епіграфічних, численних пам'яток матеріальної та духовної культури. Розгляд історіографії цієї багатовекторної проблеми становить окрему велику тему. Тут зосередимось на дослідженнях, які безпосередньо стосуються цієї проблеми та спираються на результати вивчення масових даних, які надає археологія.

Серед археологічних матеріалів найінформативнішою для вивчення динаміки економічних зв'язків між різними полісами Ойкумени, з одного боку, та варварським світом, з іншого, є, найперше, амфорна тара. Амфори — наймасовіша категорія матеріалів з розкопок пам'яток античного часу. Вони становлять 80—85 % від загалу керамічних виробів (Брашинский 1980, с. 11; Лейпунская 1981, с. 5; 1987; Монахов 1999). Амфорна тара небезпідставно постає своєрідним символом античної доби та, певною мірою, завдяки стандартизації цього посуду, відображенням високого рівня розвитку давньогрецької економіки й торгівлі (Лейпунская 1981, с. 5). Амфори з розкопок Ольвії та сільських поселень і некрополів Нижнього Побужжя певним чином висвітлюють торговельно-економічні зв'язки давньогрецького колоніального населення з іншими містами античного світу, зокрема іонійськими, в VI—V ст. до н. е. — Хіосом, Самосом, Лесбосом, Клазоменами та Мілетом(?)¹.

Амфори Хіосу серед матеріалів Ольвії (Лейпунская 1981, с. 29; 1984, с. 66; 1987), посе-

лень (Рубан 1980; 1981, с. 64—66, рис. 1, 1—10; Крыжицкий и др. 1989, с. 58—59, рис. 18) і некрополів (Ebert 1913, S. 12—13, Abb. 9, 10; Липавский, Снытко 1990, с. 2, рис. 4; Снитко 2011, с. 16) — найбільше розповсюджені та охоплюють найбільший хронологічний діапазон — від кінця VI (пухлогорлі різних типів) до кінця IV ст. до н. е. («нового стилю» з ковпачковою ніжкою). За морфологічними особливостями визначено не менше семи типологічних варіантів такого посуду в хронологічному ряду, сформованому за зіставленням окремих характерних рис (Лейпунская 1981, с. 29). Заслугують на увагу й спостереження Н.О. Лейпунської стосовно динаміки надходження амфор Хіосу до Ольвії. Дослідниця, проаналізувавши типологічний ряд цих амфор, дійшла висновку, що їх (себто товар у них) постачали до міста досить довго та, головне, неперервно, що засвідчує стабільні торговельно-економічні зв'язки Ольвії та Хіосу в архаїчну та класично-елліністичну епохи (там само, с. 68—69, 81).

У контексті торговельних відносин між Ольвією та Хіосом є сенс згадати гіпотезу Н.А. Гаврилюк стосовно того, що в архаїчну та класичну добу одним з основних товарів, який постачався зі Скіфії до Греції, разом з сировиною та продуктами скотарства, були раби². Саме розвиток работоргівлі сприяв збагаченню скіфської знаті в IV ст. до н. е. (Гаврилюк 1999, с. 66—67). Ольвія, безумовно, була посередником у цих торговельних операціях, ініціаторами яких могли бути самі скіфські царі, чим з розповіді Геродота можна пояснювати часті візити Скіла до Ольвії (див.: Снытко 2011а, с. 134—135). Підкріпленням цієї гіпотези може бути відомий факт, засвідчений багатьма писемними джерелами, починаючи з Феопомпа, що саме Хіос перший розпочав масову закупівлю рабів-варварів для сільськогос-

¹ Побутує думка, висунута на початку 80-х рр. П. Дюпоном, про походження певного варіанта так зв. амфор «протофасоського типу» з Мілета (Dupont 1982, р. 203—206; Рубан 1991, с. 182). Але спроби багатьох дослідників пов'язати якісь амфори з Мілетом на підставі лише того, що це місто було основним центром колонізаційного руху до Надчорноморщини, твердо не аргументовані, і навіть нині немає надійних еталонів для зіставлення, на що звертала увагу Н.О. Лейпунська (Лейпунская 1981, с. 69), хоча й припускала можливість їх виготовлення в кількох центрах. Окрім того, не може бути переконливим і той факт, яким переважно користуються дослідники, що в Мілеті ці амфори трапляються частіше ніж на Самосі, де знайдені їх поодинокі фрагменти (Dupont 1982, р. 205; Рубан 1991, с. 182). Адже тут слід враховувати, що тару виготовляли саме для імпорту, а не для внутрішнього користування. Себто в містах, куди в цих амфорах систематично постачали продукцію, безперечно, слід очікувати значно більшу кількість їх знахідок, ніж у місцях виробництва. Вірогідність виготовлення цих амфор на Самосі, слідом за Н.О. Лейпунською, припускає й С.Б. Охотников (Охотников 1990, с. 21).

² Спираючись на новітні палеоботанічні дослідження, Н.А. Гаврилюк дійшла висновку, що вирощування пшениці в лісостеповій та степовій зонах було не ефективним і мало фуражний напрям (Гаврилюк 2000, с. 42). Через це вирощені таким чином зернові не могли бути об'єктом греко-скіфської хлібної торгівлі. Раніше таке припущення висунув О.М. Щеглов. Проаналізувавши наявні на той час джерела (писемні, археологічні, палеоботанічні), вчений схилився до думки, що в разі вірогідного експорту хліба з грецьких центрів Північного Причорномор'я в VII—V ст. до н. е. він міг базуватися лише на зерні, вирощеному на хорі античних міст, а не на купівлі пшениці в скіфського населення лісостепової та степової смуг (Щеглов 1990, с. 116; про сумнівність закупівлі товарної пшениці в Лісостепу також див.: Отрешко 1994, с. 117).

подарських робіт (див.: Шишова 1991, с. 95). За відсутності в цей час у Скіфії товарного хліборобства цілком імовірним видається припущення, що раби з Надчорноморщини могли бути достатньо конкурентоздатним товаром у обміні на різноманітну високоякісну сільськогосподарську продукцію (переважно виноробства) та ремісничкі й ювелірні вироби з Хіоса, які надходили до Ольвії регулярно та великими партіями, починаючи від доби колонізації. Так само хіоська продукція домінує й серед матеріалів розкопок скіфських пам'яток цього часу (Онайко 1966; Мелюкова 1988, с. 22–23; Бандуровський 2011; Задников 2009; Задніков, Гавриш 2011). Організація работоргівлі, яка, найвірогідніше, була налагоджена через посередництво Ольвії, жодним чином не впливала на політичний статус міста й не може бути аргументом на користь того, що Ольвія цього часу знаходилася під протекторатом скіфських царів, які використовували її як торговельного трансagenta (Крижицький 2001, с. 26). Також зазначимо, що работоргівля, якщо цей ринок дійсно існував у VI–V ст. до н. е. та не тільки в Ольвії, а й у інших містах Понту, була лише окремою побічною гілкою торговельної діяльності, яка суттєво не впливала на загальну сільськогосподарську спрямованість торговельно-економічних взаємин Ольвійського поліса з містами Ойкумени.

Не виключено, що закупівлю рабів-варварів провадив і Самос, політична та економічна стратегія якого з часів тиранії Полікрата (538/7–523/2 рр. до н. е.) та раніше мало відрізнялася від сусіднього Хіосу. Самос, маючи потужний військовий і торговельний флот, як і Хіос, Наксос, Коринф і деякі інші, був економічно розвинутим центром Греції з доби високої архайки, що постійно нарощував свій потенціал (Яйленко 1983, с. 156). Продукція Самосу в амфорній тарі, столова та спеціальна кераміка, як і хіоська, регулярно надходила до Ольвії та інших міст Північно-Західного Понту протягом VI–V ст. до н. е. (Лейпунская 1981, с. 68–69, 83–84, табл. 2, 3; Корпусова 1987; Охотников 1990, с. 21). І все ж, на відміну від Хіосу, регулярний імпорт самоської продукції в амфорах і керамічних гончарних виробів до Ольвії та загалом Надчорноморщини характерний лише для VI–V ст. до н. е. Це саме стосується й Лесбосу та інших іонійських центрів (Лейпунская 1981, с. 68–72).

Деся близько середини V ст. до н. е. масовий самоський імпорт припинився. Найвірогідніше, це було пов'язано з військовими подіями

кінця 440–439-х рр. до н. е. — війни Мілета з Самосом, коли внаслідок спільних дій Мілета й Афін, після 8-місячної облоги, в 439 р. до н. е. на Самосі була скинута олігархія та до влади прийшли демократи, що підтримували політику Афін (Кондратюк 1983, с. 335). Самосці мали сплатити значні кошти, які переможці витратили на війну (Thuc. I, 117, 3; Plut. Per., 25; Diod., XII, 27) та надалі сплачувати форос до Афінського морського союзу згідно з клятвою, яку вони принесли Афінам і їхнім союзникам. Такий удар по економіці острова був доволі відчутним і, безперечно, позначився й на торговельних відносинах з причорноморськими ринками збуту сільськогосподарської продукції та ремісництва, які, дуже вірогідно, були налагоджені раніше та контролювалися представниками олігархії. Схоже, постраждала й аграрна територія — хора, яку, згідно з відомою античною практикою, найперше спустошували та руйнували окупанти. Все це в комплексі, безумовно, мало призвести державу до економічного стагісису. Також зазначимо, що вже тоді афіняни використовували такий дієвий засіб щодо Самосу як тимчасова економічна блокада, про що повідомляє Фукидід. Ще перед щільною облогою самосці на своїх кораблях здійснили несподіваний напад на незахищену стоянку афінської ескадри та отримали перемогу над афінськими суднами, які вишли їм назустріч. Таким чином самосці знову здобули на 14 днів панування в своїх внутрішніх водах і могли завозити й вивозити все, що хотіли (Thuc. I, 117, 1). Та з поверненням Перікла й подальшим прибуттям допомоги з 40 кораблів вони знову були блоковані афінською ескадрою (Thuc. I, 117, 2).

Ще один відчутний удар по самоській землевласницькій аристократії був завданий у Пелопоннеській війні під час повстання демократів 412 р. до н. е., внаслідок якого було страчено 200 чоловіків і 400 вигнано за межі держави з повною конфіскацією нерухомого майна (земля та домоволодіння) геоморів (Кондратюк 1983, с. 347). Найвірогідніше, переможці не могли швидко налагодити економіку держави та довести її стан до рівня довоєнного часу. Тож у таких умовах торговельні стосунки з Понтом (і не тільки) могли мати лише спонтанний характер.

Лакуну в товарообігу, що з'явилася зі скороченням продукції Самосу та інших іонійських центрів, окрім Хіоса — одного з головних союзників та економічних партнерів Афін, на чорноморському ринку певною мірою заповнив

Фасос, продукцію якого постачали до Ольвії та інших понтійських міст з V ст. до н. е. Особливого поширення фасоський імпорт набув у IV—III ст. до н. е. (Лейпунская 1981, с. 70—71, 74, 76, рис. 11; 12). З цього приводу заслуговує уваги думка Н.О. Лейпунської, яка, спираючись на писемні свідчення (Dem., XXXV), висунула припущення, що оливкову олію з Аттики Афіни експортували, використовуючи контрагентів, в амфорах інших центрів, як це відомо стосовно ринків Боспору (Лейпунская 1981, с. 73). Але навряд чи можна погодитися з відсутністю в Афінах власної амфорної тари. Так, Н.О. Лейпунська майже відхиляла можливість віднести так зв. амфори зі «стаканоподібним денцем»³ до аттичного виробництва, вважаючи, що це поки що сумнівно та передчасно (там само, прим.; 1987, с. 100). Це підтримав і Й.Б. Брашинський (Брашинский 1983, с. 8—10). Але, на наш погляд, небезпідставними видаються й міркування фахівців, починаючи з І.Б. Зеест, про афінське походження тари (Зеест 1960, с. 74; Рубан 1980, с. 108—109). На думку С.Б. Охотникова, широке розповсюдження цього типу амфор на теренах Надчорноморщини можна пояснити лише тим, що їх виготовляв великий виробничий центр, який наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. мав міцні економічні позиції. Таким у цей час могли бути тільки Афіни (Охотников 1990, с. 51). Та за будь-якої локалізації цих амфор, належності їх до того чи іншого центру слід наголосити, що вони зникли з понтійських ринків майже разом із самоськими та лесбоськими. Натомість у V ст. до н. е. з'явилася тара так зв. кола Фасосу, що набула поширення в IV ст. до н. е. та надалі (Лейпунская 1981, с. 60). У цьому контексті можна припустити, що саме від другої половини V ст. до н. е. Афіни відмовилися від виготовлення власної тари⁴ та повністю передоверили імпорт олії своєму союзнику Фасосу, який був під їх безперечним політичним і економічним контролем за винятком деяких епізодів 412—407 рр. до н. е., коли Фасос навіть вийшов зі складу Архе. Але 407 р. до н. е. Фрасібул блокував острів і після його капітуляції лишив на Фасосі афінський гарнізон (Кондратюк 1983, с. 341). Таким чином, економіка острова додатково була поставлена в

певну залежність від продукції з Аттики. Одночасно з'явилися й нові контрагенти — південнопонтійські міста кола Фасосу (Лейпунская 1981, с. 73). Можливо, саме за таких обставин з метою державного контролю на Фасосі було введено магістратське клеймування тари з наявністю в легенді клейма етнікона Θασίων, яке набуло поширення вже в IV ст. до н. е.⁵ Саме наприкінці V — на початку IV ст. до н. е. після буремних подій Пелопоннеської війни відбулося громадянське примирення в умовах нового демократичного режиму. Стосовно безпосередньо економіки тоді було здійснено низку заходів щодо організації торгівлі та фінансових обкладань (Виноградов 1989, с. 175).

Відчутний вплив на скорочення торговельно-економічних стосунків іонійських міст з грецькими колоніями Північного Причорномор'я в останній третині V ст. до н. е. мала й Пелопоннеська війна між Спартою та Афінами 431—404 рр., коли торговельне судноплавство в Егейсько-Середземноморському басейні через активні дії військових флотів обох сторін і їхніх союзників стало вкрай небезпечним. Зустріч у морі військових флотів з купецькими караванами та окремими кораблями загрожувала останнім конфіскацією товарів, рабством, а іноді й смертю для торговців і моряків, про що неодноразово повідомляє учасник війни афінянин Фулідід. Окрім того, іонійські союзники Афін і Спарти були зобов'язані регулярно постачати певну кількість суден, зокрема й допоміжних торговельних, до флотів обох держав для участі в бойових діях на морі, що не могло не відбитися на динаміці торговельного судноплавства. Найактивніше для того основними силами в тій боротьбі були задіяні на різних етапах війни найбільш економічно розвинуті іонійські центри — Хіос, Самос, Лесбос і Мілет. Звичайно, в цих умовах значно скоротилося й зворотне торговельне судноплавство з центрів Північного Причорномор'я. Але саме в цей час, можливо внаслідок скорочення систематичних зв'язків з Іонією, налагоджуються тісніші економічні та політичні стосунки між власне причорноморськими містами, про що свідчать археологічні матеріали та писемні джерела (Виноградов 1995, с. 20—22).

Ольвійський епіграфічний лапідарій V — початку IV ст. до н. е., враховуючи його загальну нечисленність, відзначений серією з шес-

³ За типологією Н.О. Лейпунської, цей посуд належить до групи амфор з вкорочено-конусоподібною ніжкою (Лейпунская 1981, с. 26—27, табл. 4—6).

⁴ Якщо амфори зі стаканоподібною ніжкою дійсно аттичні.

⁵ М. Дебідур початок магістратського клеймування тари на Фасосі відносить до кінця V ст. до н. е. (Дебідур 1992, с. 113).

ти документів, пов'язаних саме з громадянами понтійських держав. Це ателія синопейцю Іетроклу сину Гекатея (НО, 1), політія та інші привілеї синопському экс-тирану Тімесілею та його брату Теопропу (Виноградов 1981; 1989, с. 110—111), декрет на честь невідомого гераклеота (НО, 2), проксенія херсонеситу Пюралію (НО, 3), декрет на честь боспорського правителя Сатира та подальший договір з його сином Левконом, викарбувані на біломармуровій брилі (Виноградов, Крапивина 1995). Звичайно, спірними можуть бути дати щодо конкретного часу видання ольвіополітами кожного з перелічених декретів, але не викликає особливих сумнівів той факт, що економічна діяльність трьох останніх евергетів (за винятком Левкона, договір з яким був складений у IV ст. до н. е. в контексті тогочасної політичної кон'юнктури), за яку вони отримали пошану від ольвіополітів, припадає на останню третину V ст. до н. е., а саме на період Пелопоннеської війни. До цього реєстру також треба додати вотив ольвіополіта з посвятою Аполлону Лікарю — володарю Істрії (Виноградов 1995, с. 21), хоча ця пам'ятка переважно засвідчує культурні та релігійні ольвійсько-істрійські взаємини.

Й.Б. Брашинський свого часу висловив думку, що однією з головних причин складання внутрішньопонтійської економічної єдності в останній третині V ст. до н. е. було встановлення афінянами суворого контролю над Чорноморськими протоками на початку Пелопоннеської війни, введенням інституту геллеспонтофілаків, які контролювали згідно з чітко визначеною квотою вивіз борошна своїм союзникам. Таким чином була сформульована гіпотеза про своєрідну «економічну блокаду» Понту, наслідком якої й стало формування єдиного внутрішньопонтійського ринку (Брашинский 1970, с. 235).

Однак, на думку Ю.Г. Виноградова, повноваження інституту геллеспонтофілаків були спрямовані не так на спеціальне обмеження в забезпеченні хлібом егейських союзників для втримання їх під своїм стратегічним контролем, як на організацію постійного постачання з Понту хліба до Пірею. Визначаючи безперечно посилення тенденції до складання внутрішньопонтійського ринку, Ю.Г. Виноградов неохильний вважати, що така ситуація була спровокована лише примусовими, обмежувальними заходами з боку Афін, а разом з іншими чинниками головною причиною, за якою був обраний саме афінський торгівельний вектор, на його погляд, була природна переорієнтація

грецьких держав понтійського регіону на нового найбільшого споживача — Аттику (Виноградов 1995, с. 20—21). Підкріпленням останньому може бути й те, що ця тенденція для причорноморських міст вагомо простежується вже наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. й надалі, що підтверджується археологічно на прикладі амфорної тари, столової та спеціальної кераміки, що великими партіями стабільно надходила з Аттики до Надчорноморщини та безпосередньо до її північно-західної частини — Нижнього Побужжя та Подністер'я (Лейпунская 1981, с. 26—27, 70—71, рис. 11; Охотников 1981, с. 44; 1990, с. 21, 31—34; Рубан 1981, с. 64—66; Козуб 1987; Крыжицкий и др. 1989, с. 59, рис. 19, 5—7; с. 62—67, рис. 22—24). У першій половині V ст. до н. е. Афіни підтримували торговельно-економічні стосунки навіть з найвіддаленішим східним районом Причорномор'я — Колхідою (Лордкипанидзе 1976). Безумовно, за таких обставин був добре налагоджений і зворотний шлях причорноморських товарів до Афін.

У контексті міркувань з цього приводу в сфері політики, розвитку економіки та культури зазначимо й те, що Афіни ранньокласичної доби після славетних перемог над персами небезпідставно здобули символічний титул першого міста Еллади, про яке поширювалися легенди, та мали неабиякий авторитет в античному світі, включаючи й береги Понту (Брашинский 1963, с. 35—55; Лейпунская 1981, с. 73—74; Виноградов 1989, с. 126 сл.). Крім того, ще перед початком Пелопоннеської війни надійність «понтійських тилів» була забезпечена морською експедицією до Причорномор'я Перікла та Ламаха, коли афінянами мирним шляхом та силовими заходами — як у випадку з Синопою, де близько 437 р. до н. е. спільними діями афінського флоту та синопських демократів був ліквідований тиранічний режим (Plut. Per., 20) і вигнані тиран Тімесілей з братом Теопропом, що знайшли притулок в Ольвії (Виноградов 1981; 1989, с. 110—111) — були налагоджені політичні та економічні стосунки з причорноморськими полісами, частина яких, як, безперечно, Гераклея Понтійська та Аполлонія, на правах союзників навіть увійшла до Афінського морського союзу (див.: Карышковский, Клейман 1985, с. 45; Виноградов 1989, с. 126—134; 1995, с. 17). До Афінської Архе, найвірогідніше, в цей час приєдналась і Ольвія. Можливість цього на ґрунті низки спостережень і наведених на користь цього історичних паралелей, але опосередкованого ха-

рактеру, найвиразніше сформулював Ю.Г. Виноградов (Виноградов 1989, с. 126—134)⁶. Та все ж за будь-яких кінцевих результатів Пон-тійським походом афіняни, безперечно, яскра-во продемонстрували свою могутність і підси-лили авторитет Афіньської держави.

Стосовно економічної інтеграції причорно-морських міст також додамо, що така тенденція накреслилася від початку колонізаційного ру-ху. Але були вагомі причини, що стримували цей процес, пов'язані з початковою стадією еко-номічного розвитку нових полісів і полісною автаркією, яка виключала на ранньому ета-пі якісь об'єднувальні варіанти між окремими містами: створення союзних структур — сім-махій і значних військово-політичних об'єд-нань на зразок іонійського Паніоніону в Малій Азії. Одним з факторів була й відсутність гос-трої необхідності для тісніших торговельно-економічних контактів між причорномор-ськими містами через майже однаковий по-чатковий сільськогосподарський економічний напрям їхнього розвитку. Тобто, не було й на-гальної потреби в складанні суто причорно-морського ринку. Контакти між понтійськими колоніальними полісами спочатку були обме-жені, найвірогідніше, так зв. «ближньою зо-ною» (Доманский, Фролов 1995, с. 81), або, користуючись систематикою Ю.Г. Виноградо-ва, ці відносини знаходилися на етапі політич-них єдностей на Понті першого рівня (Вино-градов 1995, с. 45)⁷.

Навіть метрополіям за таких обставин не вдалося створити на Понті власні колоніаль-ні єдності, себто зберегти контроль над замор-ськими колоніями, і стосунки між ними обмежувалися переважно релігійними та еконо-мічними (Доманский, Фролов 1995, с. 79). Тож політичні й торговельно-економічні зв'язки ко-лоній часто-густо не обмежувалися лише сто-сунками з метрополією, а, як у випадку з Оль-вією та загалом містами Північно-Західного

Понту, найчастіше були спрямовані на сусідні поліси Іонії та інші розвинуті райони антично-го світу. Такі міждержавні стосунки мали суто практичний характер і були зумовлені, в першу чергу, нагальними потребами окремих полісів і взаємною користю від них.

На кінець VI — початок V ст. до н. е. при-падають спроби двох найбільших полісів Пів-нічно-Західного Причорномор'я — Ольвії та Іс-трії — розширити зону свого економічного та політичного впливу, в першу чергу, на Нижнє Подністер'я, тобто створити своєрідну політич-ну та культурно-релігійну єдність (Брашинский 1970а; Русаєва 1979; Охотников 1990, с. 66; Ру-бан 2009), яка може співпадати з другим рівнем, за Ю.Г. Виноградовим: військово-політичної (συνταχία) та релігійної єдності (κοινά) (Вино-градов 1995, с. 8). Одним із показників такої єд-ності можуть бути грошові емісії цих міст, розпо-всюджені на теренах Північно-Західного Понту (Охотников 1990, с. 66; Рубан 2009, рис. 1).

Стосовно Ольвії зазначимо, що кінець VI—V ст. до н. е. були часом кардинальних змін у державі та становлення її як демократичного поліса класичного типу. Цей процес характе-ризувався можливими внутрішніми соціаль-ними та релігійними конфліктами (Русаєва 1986, с. 53, 56, 63), що, вірогідно, призвели до встановлення тимчасового тиранічного режи-му десь близько середини V ст. (див.: Снытко 2011а, с. 138—140) і наступного повалення його на межі V—IV ст. до н. е. (Рубан 1985, с. 33—34; Виноградов 1989, с. 138)⁸. У цей час ольвіопо-літи скоротили до мінімуму свою сільськогос-подарську територію — хору. Переселення до Ольвії мало плановий характер і було здійснене для активізації розвитку міста й кращої органі-зації населення поліса (Крыжицкий, Отреш-ко 1986, с. 15; Крыжицкий и др. 1989, с. 95; Крыжицкий, Лейпунская 1997, с. 23—24; Буй-ских С. 2009, с. 230)⁹. Тимчасова втрата так зв. великої хори певним чином відбилася на роз-витку зовнішньої торговельно-економічної ді-яльності. Скорочення обсягу рільництва об-межувало вивіз хліба. Дуже вірогідно, що в цей час ольвіополіти періодично й самі мали труд-

⁶ Афіньський вплив на Ольвію від середини V ст. до н. е. та надалі яскраво простежується в багатьох сферах — адміністративній, господарській, культурній та ін. З цього часу ольвіополіти переходять до сприй-няття аттичних стандартів і аттичної архітектури (Буйских А. 1995). Саме в Ольвії, можливо вже в V ст. до н. е., з огляду на знайдені бази, з'являється іонійський ордер аттичного типу (Крыжицкий 1993, с. 73—74).

⁷ До першого рівня Ю.Г. Виноградов відносив етап, коли територіальні поліси включали не тільки центр (άστυ) і прилеглу сільськогосподарську територію (χώρα), а й низку чималих міст і фортів (Виноградов 1995, с. 8).

⁸ Соціально-політичні перебудови наприкінці VI—V ст. до н. е. характерні для основних великих полісів Західного та Північно-Західного Понту: Аполлонії, Істрії та, можливо, Тіри (Карышковский, Клейман 1985, с. 43—44).

⁹ Така само редукція сільських територій і концентра-ція населення в містах у цей час характерна для всьо-го Північно-Західного Причорномор'я (Охотников 1990, с. 70).

нощі з постачанням хліба на власний внутрішній ринок. Твердження, що тимчасова редукція хори не вплинула на скорочення об'ємів сільськогосподарського виробництва за рахунок інтенсивнішого освоєння земельних угідь навколо міста (Отрешко 1986, с. 320), на наш погляд, недостатньо переконлива через кілька причин. По-перше, слід враховувати аналогічну ситуацію в державі часів видання декрету на честь громадянина Протогена Геросонтова, в якому чітко сповіщається саме про значні труднощі з забезпечення громадян хлібом і його дорожнечу (ІРЕ, I², № 32). Також, треба мати на увазі постійну зайнятість значної частини населення в житловому та суспільно-громадському будівництві, що, безумовно, відбилося на розвитку сільського господарства, навіть зважаючи на його сезонний характер. Окрім того, найвірогідніше, в нових умовах, за рахунок колишніх аграріїв були поповнені лави професійних ремісників, торговців та ін., тобто інтенсивно формувалася категорія населення, що була постійно задіяна в різних сферах суто міської інфраструктури. Додамо, що в період кризи часів видання декрету на честь Протогена, на відміну від ситуації другої половини V ст. до н. е., механізм міської інфраструктури був повністю сформований, тож не потребував значної кількості прибулого до міста сільського населення для участі в сфері міської економіки. Та все ж сільський контингент, що заповнив місто, не зміг налагодити рівноцінне докризовому періоду забезпечення хлібом за рахунок найближчих до міста земельних угідь і, вірогідно, сезонного використання деяких територій колишньої великої хори, про що красномовно свідчить текст декрету.

Тут слід нагадати й про деякі, згадані вище ольвійські епіграфічні документи цього часу (НО, 2; 3), особливо декрет на честь боспорського правителя Сатира. Евергесією Сатира, на наш погляд, необхідно розглядати не через призму гіпотетичних нюансів тогочасної політики (Виноградов, Крапивина 1995, с. 75–76), а, найперше, сприймати надані політію й ателію як щире подяку від ольвіополітів «добродійнику Сатиру» за систематичну підтримку держави в хлібопостачанні в тяжкі для неї часи, коли аграрна територія великої хори тимчасово не використовувалася (Снытко 2011а, с. 132, прим. 2; 2013). Перераховані ольвійські епіграфічні документи за будь-якого варіанта їх історичної інтерпретації засвідчують дієвість і ефективність міжнародних відносин між понтіїськими полісами в останній третині V ст. до н. е.

Стосовно Ольвії дуже сумнівною є гіпотеза Ю.Г. Виноградова щодо варварського протекторату над полісом у V ст. до н. е. (Виноградов 1983, с. 400; 1989, с. 90 сл.; 1995, с. 15–16; Виноградов, Доманский, Марченко 1990, с. 94–95), а заразом і ідея виникнення на ґрунті Ольвії локальної єдності другого рівня, що, як варіант, могла характеризуватися союзом варварських правителів з грецьким полісом (Виноградов 1995, с. 8, 16, 45). Ідея скіфського протекторату над містом документально й археологічно не підтверджена, і всі докази на її користь суто опосередковані (Крижицький 2001; Охотников 2008, с. 127) і не відповідають основним тенденціям історичного розвитку Ольвійської держави (Крыжицкий, Отрешко 1986, с. 14; Буйских С. 1986, с. 21; 2009, с. 230; Буйских, Отрешко 2009, с. 139; Снытко 2011а, с. 128–135).

Отже, не відкидаючи фактор наслідків політичних катаклізмів в Егейсько-Середземноморському басейні в V ст. до н. е., необхідно визнати, що реального підґрунтя процес складання власне Причорноморського економічного ринку міг набутися сповна лише в V ст. до н. е. в умовах стабільного розвитку, незважаючи на внутрішні соціально-політичні перебудови понтіїських полісів, які перманентно набирали силу й авторитет в Ойкумені¹⁰, та навіть появу в 480 р. до н. е. великого полісного об'єднання — Боспорського царства¹¹, в яких, окрім загального для всіх хліборобства, були розвинуті свої регіональні видобувні, ремісничі та сільськогосподарські галузі, продукти яких мали попит на теренах понтіїського ринку. Слід також додати, що саме в цей час у більшості грецьких колоніальних міст уже були добре налагоджені політичні, культурні¹²

¹⁰ Такої думки дотримується С.Б. Охотников, який вважає, що остаточне формування економічних зв'язків між містами власне Північно-Західного Причорномор'я відбулося наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. (Охотников 1990, с. 52).

¹¹ Зі створенням Боспорського царства Ю.Г. Виноградов пов'язує появу на Понті об'єднань третього рівня — надполісних (ἀρχαί), що виникли на ґрунті союзу полісів з наступною анексією варварських територій (Виноградов 1995, с. 8).

¹² Стосовно Ольвії ми дотримуємося позиції С.Д. Крижицького, який, на підставі аналізу взаємодії двох світів, дійшов висновку, що особливості життєдіяльності міста були зумовлені специфікою його еволюції в умовах віддаленості від основного ареалу скупчення античних держав. Ці особливості найбільше відобразилися на ниві культури. Вони здебільшого стали продуктом власної еволюції античних традицій, а не наслідком варварського впливу (Крыжицкий 1994).

й торговельно-економічні стосунки з місцевими варварськими племенами, що, незважаючи на окремі негативні епізоди та навіть локальні війни, набули системності й стабільності¹³. Не можна також ігнорувати й суттєвий вплив на цей процес деяких суб'єктивних чинників, а саме активність Афін, які своїми майже тотальними втручаннями в різноманітні воєнні та політичні конфлікти на ґрунті соціальних негараздів, нерідко ними й спровокованими, «нав'язуванням» ідеї демократії, дією економічною політикою на Понті до і в ході Пелопоннеської війни певним чином консолидували місцеві поліси¹⁴. Причорноморські міста опинилися в майже аналогічних умовах, за яких вільно-невільно, але ззовні, з боку Афін, диктувалися «правила гри» та формувалася «генеральний» напрям стосовно їх зовнішньоекономічної діяльності на ринках Греції. За таких обставин альтернативна внутрішньопонтійська торгівля послідовно набирала додаткових обертів та особливо зміцніла вже в IV ст. до н. е.

В умовах військово-політичних колізій в Малій Азії V—IV ст. до н. е. значно скоротилися економічні та, можливо, політичні й культурні стосунки міст Іонії, крім Хіосу, з причорноморськими колоніями, які в цей час були більше орієнтовані на афінський ринок. Стосовно Ольвії можна навести документ, що опосередковано свідчить про дещо нестабільні її зв'язки навіть зі своїм «материнським» містом Мілетом у першій половині IV ст. до н. е. Це добре відома, знайдена 1903 р. в вимостці мілетського Дельфініона лапідарна пам'ятка про ісополітію Мілета та Ольвії (Milet., 1. 3, № 136 = Syll.³ 286; Граков 1939, с. 264—265).

¹³ Спірні питання про характер, баланс і динаміку цих відносин у вказаний період — окрема тема, що виходить за межі цієї статті.

¹⁴ Ю.Г. Виноградов охарактеризував активну політику Афін як першу спробу організації об'єднання четвертого рівня — всепонтійського в межах Афінського морського союзу. Створення Понтійського округу в Архе з не менше ніж 44 полісів, з яких за різними джерелами фігурують Гераклея, Синопа, Аміс, Німфей, Ольвія та Аполлонія, мало б кардинальні наслідки для розвитку чорноморських міст і стимулювало б тенденцію до їх політичного, економічного та культурного єднання (Виноградов 1995, с. 17—18). Але не менш спірним є питання користі від створення такої надструктури під контролем Афін для кожного з понтійських полісів і для причорноморського району загалом у контексті нестабільної політичної та економічної ситуації, що склалася у Середземномор'ї та Егеїді в другій половині V ст. до н. е., та афінського політичного й економічного диктату.

Нині цей документ датують 329/8 р. до н. е. або трохи пізніше (Виноградов 1983, с. 390). Та все ж багато дослідників, починаючи з С.О. Жебелєва (Жебелев 1955, с. 39), небезпідставно вважають, що ісополітія між Мілетом та Ольвією існувала з архаїчного періоду та навіть з моменту заснування колонії. За А.Дж. Грейсом, така угода, вірогідно, була складена до 494 р. до н. е. — до розгрому Мілета персами (Graham 1964, р. 105 ff., 117). Це підтримував, особливо в контексті встановлення угоди в площині релігії та економіки, Ю.Г. Виноградов. Розвиваючи цю ідею, він опирався на інші документи, навів історичні паралелі стосовно існування в Ольвії та Мілеті однакових культів, релігійно-політичних інституцій тощо (Виноградов 1979, с. 48—49; 1983, с. 390 сл.; 1989, с. 69 сл.). На існування ісополітії, яка, на думку Ю.Г. Виноградова, можливо, втратила силу десь у IV ст. до н. е., опосередковано вказує й сам факт відсутності мілетян у реєстрі ольвійських проксенів (Виноградов 1989, с. 170, прим. 114). Щодо самого документа виникає запитання — навіщо його було повторно публікувати вже в елліністичний час? На думку С.О. Жебелєва, Мілет, вийшовши з-під влади персів і ставши за часів Александра Македонського автономним і демократичним, вирішив уладнати стосунки зі своєю давньою колонією, яка відбила в 331—330 рр. до н. е. напад Зопіріона та під час облоги міста надала права громадянства іноземцям, відпустила рабів на волю та анулювала боргові зобов'язання. За таких змін у громадянському складі Ольвії мілетянам було вкрай необхідно нагадати про свої права (див.: Граков 1939, с. 265; Жебелев 1955, с. 47). Підсиленням позицій демократії та демократичними змінами в обох містах пояснюють повторний договір про ісополітію і П.Й. Каришковський та Ю.Г. Виноградов (Каришковський 1956, с. 169 наст.; Виноградов 1989, с. 168—170). Але, не виключаючи теоретичну необхідність перезаключення державних договорів в умовах демократичних перетворень і скасування віджилых законів і зобов'язань, відзначимо, що сам факт повторного проголошення угоди, яке, безперечно, було погоджене з ольвіюполітитами, найвірогідніше, в першу чергу свідчить про певну нестабільність і нерегулярність політико-економічних і культурних відносин між обома спорідненими полісами в буремні часи до перевидання документу та взаємне прагнення в налагодженні таких стосунків у майбутньому. Треба враховувати й морально-духовний бік церемонії нового проголошення

угоди про ісополітію через понад півтора сторіччя по тому, лапідарне свідчення якого, найвірогідніше, в присутності ольвійських феорів, з урочистостями та офіруваннями було встановлене саме в Дельфініоні як символ єдності та своєрідний заповіт для нащадків.

У підсумку можна констатувати.

1. Найтісніші торговельно-економічні зв'язки Ольвії та загалом античних полісів Північно-Західного Причорномор'я з містами Іонії припадали на VI — першу половину V ст. до н. е. У другій половині V ст. до н. е. систематичне надходження товарів з Іонії, за винятком Хіосу, припинилося та мало періодичний характер. Такий стан справ можна пояснити низкою обставин, серед яких основними є: а) вірогідна природна переорієнтація причорноморських міст на афінський ринок і загалом тісніші політичні, економічні та культурні стосунки з «першим містом Еллади» після його славетних перемог над персами; б) активна політика Афін стосовно понтійських полісів перед початком Пелопоннеської війни для забезпечення власних тилів і політичного та економічного контролю над Понтом; в) політичні негараз-

ди в Егейсько-Середземноморському басейні до і в період Пелопоннеської війни, наслідком яких став занепад економіки більшості іонійських центрів, продукція яких, у першу чергу, була спрямована на військові потреби основних сил, задіяних у конфлікті.

2. Тенденція до формування власне причорноморського ринку існувала від початку колонізаційного руху, але його виникнення стримувалося низкою чинників, пов'язаних, передовсім, з початковою економічною та політичною стадією розвитку колоніальних полісів. Перші спроби тісніших контактів і створення військово-політичних і релігійних союзів між понтійськими містами припадають на кінець VI — початок V ст. до н. е.

3. В умовах військових подій у Греції в другій половині V ст. до н. е. політичні та економічні стосунки між причорноморськими містами природно активізувалися. На тлі економічної кризи в містах Іонії та безперечного контролю Афін за Егейсько-Середземноморською торгівлею активно формується альтернативний понтійський ринок, розквіт якого припав на IV ст. до н. е.

Бандуровський О.В. Античні амфори з курганів скіфського періоду Лівобережної лісостепової України // *Археологія*. — 2011. — № 1. — С. 68—79.

Брашинский И.Б. Афины и Северное Причерноморье в VI—II вв. до н. э. — М., 1963.

Брашинский И.Б. Значение Черноморских проливов в развитии экономических связей Причерноморья в VI—IV вв. до н. э. // *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*. — Budapest, 1970. — S. 233—237.

Брашинский И.Б. Опыт экономико-географического районирования античного Причерноморья // *ВДИ*. — 1970а. — № 2. — С. 129—137.

Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. — Л., 1980.

Брашинский И.Б. К проблеме локализации группы амфор с так называемыми стаканообразными ножками // *КСИА*. — 1983. — 174. — С. 8—10.

Буйских А.В. Архитектурные ордера в Ольвии и Херсонесе // *Античные полисы и местное население Причерноморья. Мат-лы Междунар. науч. конф. «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура»*. — Севастополь, 1995. — С. 56—61.

Буйских С.Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры (VI—II вв. до н. э.) // *Ольвия и ее округа*. — К., 1986. — С. 17—28.

Буйских С.Б. Хора колониального полиса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму // *ССПК*. — 2009. — XV. — С. 225—247.

Буйских С.Б., Отрешко В.М. Основные этапы развития сельской округи Ольвии доримского времени // *Ольвийские древности*. — К., 2009. — С. 136—144.

Виноградов Ю.Г. Милет и Ольвия. Проблема взаимоотношений метрополии и колонии на раннем этапе // *Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Мат-лы I Всесоюз. симпозиума по древней истории Причерноморья*. — Тбилиси, 1979. — С. 47—52.

Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // *ВДИ*. — 1981. — № 2. — С. 65—90.

Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // *Античная Греция*. — М., 1983. — Т. 1. — С. 366—420.

Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. (историко-эпиграфическое исследование). — М., 1989.

Виноградов Ю.Г. Понт Евксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // *Античные полисы и местное население Причерноморья. Мат-лы Междунар. науч. конф. «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура»*. — Севастополь, 1995. — С. 5—55.

- Виноградов Ю.Г., Доманский Я.В., Марченко К.К. Сопоставительный анализ письменных и археологических источников по проблеме ранней истории Северо-Западного Причерноморья // Причерноморье в VII—V вв. до н. э. Письменные источники и археология. Мат-лы V Междунар. симпозиума по древней истории Причерноморья. — Тбилиси, 1990. — С. 75—98.
- Виноградов Ю.Г., Крапивина В.В. Ольвия и Боспор в раннем IV в. до н. э. // Античные полисы и местное население Причерноморья. Мат-лы Междунар. науч. конф. «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в до-римскую эпоху. Экономика, политика, культура». — Севастополь, 1995. — С. 69—78.
- Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — Харьков, 1999.
- Гаврилюк Н.А. Степная Скифия VI—V вв. до н. э. (эколого-экономический аспект). Автореф. дисс. ... докт. истор. наук. — СПб., 2000.
- Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. — 1939. — № 3. — С. 231—317.
- Дебидур М. Эмблемы и их варианты на фасосских клеймах «позднего» типа // Греческие амфоры. — Саратов, 1992. — С. 111—137.
- Доманский Я.В., Фролов Э.Д. Основные этапы развития межполисных отношений в Причерноморье в до-римскую эпоху (VIII—I вв. до н. э.) // Античные полисы и местное население Причерноморья. Мат-лы Междунар. науч. конф. «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в до-римскую эпоху. Экономика, политика, культура». — Севастополь, 1995. — С. 78—99.
- Жебелев С.А. Северное Причерноморье. — М.; Л., 1955.
- Задников С.А. Античная керамика третьей четверти VII в. до н. э. из раскопок на Бельском городище // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время. — Ростов-на-Дону, 2009. — С. 15—21.
- Задніков С.А., Гавриш П.Я. Антична кераміка в матеріалах зольника 7 західного укріплення Більського городища // Археологія. — 2011. — № 3. — С. 101—109.
- Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора. — М., 1960 (МИА. — 83).
- Каришковский П.И. З історії Ольвії в IV ст. до н. е. // Праці Одеського держ. ун-ту. — 1956. — Т. 146. — Вип. 5. — С. 167—174.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. Историко-археологический очерк. — К., 1985.
- Кац В.И., Тункина И.В. Зарождение керамической эпиграфики в России // АМА. — 1990. — 7. — С. 111—122.
- Козуб Ю.И. Аттическая керамика // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — К., 1987. — С. 57—71.
- Кондратьев М.В. Архэ и афинская демократия // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1. — С. 327—365.
- Корпусова В.Н. Восточногреческая расписная керамика // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — К., 1987. — С. 35—53.
- Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — К., 1993.
- Крыжицкий С.Д. Ольвия и варвары (проблемы влияний) // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тез. докл. VII Междунар. конф. — Ростов-на-Дону, 1994. — С. 18—19.
- Крижицький С.Д. Ольвія і скіфи у V ст. до н. е. До питання про скіфський «протекторат» // Археологія. — 2001. — № 2. — С. 21—35.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Лейтунская Н.А. Ольвия. Раскопки, история, культура. — Николаев, 1997.
- Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 3—17.
- Лейтунская Н.А. Керамическая тара из Ольвии (из опыта изучения амфор VI—IV вв. до н. э.). — К., 1981.
- Лейтунская Н.А. Керамика из затопленной части Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья. — К., 1984. — С. 65—88.
- Лейтунская Н.А. Амфоры // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — К., 1987. — С. 87—102.
- Липавский С.А., Снытко И.А. Материалы по археологии Ольвии и ее окружи. — К., 1990 (Препринт).
- Лордкипанидзе О.Д. Новые материалы к истории связей Афин с Колхидой // ХКААМ. — М., 1976. — С. 143—150.
- Мелюкова А.И. Народы Северного Причерноморья накануне и в период греческой колонизации // Местные этно-политические объединения Причерноморья в VI—IV вв. до н. э. Мат-лы IV Всесоюз. симпозиума по древней истории Причерноморья. — Тбилиси, 1988. — С. 8—27.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э. — Саратов, 1999.
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — М., 1966 (САИ. — Вып. Д1-27).
- Отрешко В.М. Хора Ольвии // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 2. — С. 317—328.

- Отрешко В.М. Про основи економіки Березанського поселення // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 112—122.
- Охотников С.Б. Из истории торговых связей архаических поселений Нижнего Поднестровья // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 42—51.
- Охотников С.Б. Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э. — К., 1990.
- Охотников С.Б. Античные поселения Нижнего Поднестровья (VI в. до н. э. — III в. н. э.) // PONTIKA—2006. — Kraków, 2008. — С. 122—133.
- Рубан В.В. О датировке Ягорлыцкого поселения // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 104—114.
- Рубан В.В. Археологический комплекс из поселения Чертоватое II на Бугском лимане // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 63—73.
- Рубан В.В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV—III вв. до н. э. // ВДИ. — 1985. — № 1. — С. 26—46.
- Рубан В.В. Опыт классификации так называемых милетских амфор из Нижнего Побужья // СА. — 1991. — № 2. — С. 182—195.
- Рубан В.В. Заметки о расселении ионийских греков в Причерноморье // Ольвийские древности. — К., 2009. — С. 147—150.
- Русяева А.С. Деякі риси культурно-історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я в VII—V ст. до н. е. // Археологія. — 1979. — № 30. — С. 3—17.
- Русяева А.С. Милет—Дидимы—Борисфен—Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1986. — № 2. — С. 25—64.
- Снитко І.О. Підкурганні поховання некрополів хори Ольвії VI—V ст. до н. е. // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 11—22.
- Снытко И.А. Ольвийская тирания, «скифский протекторат» и некоторые вопросы социально-политической и экономической истории Ольвийского полиса позднеархаического и раннеклассического времени // МАСП. — 2011а. — № 12. — С. 125—149.
- Снытко И.А. Еще раз об ольвийской надписи в честь Спартокидов // ДП. — 2013. — № 10. — С. 566—570.
- Шелов Д.Б. Западное и Северное Причерноморье в античную эпоху // Античное общество. — М., 1967. — С. 219—224.
- Шишова И.А. Раннее законодательство и становление рабства в античной Греции. — Л., 1991.
- Щеглов А.Н. Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII—V вв. до н. э.: письменные источники и археология // Причерноморье в VII—V вв. до н. э. Письменные источники и археология. Мат-лы V Междунар. симпозиума по древней истории Причерноморья. — Тбилиси, 1990. — С. 99—121.
- Яйленко В.П. Архаическая Греция // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1. — С. 128—193.
- Dupont P. Amphores commerciales archaïques de la Grèce de l'Est // PDP. — Fasc. 554/557. — Napoly, 1982. — P. 193—209.
- Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd. Rusland) // PZ. — 1913. — V.
- Graham A.J. Colony and Mother City of Ancient Greece. — Manchester, 1964.

Надійшла 03.10.2013

И.А. Снытко

ХАРАКТЕР И ДИНАМИКА ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ ОЛЬВИИ С ГОРОДАМИ ИОНИИ В VI—V вв. до н. э. И НАЧАЛО ФОРМИРОВАНИЯ ВНУТРИПОНТИЙСКОГО РЫНКА

На базе исторических исследований, археологических материалов, нарративных источников и эпиграфических документов рассмотрены некоторые аспекты, касающиеся экономических связей Ольвии и других понтийских центров с городами Ионии в VI—V вв. до н. э.

Особое внимание уделено амфорной таре — наиболее массовому и информативному источнику для определения экономических связей с греческим миром. Опираясь на специальные исследования амфорного материала, можно констатировать, что в VI—V вв. до н. э. основными экономическими партнерами ольвиополитов в Ионии были Хиос, Самос, Лесбос и Клазомены. Несомненно, поддерживались тесные политические, экономические и культурные связи с метрополией — Милетом, хотя локализация отдельной группы амфор так наз. протофасосского типа с этим центром пока не имеет веских подтверждений.

Со второй половины V в. до н. э. интенсивные связи Ольвии и многих других полисов Северо-Западного Причерноморья с центрами Ионии, за исключением Хиоса, приостановились и имели нерегулярный характер. Это связано, с одной стороны, с идеологической, экономической и культурной экспансионистской политикой Афин по отношению к причерноморским центрам, а, с другой, — с политической и экономической переориентацией самих понтийских колоний на «первый город Эллады», особенно после славных побед афинян над персами и их

возросшим авторитетом в греческом мире. Афинское влияние на Ольвию прослеживается со второй половины V в. до н. э. и далее в различных сферах — административной, хозяйственной и культурной. Это позволяет предположить, что после 437 г. до н. э. — Понтийской экспедиции Перикла и Ламаха — Ольвия, как и некоторые другие причерноморские города, вошла в Афинский морской союз, хотя прямых свидетельств этому пока не обнаружено.

На сокращение связей с городами Ионии весомый отпечаток наложила и Пелопоннесская война между Афинами и Спартой 431—404 гг. до н. э., когда торговое мореплавание в Эгейде стало крайне опасным, да и сами ионийские центры были активно вовлечены в военные действия, что не могло не отразиться на их экономике. В то же время, наряду с торговыми отношениями с Афинами и их отдельными союзниками, такими, как Хиос и Фасос, активно формируется и внутривосточный рынок, а также набирают силу политические и культурные связи между причерноморскими полисами, что имеет документальные подтверждения. Тесные политические, экономические и культурные связи между восточными центрами, начало которым было положено еще в конце VI в. до н. э., постепенно укрепляются в V в. до н. э.

Период наибольшего расцвета внутривосточной торговли приходится уже на IV в. до н. э. Одной из основных причин, ускорившей эти события, несомненно, стала Пелопоннесская война, которая наряду с уже имевшейся тенденцией к укреплению внутривосточных связей активизировала процесс формирования восточного рынка как альтернативного.

I.O. Snytko

NATURE AND DYNAMICS OF ECONOMIC RELATIONS BETWEEN OLBIA AND IONIAN CITIES IN THE 6th AND THE 5th c. BC AND THE BEGINNING OF INTRA-PONTIC MARKET DEVELOPMENT

Based on the historical research, archaeological materials, narrative sources, and epigraphic documents, certain aspects concerning economic relations of Olbia and other Pontic centres with Ionian cities in the 6th and the 5th c. BC are discussed.

Special attention is paid to amphorae, the most numerous and informative source for determination of economic relations with the Greek world. Guided by special research of amphorae material it can be stated that Chios, Samos, Lesbos, and Klazomenai were the main economic partners of Olbia in Ionia in the 6th and the 5th c. BC. Undoubtedly, close political, economical, and cultural relations were maintained with the metropolis, Miletus, though correlation of a separate group of amphorae of so-called «proto-Thasos» type with this centre has no reliable grounds yet.

Since the second half of the 5th c. BC, intensive relations of Olbia and many other poleis in the north-western coast of the Black Sea with Ionian centres, except for Chios, interrupted and became irregular. This fact was caused by ideological, economic, and cultural expansionistic politics of Athens towards the Black Sea centres, on the one hand, and by political and economic reorientation of the very Pontic colonies towards the «first Helladic city» on the other, especially after the glorious victories of the Athenians over the Persians and after their growing authority in the Greek world. Athenian influence upon Olbia is traced since the second half of the 5th c. BC and further in various spheres: administrative, economic, and cultural. This fact allows the author to presume that after 437 BC, the Pontic Expedition by Pericles and Lamachus, Olbia, as well as some other Pontic cities, joined the Delian League, although no direct evidence for this has been found yet.

Reduction of relations with Ionian cities was significantly influenced by the Peloponnesian War between Athens and Sparta in 431—404 BC when trading navigation in the Aegean Sea was deeply dangerous; and the Ionian centres themselves were involved in military operations which could not but negatively reflect in their economics. At the same time, along with trading relations with Athens and their certain allies, such as Chios and Thasos, the intra-Pontic market was developing, as well as political and cultural relations between Pontic poleis were growing stronger which is documentally testified. Close political, economic, and cultural relations between Pontic centres which started back in the 6th c. BC gradually strengthened in the 5th c. BC.

The period of the fullest flower falls already on the 4th c. BC. One of the main reasons having precipitated these events undoubtedly was the Peloponnesian War which, together with already existing tendency towards the strengthening of intra-Pontic relations, had invoked the process of development the Pontic market as an alternative.

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕХНОЛОГІЮ ВИРОБНИЦТВА ТА ВИКОРИСТАННЯ ГЛИНЯНИХ СВІТИЛЬНИКІВ

Розглянуто динаміку розвитку античних глиняних світильників, їх виготовлення та використання. Подано також дані про паливо для світильників.

Ключові слова: Ольвія, світильник, технологія, використання.

Серед значної кількості керамічних світильників VI—I ст. до н. е. з Ольвії та Борисфена певний інтерес становлять, зокрема, такі, на яких помітний дефект. Саме завдяки не зовсім «вдалим» спробам майстрів зрозумілішим стає процес виготовлення освітлювальних приладів, що складався з кількох етапів. Тут ми не беремо до уваги випал світильників і печей, що заслуговує окремого розгляду.

Проблемі технології виготовлення античних глиняних світильників мало приділяли уваги. Переважна більшість робіт стосується їх різновидів, а цьому аспекту присвячено по кілька сторінок у декількох каталогах. Зокрема, Д. Бейлі в каталозі світильників з колекції Британського музею вказує три основні способи їх виготовлення, які розмежовуються хронологічно: спершу це формування виробу руками, пізніше — виготовлення на гончарному крузі та, зрештою, у формі (Bailey 1975, р. 3—6). Окрім того, згадано про покриття світильників і випал у печі, який включав три основні етапи, протягом яких колір глини та лакового покриття змінювався: 1) колір глини від жовтого до помаранчевого, лаку — червоний; 2) колір виробу сірий, лаку — чорний; 3) колір глини повертався до світло-помаранчевого, а лак лишався чорним (Bailey 1975, р. 6—8). Додамо, про три способи виготовлення традиційно згадують у публікаціях світильників, знайдених на різних пам'ятках Середземномор'я (Broneer 1930, р. 6—8; Baug 1947, р. 1—3; Schäfer 1968, S. 120—121; Lyon-Caen 1986, р. 16—17).

Про виготовлення найраніших світильників пізньоархаїчного часу — пунійських — йдеться в публікації колекції світильників з Палестини (Kennedy 1963). Серед вітчизняних робіт маємо дві публікації (Ветштейн 1975, с. 184; Левина 1992, с. 4—6), в яких також висловлено певні міркування з приводу їх виробництва.

Динаміка розвитку форми та технологія виробництва

З огляду на достатньо широкий хронологічний діапазон світильники доримського часу уможливають простежити чітку тенденцію в зміні їхньої форми — від відкритої до напівзакритої, а до кінця елліністичного часу — повністю закритої. Висота тулуба, форма та довжина ріжка також зазнають змін, найперше в бік видовження. Крім того, діаметр виробів пізнього часу стає вдвічі меншим на відміну від світильників пізньоархаїчного та класичного періодів. Тож морфологія світильників є основою для їх класифікації.

Найранішими є так зв. пунійські відкриті світильники з загнутими краями, якими сформовано один чи декілька ріжків, тож вони мають вигляд вінець трипелюсткової ойнохої. Виготовити їх було легко. Такі вироби датуються VIII—VII ст. до н. е., тож в Ольвії маємо лише кілька фрагментів таких світильників. Більше варіантів з'явилося за доби архаїки.

Світильники доримського часу, починаючи з доби архаїки, об'єднує технологія виготовлення ріжка, тобто спеціального отвору для гноту. За численними знахідками виробів з Ольвії та Борисфена можна зробити висновок, що отвір формували, видавлюючи його під плічком¹ ззовні всередину вмістилища паличкою або трубочкою (див. також: Bailey 1975, р. 4). Через це глина по боках отвору лишалася на краях, і майстер її видаляв. Але іноді маємо брак, коли лишки глини вчасно не прибрано (рис. 1, I). Іноді таке видавлювання могло бути невдалим. Приміром, якщо ріжок сформований надто маленьким, а сам виріб має дуже опущені плічка, тоді не вдається зробити

¹ Плічка в світильниках, починаючи з пізньоархаїчного періоду, робили для того, щоб вміст — олія чи жир — не вилився. Саме через це вироби попереднього періоду були не дуже зручні в користуванні, а римські світильники стали закритими.

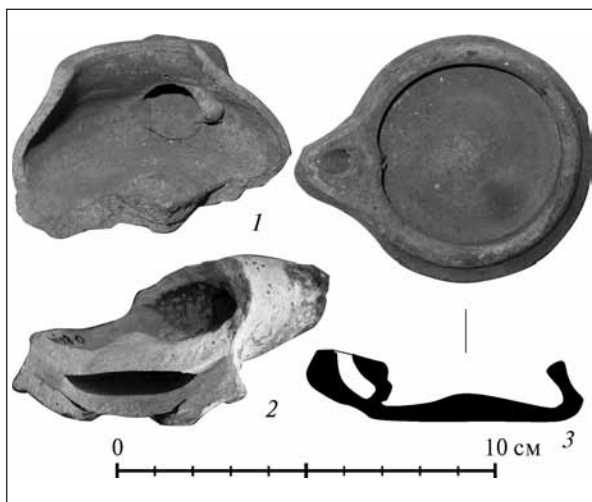

Рис. 1. Ольвія: 1, 3 — приклади формування ріжка; 2 — денця світильника

отвір, як на світильнику з Борисфена (рис. 1, 3). До речі, згаданий сіроглиняний світильник був знайдений під час розкопок виробничого керамічного комплексу VI ст. до н. е. в печі *in situ* разом із ще десятьма однотипними світильниками, декотрі з яких також мали лишки глини навколо отвору для гноту (Крутилов, Смирнов, Бондаренко 2012).

На відміну від світильників елліністичного часу, коли форма змінилася з відкритої на напівзакриту, а виріб став меншим і вищим, ріжок ранніх світильників майстер формувач вручну. Про це свідчать численні знахідки фрагментів з відбитками по боках ріжка. Тобто, виготовивши на гончарному крузі вмістилище з плічками², які загинали, доки глина була пластичною, майстер приєднував збоку ріжок до заздалегідь сформованого за вказаною методою отвору для гноту.

Ріжок пізніших світильників зазнав суттєвих змін, насамперед у бік видовження, і має вже чіткіші та рівніші обриси, але, схоже, приєднання його до виробу не змінилося.

Так само було й з горизонтальною боковою ручкою на світильниках раннього та пізнішого часу — її виготовляли окремо, а потім прикріплювали збоку. Можливо, саме через це ріжок і ручка світильників найчастіше не зберігаються. Звісно, ще однією причиною цього є перегорання ріжка, але, щоб запобігти цьому, майстри вкривали ріжок лаком або фарбою. Також

відомі численні знахідки місцевих ольвійських світильників, вкритих сірим лощінням, що теж запобігало перегоранню світильника.

Та все ж слід враховувати, що ранні вироби на відміну від пізніших дуже тонкостінні, що також не сприяло їх збереженню. Але загалом, якщо за доби архаїки покриття було лише на ріжку, краю плічок і денці вмістилища, то з часом, починаючи від класичної доби, світильник повністю вкривали лаком або лощінням, тож і збереглися вони набагато краще. Варто також наголосити, що будь-яке покриття — обмазка, лощіння та особливо лак — запобігали просочуванню вмісту світильника (олії чи жиру) назовні.

Якщо технологія виробництва ранніх світильників більше зрозуміла та постає простішою, то виготовити біконічний чи циліндричний зразки, характерні для елліністичного часу, складніше. По-перше, переважна більшість таких світильників має або плоске потовщене денце, або ж незначний чи високий кільцевий піддон. Слід думати, що, як і в ранніх світильниках, плоске денце формувалося на гончарному крузі, а піддон, на нашу думку, робили окремо та приєднували до виробу. Про це може свідчити знайдений в Ольвії археологічно цілий світильник, який має розріз піддона з браком, адже денце вмістилища мало утворювати з піддоном єдине ціле (рис. 1, 2). На фото видно, що піддон сформований у два шари, а потім приліплений до тулуба світильника.

Кардинальна зміна в технології виготовлення освітлювальних приладів відбулася з появою близько першої половини III ст. до н. е. світильників з біконічним тулубом (Bailey 1975, р. 4). Вона полягала в тому, що обидві частини виробу — верхню та нижню — формували в спеціально виготовлених керамічних формах (див. також: Kennedy 1963, р. 69). Доказом цього є знахідки таких форм і відтиснених у них світильників, зокрема в Ольвії (рис. 2, 1, 2) в комплексі II—I ст. до н. е. (Ветштейн 1975, рис. 3, с. 184)³. Тобто, для виготовлення світильника майстер спочатку виготовляв з глини або штукатурки(?) форму⁴, потім вирізав необ-

² Доволі часто ззовні на денці світильника спостерігається кілька кіл, що свідчить про виготовлення їх на гончарному крузі, але, як справедливо вказав Д. Бейлі, здебільшого вони не зберігаються, оскільки виріб надто маленький, аби такі кола лишили так зв. сходишки на світильнику (Bailey 1975, р. 3).

³ З приводу подібних дворіжкових світильників Д.В. Журавльов зазначив, що їх виробляли шляхом приєднання другого ріжка до вже готового одноріжкового світильника елліністичного часу, які мали спільне вмістилище (Журавлев 2001, с. 131; див. також: Вальдгауэр 1914, с. 79), але знахідка в Ольвії форми для виготовлення таких перечить цьому.

⁴ Знахідки подібних глиняних і металевих форм для виготовлення світильників маємо й у Віндоніссі (Loesch-

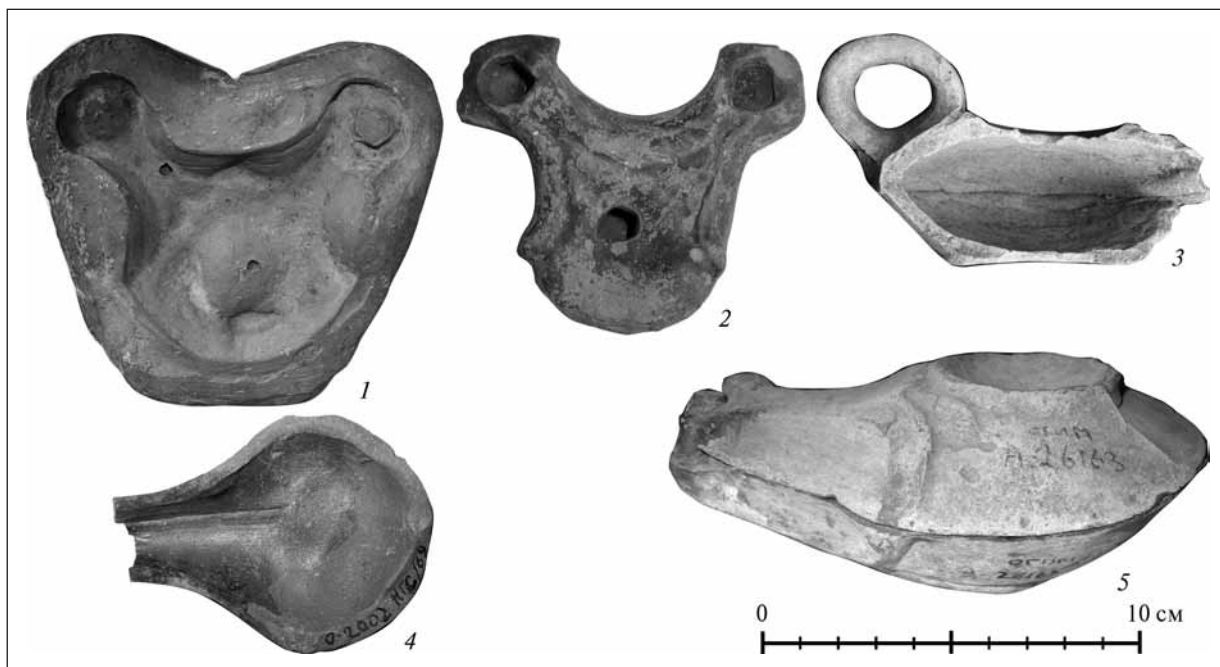

Рис. 2. Ольвія. Приклади виготовлення світильників у формі: 1 – форма для дворіжкового світильника; 2 – дворіжковий світильник з такої форми; 3–5 – шви склейки світильників

хідні деталі, приміром ріжок і плічка, а також у деяких випадках орнамент для верхньої частини виробу, аби отримати декорований світильник. Після цього форму висушували та випалювали (Bailey 1975, р. 4).

Коли форма була готова, її вистеляли тоненькою тканиною, на яку викладали глину й притискували її до стінок (Bailey 1975, р. 5). Таким чином, на краях утворювалося багато лишків глини. Далі виріб висушували. Кожен такий світильник має шов склейки всередині вмістилища (рис. 2, 3). Дуже часто маємо світильники, які розкололися по цьому шву (рис. 2, 4, 5), що свідчить про те, що склеювальний матеріал був неналежної якості, тож у процесі випалу виріб міг розкритися (Байбородин 1999, с. 8).

Цікавими щодо виготовлення є й орнаментовані світильники. Різноманітні орнаменти, якими їх оздоблено, притаманні для виробів саме доби еллінізму. Поряд із нанесенням орнаменту вручну майстри використовували також спеціальні ливарні форми з уже нанесеними «штампами» певних орнаментів. Такі форми мають переважно ефеське походження (Giuliani 2005). Простежено також тенденцію до «зношування» цих ливарних форм, що підтверджується нечітким, дещо стертим орнаментальним мотивом на виробі. Крім того, в Ольвії знайдено

п'ять світильників ідентичних розмірів з однаково стертим листковим орнаментом, що свідчить про те, що вони могли бути виготовлені в одній ливарній формі (рис. 3, 1).

Після виготовлення обох частин світильника з орнаментом зверху на нього приліплювали окремо виготовлену ручку та іноді вертикально підняті плічка (рис. 3, 2, 3). На фото чітко видно, що орнамент «приховано» саме під цими частинами.

З елліністичного часу також іноді спостерігаємо на світильниках боковий виступ-вушко з наскрізним отвором чи без нього. Цей виступ викликав свого часу жваву дискусію. Спершу було висловлено припущення, що це вушко слугувало для зберігання в ньому гноту, коли світильник не використовувався за призначенням (рис. 4, 1). Якщо це й так, то пізніше, коли наскрізний отвір у виступі не робили, про таке його призначення якось забулося (рис. 4, 3). О. Бронір припустив, що на виробках з великим виступом і без ручки вони могли слугувати для перенесення світильника, а саме, тримаючи його вказівним і великим пальцем за піддон (рис. 4, 4; Broneer 1930, р. 6). Але зафіксовано безліч екземплярів, які мають і ручку, і виступ (рис. 4, 2), що свідчить про дві можливі причини: 1) про початкове значення виступу забули; 2) виступ був елементом декору світильника.

Окрему групу світильників за технологією виробництва становлять ліпні екземпляри. Як правило, вони повторюють форму і ранніх від-

ске 1919), афінському Кераміку (Scheibler 1976, S. 100, 133–139), містах Боспору Кімерійського (Журавлев 2010, с. 311–312).

Рис. 3. Ольвія. Орнаментовані світильники: 1, 2 — приклади декору навколо заливного отвору; 3 — орнамент під ручкою

критих виробів класичного періоду, і елліністичного часу з високим тулубом і напівзакритим вмістилищем. В Ольвії знайдено також ліпний світильник-«кувшинчик».

Виготовлення світильників

Більшість дослідників схиляється до думки, що спеціальних майстерень для виготовлення світильників як окремого різновиду кераміки не було (Broneer 1930, р. 5; Howland 1958, р. 3—4; Bailey 1975, р. 3). На це вказує склад глини, покриття та іноді й декорувальні мотиви, що не відрізняються від решти керамічних виробів. Однак, якщо йдеться про певний античний центр як імпортер освітлювальних приладів, цілком логічно припустити, що такі майстерні все ж могли бути. Принаймні, за свідченнями Арістофана, майстри, які виготовляли винятково глиняні світильники, все ж були (дет. див.: Журавлев 2004, с. 119).

Посилаючись на Павсанія, Е.О. Левіна зазначила, що три робітники майстерні протягом дня (12 год.) могли виготовити понад 200 світильників, оскільки на 1 екз. потрібно було витратити не більше 5 хв. (Левина 1992, с. 5). Але, по-перше, до таких детальних свідчень античних джерел слід ставитися критично, адже число могло бути й перебільшеним. По-друге, ми не знаємо, про які світильники йдеться. Ранні світильники відрізнялися від пізніших за технологією виробництва та, відповідно, затратами часу на одиницю їх виготовлення. Очевидно, мова йде саме про ранні відкриті форми, най-

простіші у виготовленні. Та в будь-якому разі ця інформація надто загальна.

Паливо й гніт

Знаючи особливості клімату та флори певного античного регіону, можна припускати використання якоїсь олії для світильників. Прикладом такого дослідження є праця про походження оливкової олії та її виробництво в Клазоменах в архаїчний період, в якій описано всі етапи цього процесу (Koratal, Iplikçi 2004, р. 225). Що більше, серед відкритого комплексу ям, в яких здійснювалося виготовлення олії, знайдено й аттичний світильник.

Та загалом у світильниках використовували різну олію. Оливкову олію використовували переважно греки та римляни, а також, як припускає К. Баур, у Сирії, оскільки там маслину теж культивували в значній кількості (Baур 1947, р. 2). Але в Месопотамії переважно користувалися кунжутною олією, оскільки оливкова була надто дорога, а також іноді рициновою. В Александрії та Єгипті використовували, головню, олію льону. Паливом для античних глиняних світильників слугувала й рослинна олія, іноді змішана з сіллю, а також мінеральні масла, які використовували у Вавилоні та на Сицилії (Левина 1992, с. 5).

Найінформативнішим дослідженням щодо палива для античних світильників є праця В. Вестерманна про кількісне використання олії в давній Аполлонії в Єгипті (Westermann 1924). Зокрема, автор опублікував папірусний документ про кількість олії для світильників, якими користувались у цьому місті. Запис вівся протягом двох місяців у 258—257 рр. до н. е. Серед осіб, вказаних у документі, автор розпізнав десятох з-поміж 27-ми. Ці люди отримували прописану кількість олії для власних потреб на місяць. З огляду на цю інформацію можна зробити висновок, що в Єгипті олію використовували для освітлення та в процесі приготування харчів. Йдеться про три види олії: рицинову, кунжутну та з насіння льону. З-поміж них найдешевшими для освітлення були рицинова та кунжутна. Варто наголосити, що розподіл олії відбувався згідно зі становищем, яке займала особа, та місцем, для якого призначалася олія. Приміром, маємо три «бухгалтерії», два «секретарські офіси», пекарню, майстерню з виробництва срібла, приписи для лакея Державного архіву, для двох стаєнь, майстра бані, грецьких вельмож Аполлонії, які ходили молитися в храм уночі.

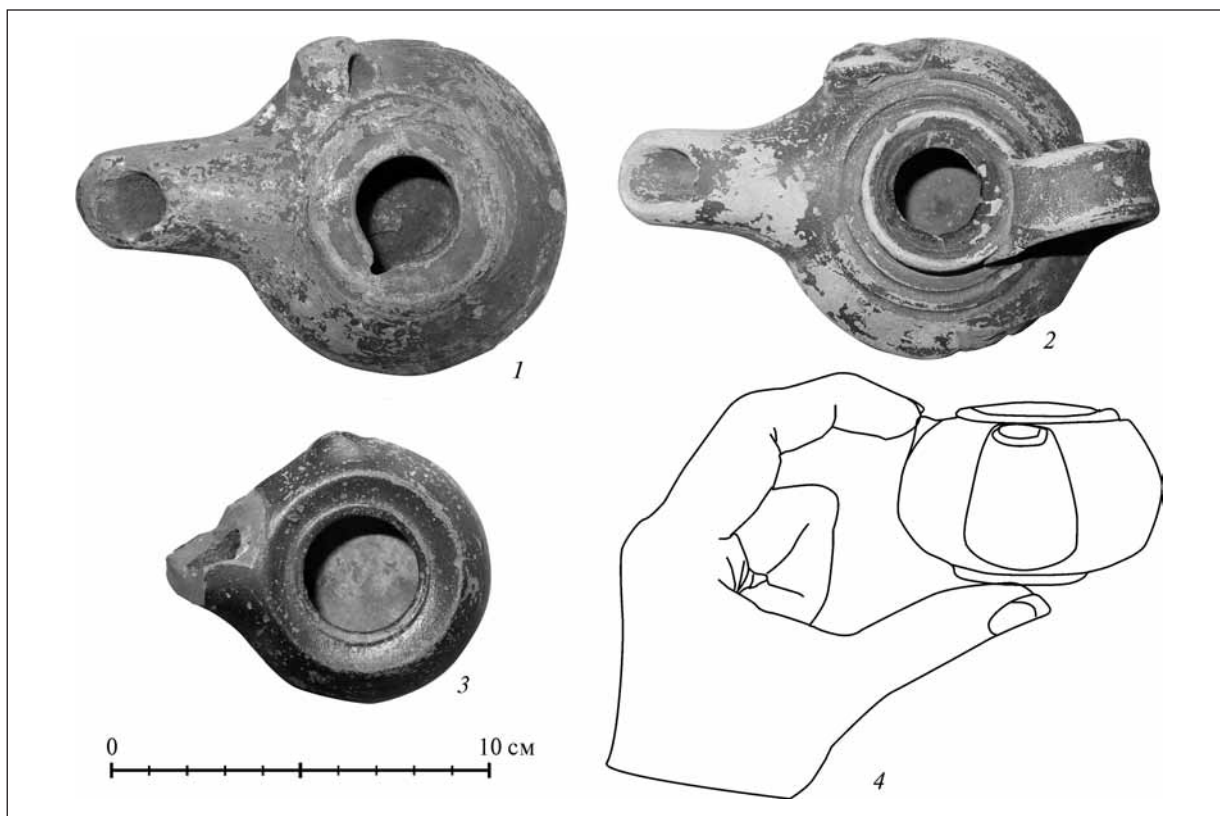

Рис. 4. Ольвія. Світильники з боковим виступом: 1 — з отвором; 2, 3 — без отвору; 4 — реконструкція використання світильників з боковим виступом

Маємо також дані про паливо для світильників і за матеріалами Ольвії. Зокрема, Я. Хойте зазначає, що дослідження вмісту дев'яти світильників з ділянки НГС 2010 р. вказує, що більшість із них містили сліди бичачого жиру та по одному — бджолиного воску й рослинної олії (Нюте 2010, р. 424). Звісно, тваринний жир був економічно найвигіднішим варіантом, проте запах від світильника в цьому разі, певно, був непорівнянний навіть з рициновою олією. Загалом, за даними Д.В. Журавльова, для Східного Причорномор'я було характерно використання саме тваринного жиру (Журавлев 2004, с. 119). Серед інших видів дослідник також згадує дельфінячий жир.

З наративних джерел знаємо, що матеріалом для гноту були: 1) листя коров'яку, чи царського скіпетру (*Verbascum*); 2) кіпрського льону; 3) римляни використовували папірус (Левина 1992, с. 5). Але конкретизувати ці дані стосовно Північнопричорноморських центрів неможливо.

Використання світильників

Світильники призначалися, головню, для освітлення приміщень. Їх використовували не

лише в щоденному побуті, але й у театрах, громадських будівлях і храмах. Через це вони могли відігравати роль вотивів у певних храмах (Bailey 1975, р. 9). А.С. Русяєва також схиляється до подібної думки. Дослідниця переконана, що незакіптявлені світильники слугували саме вотивами в святилищах і використовувались у релігійних обрядах. Освітлювальні прилади зі слідами кіптяви на різках також могли бути вотивними дарами, хоча не виключено, що їх запалювали в храмах і під час певних ритуальних дій, оскільки вогонь відігравав велику роль у жертвоприношеннях і культових процесіях. У такому разі, на думку дослідниці, їх навмисно купували для святилищ, і вони були їхньою власністю (Русяєва 2006, с. 167). Про світильники як апотропеї згадують і інші дослідники. Що більше, спираючись на зарубіжних та вітчизняних науковців, вони наголошують, що, згідно з міфологічною традицією, запалені світильники сприймалися як боги, що надалі як певна традиція перейшло з античної релігії до християнства (Сон, Сорочан 1988, с. 116).

Крім того, численні знахідки світильників на некрополях античних поселень свідчать, що їх використовували і в поховальному обряді. Приміром, аналіз розкопок могил еллініс-

тичного часу в Коринфі уможливив висновок, що скромні та мініатюрні світильники не були функціональними, а слугували лише для поминальної тризни (Pemberton 1985). Такі припущення підтверджуються й матеріалами Ольвії: на території міста та його хори знайдено значну кількість мікросвітильників. Символізм у використанні світильників підтверджують також матеріали елліністичних поховань з некрополя в етолійській Халкідіці (Eiring 2004).

Додамо, що за писемними джерелами та малюнками на вазах виділено різні типи освітлювальних приладів античного часу, проаналізовано використання та роль їх саме в жіночому світі Афін архаїчного та класичного часу (Parisinou 2000). Зокрема, йдеться про певні інтимні практики (зображення на вазах, що містять відверті сцени та наявність світильників,

і процес депіляції жінки) та використання світильників у весільних і релігійних процесіях.

Світильник могли використовувати і як резервуар для зберігання олії (Baur 1947, p. 2). Свідченням цього можуть бути так зв. світильники-аски, знайдені повсюдно в Ольвії (Шейко 2013, с. 385—386).

Як уже наголошувалося, світильники є важливим хроноіндикатором. Фрагментів світильників маємо значно більше й повсюдно, адже вони були речами щоденного вжитку, тож і представлені масовими знахідками. Глиняні зразки (на відміну від металевих) були в ужитку доволі обмежений час, оскільки швидко виходили з ладу, тож потребували виготовлення нових, які не обов'язково повторювали форму попередніх. У результаті з'явилися нові форми й деталі для більшої зручності користування.

Байбородин А.И. Из опыта восстановления технологии производства античных керамических светильников // Третьи историко-культурологические чтения в Николаеве. — Николаев, 1999. — С. 7—10.

Вальдгауэр О.Ф. Античные глиняные светильники. — СПб., 1914.

Ветштейн Р.И. Местная керамика Ольвии первых веков нашей эры // Ольвия. — К., 1975. — С. 164—197.

Журавлев Д.В. Позднеэллинистические многорожковые светильники Боспора // ДБ. — 2001. — 4. — С. 131—149.

Журавлев Д.В. Светильники из святилища элевсинских богинь «Береговой 4» // Проблемы хронологии и датировки памятников. Мат-лы Междун. науч. конф. — Керчь, 2004. — Ч. 1. — С. 191—199 (БФ).

Журавлев Д.В. Светильники второй половины III в. до н. э. — IV в. н. э. — К., 2010 (Коллекция светильников. — Т. II).

Крутилов В.В., Смирнов А.И., Бондаренко Д.В. Керамический производственный комплекс середины VI в. до н. э. на Березанском античном поселении // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Проблемы урбанизации. — Керчь, 2012. — С. 233—237 (БЧ. — XIII).

Левина Э. А. Античные светильники Одесского археологического музея (I—VI вв. н. э.). — Одесса, 1992.

Русяева А.С. Восточногреческая керамика // Древнейший теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2006. — С. 162—167 (МАИЭТ. — Supplementum. — 2).

Сон Н.А., Сорочан С.Б. Античные светильники из Тире // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 115—133.

Шейко И.Н. Редкие типы светильников из Ольвии // БИ. — 2013. — 28. — С. 385—398.

Bailey D.M. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. — London, 1975. — Vol. I. Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps.

Baur C. The Excavations at Dura-Europos. — Athens, 1947. — Part III. The Lamps.

Broneer O. Terracotta Lamps. — Cambridge, 1930. — Corinth. — Vol. IV/II.

Eiring J., Alexopoulou G.Z., Jørgov M.L.S. Death in Aetolia. The Hellenistic graves at Aetolian Chalkis // Proceedings of the Danish Institute at Athens. — Athens, 2004. — Vol. IV. — P. 93—132.

Giuliani A. Lampenmatrizen hellenistischer Zeit aus ephesischer Produktion im Rijksmuseum van Oudheden, Leiden // Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien. — 2005. — 74. — S. 73—83.

Højte J.M. Lamps // N.A. Lejpuskaja et al. (eds.). The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD. — Aarhus, 2010. — P. 423—437.

Howland R.H. Greek Lamps and their Survivals. — Princeton, 1958 (The Athenian Agora. — IV).

Kennedy C.A. The development of the lamp in Palestine // Berytus. Archaeological studies. — Copenhagen, 1963. — XIV. — P. 67—115.

Koparal E., İplikçi E. Archaic Olive Extraction Plant at Klazomena // Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony. — Thessaloniki, 2004. — P. 221—234.

Lyon-Caen Ch. Catalogue des lampes en terre cuite grecques et chrétiennes. — Paris, 1986.

Parisinou E. 'Lightning' the world of Women: lamps and torches in the hands of women in the late archaic and classical periods // Greece & Rome, Second Series. — 2000. — 47/1. — P. 19—43.

- Pemberton E.G.* Ten Hellenistic Graves in Ancient Corinth // *Hesperia*. — 1985. — **54/3**. — P. 271—307.
- Schäfer J.* Tonlampen // *Hellenistische Keramik aus Pergamon*. — Berlin, 1968. — S. 119—153.
- Scheibler I.* Griechische Lampen // *Kerameikos*. — 1976. — **XI**.
- Westermann W. L.* Account of lamp oil from the Estate of Apollonius // *Classical Philology*. — 1924. — **19/3**. — P. 229—260.

Надійшла 20.03.2014

И.Н. Шейко

К ВОПРОСУ О ТЕХНОЛОГИИ ПРОИЗВОДСТВА И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АНТИЧНЫХ ГЛИНЯНЫХ СВЕТИЛЬНИКОВ

На примере Ольвии рассмотрены вопросы изменения технологии и формы глиняных светильников доримского времени. Глиняные осветительные приборы были вещами ежедневного использования и поэтому являются массовой категорией находок.

В определении технологии их изготовления обращено внимание на брак. Благодаря широкому хронологическому диапазону, удалось проследить три этапа производства светильников: без использования гончарного круга; с использованием гончарного круга; оттиск изделий в специальной форме. В Ольвии найдены также лепные светильники, которые копируют кружальные и отлитые в форме.

Опираясь на данные зарубежных исследователей, а также анализ следов содержимого светильников из Ольвии, поданы возможные варианты материалов топлива для светильников, а также материалов для фитиля.

Светильники использовали не только в быту, но и в ритуальных целях, в том числе для проведения погребальной тризны и различных процессиях. Светильники играли важную роль не только в освещении жилых домов, общественных зданий, храмов, театров, но и служили своего рода вотивами.

I.M. Sheiko

TO THE ISSUE OF PRODUCTION TECHNOLOGY AND USAGE OF ANCIENT GREEK CLAY LAMPS

Based on Olbian example, the issues of changes in clay lamps technology and forms in the pre-Roman time are discussed. Clay lighting devices were objects of everyday usage therefore they are referred to the bulk category of finds.

In the determination of the production technology the attention is paid to spoilage. Owing to the wide chronological range, it became possible to trace three stages in lamps production: without potter's wheel usage; with potter's wheel usage; casting the products in a special mould. Handmade lamps copying potter's and casted in moulds products are also found in Olbia.

Based on the data of foreign researchers, as well as on the analysis of traces of contents in Olbian lamps, the author presents the possible variants of fuel materials for lamps, and also the materials for wicks.

Lamps were used not only in everyday life, but also in rituals, including the funeral feast and various processions. Lamps not only played an important role in lightening of the dwelling houses, public buildings, theatres, but also were used as kind of votives.

ЛІПНИЙ ПОСУД ІЗ ПОХОВАНЬ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

Подано типологічну характеристику ліпного посуду з поховань скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу та розподіл його в регіональних групах і за періодами.

Ключові слова: Дніпро-Донецький Лісостеп, скіфський час, поховання, ліпний посуд.

Ліпний посуд із поховальних комплексів скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу давно привертає увагу дослідників. Але досі йшлося про окремі регіони цього великого простору.

Найперше це торкнулося Поворскля. Нагадаємо, що одну з перших спроб класифікувати ліпний посуд звідси зробила К.М. Мельник на ґрунті розкопок могильника біля с. Кириківка (Мельник 1905, с. 680—684). Але узагальнювальну типологію кераміки ворсклинської групи пам'яток (зокрема й з поховальних комплексів) розробила Г.Т. Ковпаненко. До аналізу було залучено майже всі відомі на той час матеріали з курганів і поселень, розглянуті за хронологічними періодами (Ковпаненко 1967, с. 110—127). Надалі характеристика ліпної кераміки була доповнена матеріалами окремих курганних могильників басейну Ворскли — Мачухи, Куп'єваха (Ковпаненко 1970, с. 148; Бойко, Берестнев 2001, с. 55—57).

Ліпну кераміку з курганів Посулля охарактеризувала В.А. Іллінська (Ильинская 1954; 1968, с. 166—170), яка збила майже всі вцілілі матеріали з дореволюційних розкопок і вперше наголосила на локальних особливостях цього мікрорегіону Лісостепової Скіфії та простежила хронологічні зміни в кераміці.

Проаналізовано також ліпний посуд із супроводу поховань сіверськодонецьких курганів (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 62—65), зокрема Пісочинського некрополя (Бабенко 2004; 2005, с. 108—116), а також територіально-хронологічні особливості поховальної кераміки цього регіону (Пеляшенко, Гречко 2007).

Низку питань щодо використання посуду в поховальному обряді населенням скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя розглянув А.В. Гейко (Гейко 2008). Водночас піднімалися питання щодо сакрально-обрядової ролі кераміки, а також розподілу її згідно зі статевовіковим і соціологічним аналі-

зом поховальних комплексів з ліпним посудом лісостепової частини межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця (Пеляшенко 2012).

Та якими б важливими були вказані праці, вони стосуються певних регіонів, окремих пам'яток чи якихось аспектів археології лівобережного Лісостепу. Нині на порядку денному стоїть завдання створити базу даних і систематизувати матеріали поселень і поховань, тобто розробити загальну схему класифікації різновидів ліпного посуду скіфського часу. Саме це та порівняльний аналіз типів кераміки за регіонами та хронологічними періодами уможливить, по-перше, вивчення динаміки розвитку гончарних традицій місцевого населення в часі, по-друге, визначення основних особливостей локальних груп Дніпро-Донецького Лісостепу. Адже на ґрунті інтерпретації керамічних комплексів пам'яток різних регіонів виникла дискусія стосовно походження племен басейну Ворскли, з одного боку, та Сули, Псла й Сіверського Дінця, з іншого, що призвело до появи низки гіпотез.

Мета цієї статті — розробити типологію ліпного посуду з поховань скіфського часу Лівобережжя Дніпра та простежити його розподіл у пам'ятках окремих регіонів, прив'язаних до басейнів річок, а також за хронологічними періодами.

При зборі та систематизації матеріалів певні труднощі були спричинені станом джерельної бази — пограбуванням більшості поховань, недосконалими дореволюційними розкопками та втратами й депаспортизацією матеріалів у буремні роки нашої історії (Жовтнева революція та Велика Вітчизняна війна). Деякі зразки посуду дійшли в фото або ілюстраціях, що не завжди відповідають вимогам нашого дослідження. Загалом із 815 досліджених у Дніпро-Донецькому Лісостепу поховань надійні дані щодо ліпного посуду маємо для 303 комплексів. У статті задіяно опубліковану кераміку, частина якої була опрацьована

автором. Однак знайомство зі ще не введеними до наукового обігу матеріалами дозволяє стверджувати, що вони вписуються в типологію автора.

Основним джерелом для вивчення ліпного посуду з курганів Посулля є праці В.А. Іллінської (Ильинская 1954; 1968), пізніше доповнені О.Б. Супруненьком (Супруненко 2000).

Натомість пізніші та новітні розкопки в Поворсклі суттєво поповнили добірку ліпного посуду на тлі робіт Г.Т. Ковпаненко (Ковпаненко 1967; 1970). Тут слід згадати дослідження А.О. Моруженко (Моруженко 1986), розкопки Б.А. Шрамка (Шрамко 1994; 1994а), спільної Українсько-Німецької експедиції (Мурзін, Ролле, Білосор 1996; Мурзин и др. 1997; 1998; 2001; Ролле и др. 2003; Черненко и др. 2004; 2005; Махорты и др. 2006; 2007), а також дослідників з різних археологічних центрів України (Супруненко 1996; Супруненко, Золотницький, Кулатова 1996; Кулатова, Луговая, Супруненко 1993; Кулатова, Супруненко 1993; 2010; Кулатова 1998; 2005; Бойко, Берестнев 2001; Гейко 2001; Берест та ін. 2002; Коваленко, Луговий 2006).

Керамічні матеріали з поховальних пам'яток басейну Сіверського Дінця (Бречка 1939; Либеров 1961; Бандуровский, Буйнов 2000) надалі були доповнені Пісочинським могильником (Бабенко 2004; 2005) та іншими пам'ятками (Буйнов, Бандуровский, Окатенко 2005; Гречко, Шелехань 2012). Певний доробок внесено в дослідження басейну Псла (Ильинская 1957; Кулатова, Луговая, Супруненко 1993), а також Придніпровського терасового Лісостепу (Покровська 1965; Фиалко 1994; Кулатова, Скорый, Супруненко 2006).

Типологію ліпного посуду вибудовано за морфологічними ознаками окремих частин або елементів посуду з урахуванням їх метричних показників і співвідношення найбільш значущих параметрів.

Горщики виявлені в 73 похованнях, з яких походить 79 екз., ще чотири зафіксовані на залишках дерев'яного перекриття. Але за наявними рисунками можна скористатися 31 зразком горщиків (рис. 1)¹. Типологію їх здійснено на основі розробок В.Ф. Генінга (Генинг 1973, с. 120—123). Основною типовизначальною прикметою є показчик опуклості плічка — ФЖ, який вказує на загальний профіль тулуба.

¹ До ілюстрацій не включено посуд з неопублікованих і недатованих комплексів. Усі ілюстрації зведено до одного масштабу.

Горщики *типу 1*, зі слабо профільованим корпусом (ФЖ 0,08—0,20, діаметр верхньої частини 14—26 см, висота 16—36 см), — найпоширеніша форма кухонного посуду в похованнях Дніпро-Донецького Лісостепу. Занотовано 18 екз. з поховань, ще три виявлені в насипах курганів: 17 — на пам'ятках басейну Ворскли (рис. 1, 1—9, 13—16, 18), по одному з Псла (рис. 1, 25) та Сіверського Дінця (рис. 1, 26) і два з Посулля (рис. 1, 19, 20). Горщики цього типу найхарактерніші для архаїчних поховань: 14 виявлено в похованнях ранньоскіфського часу, ще три в комплексах кінця VI — V ст. та один — кінця V — IV ст. до н. е.

Середньо профільовані горщики *типу 2* (ФЖ 0,21—0,33, переважно середніх розмірів, діаметр вінець 16—24 см, висота 20—28 см) представлені п'ятьма екземплярами: три виявлено в курганах басейну Ворскли (рис. 1, 10, 12) і два в Посуллі (рис. 1, 21, 24). Майже всі походять з комплексів ранньоскіфського часу, що датуються другою половиною VII — першою половиною VI ст., лише один горщик — із поховання IV ст. до н. е.

До дуже профільованих з дугоподібною в розрізі шийкою *типу 3* (ФЖ 0,34—0,70, висота 25—35 см, діаметр верхньої частини 22—32 см) віднесено п'ять горщиків: по одному з басейну Ворскли (рис. 1, 11) і Сули (рис. 1, 22), три — з Сіверського Дінця (рис. 1, 27—29). Два походять з поховань другої половини VII — першої половини VI ст., три датовано пізньоскіфським часом — IV ст. до н. е. Один горщик з прямим майже вертикальним горлом виявлений у похованні V ст. до н. е. біля с. Опішне в басейні Ворскли (рис. 1, 17).

Загалом простежено ті само хронологічні зміни, що характерні для керамічних добірок з поселень, а саме: кількість слабо профільованих горщиків у ранньоскіфських комплексах з часом зменшується, натомість поширюється посуд з розвиненим профілем. Незначна кількість архаїчних горщиків прикрашена наліпним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями та наскрізними проколами (рис. 1, 1, 2, 16, 25). Переважає орнаментация пальцевими вдавленнями та наскрізними проколами (рис. 1, 3—8, 12—15, 18—20, 26). Один горщик з Посулля декорований парними конічними наліпами (рис. 1, 22), ще один — нігтьовими відбитками по шийці (рис. 1, 27). Частина посуду не орнаментована (рис. 1, 9—11, 17, 21, 28, 29).

Лише раз, на Сулі (с. Коровинці, курган 1, поховання 1), виявлено **банку**. Вона має прямі розхилені догори стінки та прикрашена паль-

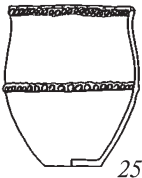
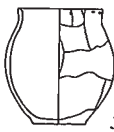
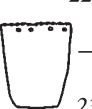
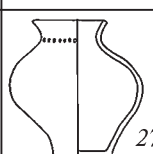
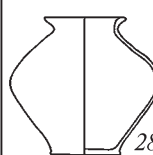
Період, ст. до н. е.	Регіон			
	Ворскла	Сула	Псел	Сіверський Донець
VII — третя чверть VI	 1	 19	 25	 26
	 2	 20		
	 3	 21		
	 4	 22		
Кінець VI — третя чверть V	 5			
	 6			
	 7			
	 8			
Кінець V — IV	 9	 23		
	 10			
	 11			
	 12			
	 13			
	 14			
	 15			
	 16			
	 17	 24		 27
				 28
				 29

Рис. 1. Горщики з поховань Дніпро-Донецького Лісостепу: 1 — Скоробор, к. 22; 2 — Мачухи, к. 38/1; 3 — Куп'єваха, к. 10/2; 4, 6 — Малий Тростянець, к. 2/2; 5 — Малий Тростянець, к. 2/1; 7 — Куп'єваха, к. 12; 8 — Скоробор, к. 24/1; 9 — Лихачівка, к. 2; 10 — Марченки, к. 1/1; 11 — Куп'єваха, к. 12/3; 12 — Куп'єваха, к. 2/8; 13 — Скоробор, к. 4/1; 14 — Куп'єваха, к. 20/4; 15 — Перещепине, к. 14; 16 — Василівка, к. 8; 17 — Опішне, к. 1/1; 18 — Перещепине, к. 4; 19, 20 — Луки, к. 1; 21 — Оксютинці, к. 2; 22 — Вовківці, к. 2; 23 — Коровинці, к. 1; 24 — Хитці, к. 1; 25 — Баранівка, к. 1; 26 — Мала Рогозянка, п. 1/2; 27 — Пісочин, к. 16; 28 — Пісочин, к. 22; 29 — Старий Мерчик, к. 7 (за різними авторами)

цевими вдавненнями по краю в поєднанні з наскрізними проколами (рис. 1, 23).

Миски виявлено в 72 похованнях (до трьох посудин в одному комплексі), в п'яти випадках вони знайдені на залишках перекриття. Всього зафіксовано 93 миски, з яких занотовано в рисунках 56. Та лише 32 можна використати в ти-

пології через нечітку прорисовку профілю, зокрема для багатьох мисок з курганів біля с. Мачухи (рис. 2, 14–28, 38, 39), значна кількість матеріалів з яких втрачена.

Виразною ознакою для мисок є оформлення верхньої частини (бортика) та загальний абрис корпусу, трансформація яких указує на

часові зміни в традиції виготовлення столового посуду. Виділено шість типів мисок.

Мисок *типу 1* — зі зрізаноконічним чи округло-конічним корпусом і різко загнутим під гострим кутом невеликим краєм (висота 7—15 см; діаметр верхньої частини 18—36 см; співвідношення цих параметрів становить 1 : 2,5—1 : 4) — відомо п'ять: три з поховань басейну Ворскли (рис. 2, 1—3) та по одній на Пслі (рис. 2, 45) і в Посуллі (рис. 2, 48). Чотири миски виявлені в комплексах ранньоскіфського часу, одна — в похованні кінця VI — першої половини V ст. до н. е.

Гострореберні миски *типу 2*, з конічним чи округло-конічним корпусом і різким ребром-перегином у верхній частині (висота 7—10 см; діаметр верхньої частини 15—35 см; співвідношення їх 1 : 2—1 : 3,5), знайдені тільки в похованнях басейну Ворскли. Всього їх сім (рис. 2, 4—6, 29, 30, 40). Цей тип частіше трапляється в комплексах кінця VII — VI ст. (3 екз.) і V ст. (2 екз.). Одна миска датована кінцем V—IV ст. до н. е., ще одна походить із недатованого поховання.

Миски *типу 3*, з округлим корпусом і плавно загнутим краєм, так зв. півсферичні (висота 6—12 см; діаметр верхньої частини 20—32 см; співвідношення їх 1 : 2,5—1 : 4), походять з семи комплексів: шість з басейну Ворскли (рис. 2, 7—9, 31) та одна з Посулля (рис. 2, 46). Одна зафіксована над поховальною камерою V ст. до н. е., інші походять з комплексів ранньоскіфського часу. Дві миски мають піддон: високий конічний і низький кільцевий.

Миски *типу 4* — з округлим чи округло-конічним корпусом і вертикальним або ледь увігнутим бортиком (висота без піддона 6—9 см; діаметр верхньої частини 14—36 см; співвідношення цих показників становить 1 : 2,5—1 : 5). З поховань басейну Ворскли походить п'ять мисок, одна з них на високому конічному піддоні (рис. 2, 10, 11, 32—34). Миска на низькому кільцевому піддоні виявлена на Сулі (рис. 2, 47).

Серед поховальної кераміки відомі лише дві миски *типу 5* — з прямими краями та конічним або округло-конічним корпусом (висота 7—9 см; діаметр верхньої частини 16—26 см; співвідношення їх 1 : 2,8—1 : 3). Вони знайдені в басейні Ворскли в похованнях VI ст. та кінця VI — початку V ст. до н. е. (рис. 2, 12, 35).

Мисок *типу 6* — округлої, рідше округло-конічної форми, з різко загнутою під прямим кутом закраїною (висота 8—16 см; діаметр верхньої частини 13—40 см; співвідношення

їх у межах 1 : 2—1 : 4) — виявлено дев'ять, усі в басейні Ворскли (рис. 2, 13, 36, 37, 41—44). Деякі миски мають увігнуту придонну частину, одна — високий конічний піддон. У похованнях другої половини VII — VI ст. знайдено три, кінця VI — V ст. — дві, кінця V — IV ст. до н. е. — чотири миски.

Як бачимо, миски в поховальній практиці широко використовувало тільки населення басейну Ворскли. Найбільші колекції походять з ранньоскіфських курганних могильників Мачухи, Марченки, Малий Тростянець і Пожарна Балка. Але в курганних групах Куп'єваха, Скоробор і Перещепине мисок досить мало порівняно з іншим ліпним посудом. Ще менше вони характерні для поховань Посулля та Псла, зовсім відсутні в комплексах басейну Сіверського Дінця і Придніпровського терасового Лісостепу. Помітна тенденція згасання традиції вміщення в могилу мисок від архаїчного часу до пізнішого.

Орнаментация в основному наявна на архаїчних формах і досить одноманітна: найхарактернішими для ворсклинського регіону є парні видовжені та одинарні конічні наліпи по краю бортика (рис. 2, 9, 13—15, 19, 23). В курганах Посулля більшість мисок прикрашено наскрізними проколами або наколами зсередини, що ззовні утворюють «перлини» (рис. 2, 47—49).

Черпаки виявлені в 46 похованнях (до 4 екз. в одній могилі), ще у двох випадках вони зафіксовані на дерев'яному переkritті. Всього їх 57. В основу типології покладено різницю в співвідношенні висоти корпусу та діаметра верхньої частини і загальний абрис чашечки. Виділено три типи.

Черпаків *типу 1* — з глибокою чашечкою, S-подібним профілем (висота 5—9 см; діаметр верхньої частини 5—10 см; співвідношення висоти та найбільшого діаметра корпусу 1 : 1,1—1 : 1,2) та невисокою петельчастою ручкою — відомо п'ять. Вони виявлені в басейні Ворскли (рис. 3, 1, 2). Черпаки неорнаментовані, на кінці ручки розміщений цвяхоподібний або конічний відросток. Цей тип — найархаїчніший у Дніпровському Лівобережному Лісостепу, час його побутування окреслюється першою половиною — серединою VII ст. до н. е.

Найрозповсюдженішою формою в архаїчних похованнях є черпаки *типу 2* — з неглибокою чашечкою та високою петельчастою ручкою (висота 3—7 см; діаметр верхньої частини 8—15 см; співвідношення цих параметрів становить 1 : 2—1 : 3,2). У похованнях Поворскля

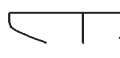
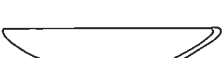
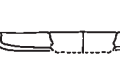
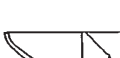
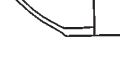
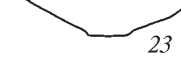
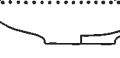
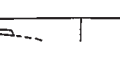
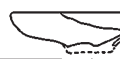
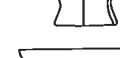
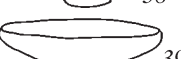
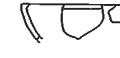
Період, ст. до н. е.	Регіон				
	Ворскла			Псел	Сула
VII — третя чверть VI					
					
					
					
					
					
					
					
					
	Кінець VI — третя чверть V				
					
					
					
					
Кінець V — IV					
					

Рис. 2. Миски з поховань Дніпро-Донецького Лісостепу: 1 — Малий Тростянець, п. 2/2; 2 — Малий Тростянець, п. 2/1; 3—5 — Марченки, к. 2; 6 — Більський некрополь Г, к. 6; 7 — Більський некрополь Г, к. 1; 8 — Опішлянка; 9 — Мачухи, п. 38/1; 10 — Марченки, к. 4; 11 — Василівка, к. 8; 12, 13 — Малий Тростянець, к. 2/1; 14, 15 — Мачухи, к. 6; 16 — Мачухи, к. 7; 17 — Мачухи, к. 16; 18 — Мачухи, к. 21; 19 — Мачухи, п. 34/1; 20 — Лихачівка, к. 2; 21, 22 — Скоробор, к. 22; 23 — Мачухи, п. 18/1; 24 — Лапівщина, п. 2/1; 25 — Скоробор, к. 24; 26 — Мачухи, п. 18/2; 27 — Мачухи, к. 20; 28 — Мачухи, к. 10; 29 — Василівка, к. 8; 30 — Перещепине, к. 24; 31 — Скоробор, к. 9; 32 — Куп'єваха, п. 20/5; 33 — Скоробор, к. 4; 34 — Олефірщина, к. 2; 35 — Василівка, к. 4; 36 — Перещепине, к. 14; 37 — Перещепине, п. 8/2; 38 — Мачухи, к. 8; 39 — Мачухи, к. 19; 40 — Перещепине, к. 4; 41, 42 — Зарічне, к. 2; 43 — Олефірщина, к. 16; 44 — Перещепине, к. 2; 45 — Баранівка, к. 1; 46 — Сурмачівка, к. 1; 47 — Оксютинці, к. 15; 48 — Лубни, п. 1/2; 49 — Поставмуки, к. 3 (за різними авторами)

знайдено 22 посудини та одну в насипі кургану (рис. 3, 3—24). Ще два орнаментовані черпаки походять з недокументованих розкопок

у Посуллі (рис. 3, 59; Щербань 2011, рис. 6, 5). Датуються вони VII — першою половиною VI ст. до н. е.

Більшість черпаків має S-подібний плавний профіль — варіант 1 (рис. 3, 4—6, 8, 10, 12—14, 17, 21, 23, 24, 59). Інші представлені зразками з розхиленим профілем — варіант 2 (рис. 3, 7, 9, 10, 15, 20), а також відкритими непрофільованими формами з прямими або дещо розхиленими стінками — варіант 3 (рис. 3, 16, 18, 22). Є кілька черпаків з ребром-перегином у середній частині корпусу — варіант 4 (рис. 3, 3, 48). Ручки мають відростки цвяхоподібної, підтрикутої сплющеної та рогоподібної форми.

12 посудин оздоблено геометричним прокресленим орнаментом, часто заповненим білою пастою. На черпаках типу 2 — це радіальні композиції: вертикальні та скісні лінії, стрічки, опущені вершиною донизу трикутники (рис. 3, 3, 4, 6, 8, 9, 11); а також лінійно-горизонтальні — заштриховані трикутники й зигзаги, «шахматний візерунок», ромби (рис. 3, 2, 5, 10, 13, 59). Окремі фігури є на ручках — так зв. мальтійський хрест, заштриховані ромби, горизонтальні або скісні паралельні лінії (рис. 3, 3, 4, 6, 8, 10, 13, 14).

Більшість черпаків *типу 3* — глибокі кухлеподібні, з біконічним або округло-біконічним корпусом (висота 6—12 см; діаметр верхньої частини 4,5—10,0 см; співвідношення їх у межах 1 : 0,5—1 : 0,9), — також походить з поховань басейну Ворскли: 7 екз. і ще один з перекриття могили (рис. 3, 25—32). З Посулля маємо чотири черпаки (рис. 3, 57, 58, 60, 62), ще два — з Придніпровського терасового Лісостепу (рис. 3, 66, 67). На п'яти є орнаментация скісними насічками на ребрі (рис. 3, 26—28, 67).

Більшість черпаків типу 3 знайдена в комплексах, що датуються досить широко: кінець VII — VI ст. до н. е. Ця форма найпізніша, але якийсь час черпаки типів 2 і 3 співіснували, на що вказує поховання 1 кургану 37 Мачухи, де виявлено біконічний і два з мілкою чашечкою та високою петельчастою ручкою (Ковпаненко 1970, с. 167—169).

Традиція використання черпаків у поховальному обряді найбільш притаманна населенню басейну Ворскли та незначною мірою Сули й Придніпровського терасового Лісостепу. Втім, в архайчних комплексах могильника біля с. Куп'єваха в Поворсклі не виявлено жодного черпака, як і в ранньоскіфських похованнях Попсілля та Сіверського Дінця.

Кубки виявлені в 28 похованнях у курганах басейнів Ворскли, Псла та Придніпровського терасового Лісостепу, ще три походять з недокументованих курганів Посулля. Оpubліковано 26 посудин, серед яких виділено п'ять типів.

Кубки *типу 1* — з високою шийкою, відігнутими вінцями та округлим (кулястим) корпусом (висота 9 см; діаметр вінець 8 см; співвідношення їх 1 : 0,9). Відомі два такі кубки з поховань басейну Ворскли, один прикрашений геометричним прокресленим орнаментом (рис. 3, 33, 34).

Грушоподібні кубки *типу 2* — з високою дугоподібною в розрізі шийкою та розширеним у нижній частині корпусом (висота 6,0—9,5 см; діаметр вінець 3—8 см, співвідношення їх 1 : 0,5—1 : 0,95). Більшість таких виявлено в басейні Ворскли в похованнях другої половини VII — середини VI ст. до н. е. (рис. 3, 35—43). Лише на двох є простий прокреслений орнамент (рис. 3, 40, 42). Ще три посудини відомі в курганах Посулля, але вони походять з недокументованих комплексів, тож недатовані (Ильинская 1968, табл. 57, 9).

Широкогорлі кубки *типу 3* — з невисокою дугоподібно вигнутою шийкою приземкуватих пропорцій (висота 5—6 см; діаметр верхньої частини 6—7 см; співвідношення цих параметрів 1 : 1,2). З поховань басейну Ворскли походить лише два такі кубки — один з комплексу середньоскіфського часу (рис. 3, 49), дату іншого визначити складно (Городцов 1911, табл. 1).

Плоскодонні горщикоподібні кубки *типу 4* — слабо профільовані з короткою шийкою та відігнутими вінцями (висота 5—10 см; діаметр верхньої частини 5—9 см, співвідношення їх 1 : 0,8—1 : 1). Поверхня лощена або добре заглажена. Два виявлено в похованнях басейну Ворскли (рис. 3, 46, 50) і по одному на Пслі (рис. 3, 65) і в Придніпровському терасовому Лісостепу (рис. 3, 68). Вони походять з комплексів ранньоскіфського часу.

Корчагоподібні кубки *типу 5* — за морфологічними ознаками схожі на зменшені корчаги (висота 8—13 см; діаметр верхньої частини 4,5—9,0 см; співвідношення їх 1 : 0,6—1 : 0,8). Більшість має біконічний або округло-біконічний корпус, один з виділеною циліндричною шийкою та округлим корпусом. Вони походять з поховань басейну Ворскли (рис. 3, 44, 45, 47, 51, 52). Дві корчажки прикрашені геометричним різьбленим орнаментом (рис. 3, 44, 45).

Кухлі виявлені в 11 похованнях, але маємо рисунки лише десяти. З курганів басейну Ворскли походить чотири (рис. 3, 53—56), з Посулля — п'ять (рис. 3, 61, 63, 64; Ильинская 1968, табл. 63, 4, 5), з Придніпровського терасового Лісостепу — один (рис. 3, 69).

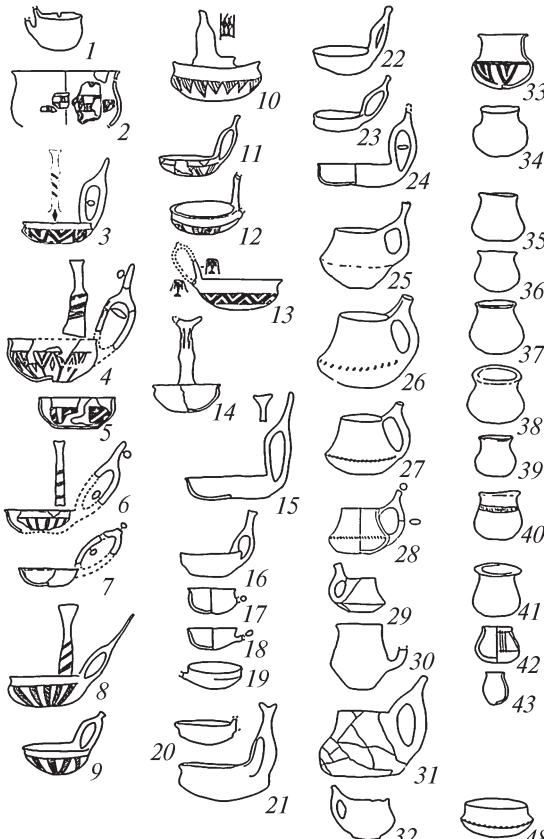
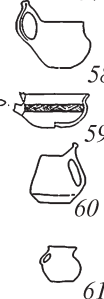
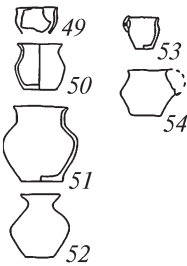
Період, ст. до н. е.	Регіон				
	Ворскла				
VII — третя чверть VI					
					
Кінець VI — третя чверть V					
					
Кінець V — IV					
					

Рис. 3. Черпаки, кубки та кухлі з поховань Дніпро-Донецького Лісостепу: 1 — Мачухи, к. 3; 2, 3 — Більський некрополь Г, п. 1/2; 4—7 — Карпусі, п. 1/7; 8 — Лихачівка, к. 1; 9, 34 — Мачухи, к. 1; 10, 35 — Мачухи, п. 2/2; 13, 23, 30, 41 — Мачухи, к. 37; 12 — Мачухи, п. 38/2; 13 — Перешепине, к. 5; 14 — Василівка, к. 5; 15 — Марченки, к. 2; 16, 46 — Липівщина, к. 1; 17 — Малий Тростянець, п. 2/1; 18 — Малий Тростянець, п. 2/2; 19, 36, 45 — Мачухи, к. 6; 20 — Мачухи, к. 33/4; 21, 39 — Мачухи, к. 11; 22 — Мачухи, к. 25; 24 — Марченки, к. 1; 25 — Мачухи, п. 18/1; 26, 27 — Скоробор, к. 8; 28, 29, 31 — Скоробор, к. 22; 32, 47 — Мачухи, к. 19; 33 — Інститутська гора; 37 — Мачухи, к. 21; 38 — Мачухи, к. 22; 40 — Мачухи, п. 24/3; 42 — Малий Тростянець, п. 2/1; 43 — Куп'єваха, к. 14; 44 — Осняги, к. 1; 48 — Скоробор, к. 2; 49, 53 — Василівка, к. 4; 50 — Малий Тростянець, к. 3; 51 — Куп'єваха, п. 20/4; 52 — Полтава Гора; 54 — Мачухи, к. 13; 55 — Більський некрополь Б, к. 1; 56 — Більський некрополь Б, к. 7; 57 — Герасимівка, курган 1; 58 — Герасимівка, к. 2; 59 — Оксютинці; 60 — Лубни, п. 4/3; 61 — Малі Будки, к. 2; 62 — Лубни, к. 11; 63 — Оксютинці, к. 12; 64 — Великі Будки, к. 1; 65 — Баранівка, к. 1; 66—68 — Гладківщина, к. 4; 69 — Сеньківка, к. 1а (за різними авторами; ПТЛ — Придніпровський терасовий Лісостеп)

Більшість їх відноситься до *типу 1* — з профільованим горщикоподібним корпусом і петельчастою ручкою. З 8 екз. більшість походить з комплексів кінця V — IV ст. до н. е., два — з поховань середньоскіфського періоду, один — ранньоскіфського.

Лише один непрофільований кухоль *типу 2* — з прямими стінками — виявлений у Посуллі (рис. 3, 64). Він орнаментований у верхній частині прокресленими лініями.

Корчаги виявлені в 40 похованнях, зокрема 12 у фрагментах. Частина їх походить з недокументованих комплексів.

Біконічні та округло-біконічні корчаги *типу 1* — з потовщеними підтрикутними в перетині вінцями (діаметр вінець 18—30 см, найбільший діаметр корпусу 52 см, висота 28—60 см; співвідношення висоти й діаметра корпусу 1 : 0,8—1 : 1). З поховань басейну Ворскли походить п'ять посудин (рис. 4, 1—5), ще дві корчаги виявлені в Посуллі (рис. 3, 24, 25). Комплекси, в яких вони знайдені, датують ранньоскіфським часом (серединою VII — першою половиною VI ст. до н. е.). Корчага з кургану біля хут. Шумейко на Сулі орнаментована на шийці та середині корпусу двома пасмами геометричного різьбленого орнаменту, інкрустованого білою пастою, над нижнім пасмом розміщений ряд конічних виступів (рис. 4, 24). Дві корчаги з басейну Ворскли також прикрашені геометричним візерунком, інкрустованим білою пастою (рис. 4, 3, 5). Майже всі корчаги мають конічні наліпи трохи вище найбільшого розширення корпусу.

Корчаги *типу 2* — біконічної та округло-біконічної форми з різко відігнутими (часто розтрубоподібними) вінцями та високим горлом (діаметр верхньої частини 12—22 см, діаметр корпусу 18—34 см, висота 19—43 см; співвідношення висоти та найбільшого розширення тулуба 1,0 : 0,7—1,0 : 1,2). Такі знайдені в похованнях басейну Ворскли — 5 екз. (рис. 4, 7—9, 12, 13), дві походять з Посулля (рис. 4, 26, 28). На двох посудинах трохи вище найбільшого розширення корпусу розміщені конічні наліпи (рис. 4, 7, 26). Ще одна орнаментована невеликим наліпним валиком, розчленованим скісними насічками (рис. 4, 12). Більшість корчаг типу 2 походить з поховань другої половини VII — середини VI ст., одна — з поховання третьої чверті VI ст. до н. е.

Горщикоподібні корчаги *типу 3* — з дугоподібними в перетині широкими вінцями та округлим тулубом (діаметр верхньої частини 17—20 см, діаметр корпусу 30—40 см, висота 30—40 см; співвідношення висоти та найбіль-

шого розширення корпусу 1 : 0,7—1 : 0,9) — відомі з семи поховань. З басейну Ворскли походить п'ять, з яких дві виявлені на залишках дерев'яного покриття (рис. 4, 10, 11, 14, 15, 21). По одній корчазі знайдено в Посуллі та на Сіверському Дінці (рис. 4, 27, 32). Тільки корчага (з поховання на Сулі) має конічні виступи на плічках (рис. 4, 27).

Ранньоскіфським часом датовано чотири посудини, ще дві виявлено в похованнях середньоскіфського часу та одна знайдена на перекритті поховальної камери кінця V — IV ст. до н. е.

До рідкісних належить корчагоподібна посудина з відбитими вінцями, орнаментована червоною фарбою на плічках, з Куп'євах, курган 15, поховання 1 ранньоскіфського часу (рис. 4, 6). Невелика корчага з кургану 1 могильника Волошине 2 (середина — друга половина VII ст. до н. е.) має тюльпаноподібну форму (рис. 4, 29) і морфологічно схожа на ранньожаботинський посуд (Дараган 2011, рис. IV. 8, 4—6). Фрагменти вузькогорлої корчаги виявлені в кургані 1 біля с. Дуванка на Сіверському Дінці (рис. 4, 31). За формою та орнаментацією вона має аналогії серед матеріалів архайчних курганів Північного Кавказу та Нижнього Дону (див.: Шрамко 1995; Батчаєв 1985, табл. 11, 1; 31, 2).

До найархайніших можна віднести корчаги типів 1 і 2, що ведуть своє походження від чорнолісько-жаботинської традиції — горизонту Жаботин 2 (Дараган 2010, с. 86—109). Верхньою межею побутування цих типів можна вважати середину VI ст., хоча поодинокі та дещо змінені зразки відомі в комплексах кінця VI — початку V ст. до н. е. Протягом усього скіфського часу побутовували корчагоподібні посуду типу 3.

Глеки та глекоподібний посуд виявлено в 21 похованні по одній посудині в комплексі. Немає глеків лише в похованнях басейну Псла.

Глеки *відділу 1* — без ручки, середніх і великих розмірів (висота 20—37 см, найбільший діаметр 16—39 см) — знайдені у восьми похованнях. Найраніший глек походить з ранньоскіфського поховання на Сіверському Дінці (рис. 4, 32), два виявлено в комплексах середньоскіфського (рис. 4, 18, 35), три — пізньоскіфського періоду (рис. 4, 22, 36, 38) і два походять з недатованих поховань (Ильинская 1968, табл. 59, 1, 2).

Глеки *відділу 2* — з однією або двома ручками, також середніх і великих розмірів (висота 15—43 см, найбільший діаметр 13—33 см) —

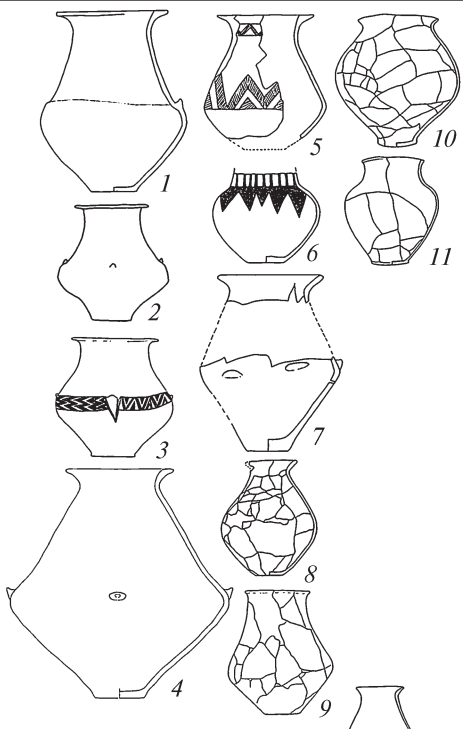
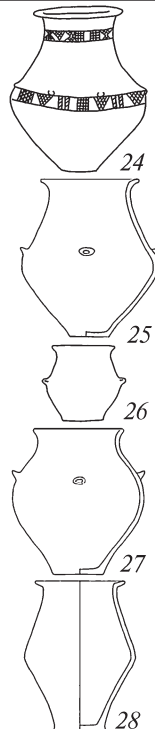
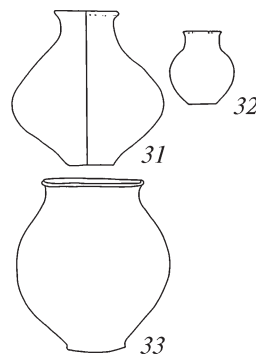
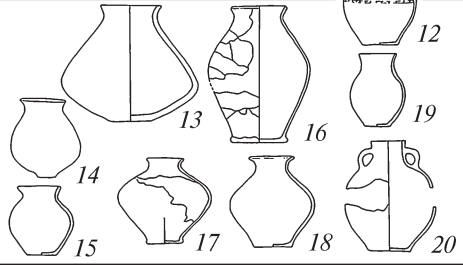
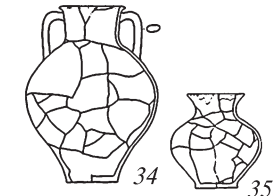
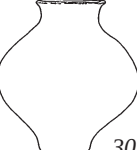
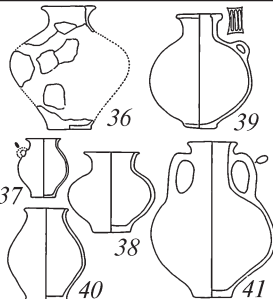
Період, ст. до н. е.	Регіон			
	Ворскла	Сула	ПТЛ	Сіверський Донець
VII — третя чверть VI				
Кінець VI — третя чверть V				
Кінець V — IV				

Рис. 4. Корчаги та глеки з поховань Дніпро-Донецького Лісостепу: 1 — Карпусі, п. 1/7; 2 — Лихачівка, к. 1; 3 — Більський некрополь Г, к. 1; 4 — Скоробор, к. 8; 5 — Куп'єваха, к. 14; 6 — Куп'єваха, п. 15/1; 7 — Марченки, к. 1; 8 — Куп'єваха, п. 12/2; 9 — Скоробор, к. 22; 10 — Куп'єваха, п. 15/2; 11 — Куп'єваха, к. 10; 12 — Куп'єваха, к. 19; 13 — Перещепине, к. 10; 14 — Скоробор, к. 7; 15, 18 — Перещепине, к. 3; 16 — Олефірщина, к. 11; 17 — Більський некрополь А, к. 1; 19 — Опішне, п. 1/1; 20 — Перещепине, к. 14; 21 — Скоробор, к. 9; 22 — Куп'єваха, к. 6; 23 — Олефірщина, к. 16; 24 — Вовківці, к. 1; 25 — Попівка; 26 — Герасимівка, к. 2; 27 — Попівка, к. 1; 28 — Оксютинці, к. 2; 29 — Волошине 2, к. 1; 30 — Мирне, к. 3; 31 — Дуванка, п. 1/1; 32 — Мала Рогозянка, п. 1/3; 33 — Люботин, к. 10; 34 — Протопопівка, к. 3; 35 — Протопопівка, к. 1; 36 — Старий Мерчик, к. 7; 37 — Пісочин, п. 8/1; 38 — Пісочин, к. 27; 39 — Черемушна 2, к. 14; 40 — Пісочин, к. 6; 41 — Пісочин, к. 10 (за різними авторами; ПТЛ — Придніпровський терасовий Лісостеп)

походять з шести поховань. Посудини з однією ручкою (*mun 1*) знайдені тільки в похованнях кінця V — IV ст. до н. е. на Сіверському Дінці та на Ворсклі (рис. 4, 23, 37, 39). На двох по-

судинах ручки орнаментовані поздовжніми канелюрами (рис. 4, 23, 39).

Відомі три глеки з двома ручками — *munu 2* (рис. 4, 20, 34, 41). Ручки округлі або овальні в

перетині, прикріплені на шийці нижче вінець і до плічка. Два походять з комплексів V ст. та один — IV ст. до н. е.

Частину посуду, включеного до типології, можна назвати глекоподібним. За розмірами, співвідношеннями висоти та діаметра і звуженою шийкою вони схожі на глеки, але без вираженої горловини — з короткою дугоподібною шийкою. Форма корпусу деяких з них має слабко виражену біконічність, що уможливає вважати їх перехідною формою від архаїчних корчаг до глеків (рис. 4, 16, 17, 30, 40).

У похованнях Дніпро-Донецького Лісостепу виявлено чимало **посуду малих розмірів**, серед якого виділяються групи, морфологічно зіставні з низкою попередніх категорій кераміки, але в зменшеному вигляді.

Горщечки виявлені в 77 похованнях (до чотирьох у могили), всього 94. Значна кількість їх виявлена в басейні Ворскли: 38 у 32 похованнях і два поза могилою (рис. 5, 1—12, 15—27, 37), а також у курганах Посулля: 37 із 29 поховань (рис. 5, 41—53, 62—65, 71—74), частина — безпаспортна (Ильинская 1968, табл. 60—62). 4 екз. відомо в похованнях басейну Псла (рис. 5, 75, 78, 79). У Придніпровському терасовому Лісостепу малі горщечки зафіксовані в 11 похованнях (рис. 5, 80—82, 84). У похованнях басейну Сіверського Дінця відомо лише два (рис. 5, 85, 86).

Більшість горщечків неорнаментована. Деякі прикрашені у верхній частині тими само мотивами, що й власне горщики: наліпним валяком з пальцевими вдавленнями та наскрізними проколами (рис. 5, 1, 6, 7, 12), пальцевими вдавленнями та наскрізними проколами (рис. 5, 2, 3, 11, 17, 19, 42, 46, 78, 80, 86), один — нігтьовими відбитками на шийці (рис. 5, 37).

Горщечки використовували в поховальному обряді протягом усього скіфського часу: з комплексів другої половини VII — другої половини VI ст. походить 39 екз.; кінця VI — другої половини V ст. — 14 екз.; кінця V—IV ст. до н. е. — 12 екз. Значна їх кількість виявлена в ранньоскіфських похованнях басейнів Ворскли та Сули.

Меншою кількістю представлені *мисочки* (27 із 22 поховань). Найбільше їх відомо в басейні Ворскли (18), одна виявлена на Пслі, менша кількість походить з поховань басейну Сули (6), інші — з недокументованих комплексів. Три мисочки знайдено в похованнях Придніпровського терасового Лісостепу, одна — на Сіверському Дінці. За морфологічними особливостями виділяються кілька варіантів:

1) мисочки зрізаноконічної форми з прямими стінками знайдені в похованнях середньо- та пізньоскіфського часу басейнів Ворскли та Сули (рис. 5, 14, 32, 38, 39, 66);

2) півсферичної форми з загнутим або вертикальним краєм — такі виявлено в ранньомі середньоскіфських комплексах на Ворсклі (рис. 5, 13, 28—31), в кургані V ст. на Пслі (рис. 5, 76), у комплексі IV ст. до н. е. на Сіверському Дінці (рис. 5, 87) та в недокументованих похованнях Посулля (Ильинская 1968, табл. 63, 20, 21);

3) мисочки на кільцевому піддоні з поховань різного часу басейнів Ворскли та Сули (рис. 5, 33, 34, 36, 40, 54, 55, 67, 69).

До рідкісних форм належить мисочка з півсферичним корпусом і трохи відігнутими краями з Сеньківки, курган 1, поховання 1 (рис. 5, 83).

Порівняно незначною кількістю (11 екз. з 11 поховань і 10 з недокументованих) репрезентовані невеликі *баночки*. Дві є на Ворсклі (рис. 5, 35), одна — в басейні Псла (рис. 5, 77), вісім походить з Посулля (рис. 5, 56—61, 68) та ще кілька з недокументованих курганных могильників роменської групи (Ильинская 1968, табл. 61, 17—20; 62, 15, 19; 63, 12, 17).

Серед рідкісних форм, не включених до жодної групи, вкажемо ще дві: ліпну курильницю, орнаментовану прокресленими лініями та ямками, з поховання кінця VI — першої половини V ст. до н. е. в Лубнах (рис. 5, 70) і маленьку дворучну посудинку з поховання кінця V—IV ст. до н. е. Пісочинського могильника (рис. 5, 88).

Типологічне впорядкування поховальної кераміки та аналіз її використання в територіальному та хронологічному аспектах уможливили низку спостережень.

1. Попри значну кількість спільних рис у поховальному обряді окремих мікрорегіонів Дніпро-Донецького Лісостепу помітні певні відмінності, пов'язані з традицією вміщення ліпного посуду в могилу. У басейні Ворскли ліпний посуд виявлено в 56,3 % поховань, дещо менше — в пам'ятках басейнів Сули та Псла — відповідно, 47,2 та 37,5 %. На цьому тлі помітно вирізняються Придніпровський терасовий Лісостеп і басейн Сіверського Дінця, де комплекси з ліпною керамікою становлять, відповідно, 18,5 і 11,4 %.

2. Спільним для пам'яток Дніпро-Донецького Лісостепу є тенденція поступового зменшення кількості поховань з ліпним посудом і зростання відсотку з античним. Протягом

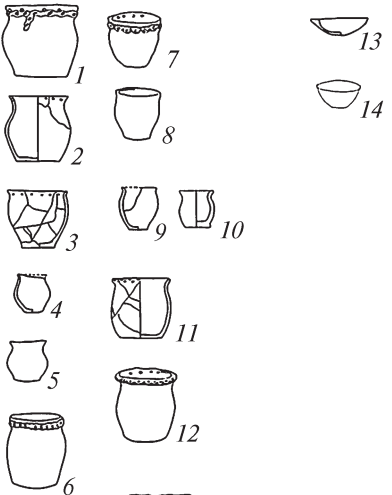
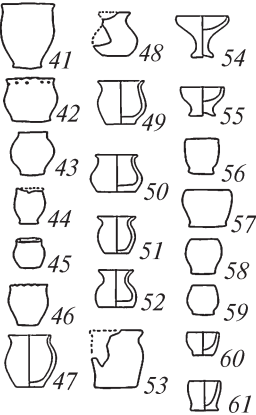
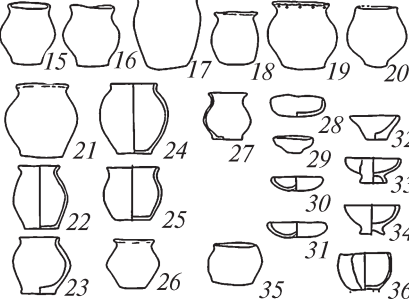
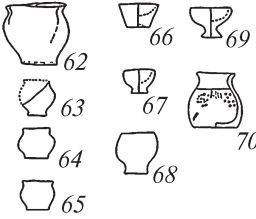
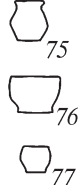
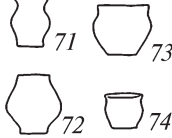
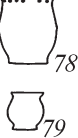
Період, ст. до н. е.	Регіон				
	Ворскла	Сула	Псел	ПТЛ	Сіверський Донець
VII — третя чверть VI					
					
Кінець VI — третя чверть V					

Рис. 5. Мініатюрний посуд з поховань Дніпро-Донецького Лісостепу: 1 — Скоробор, к. 2; 2 — Малий Тростянець, п. 2/1; 3, 4, 9, 13 — Марченки, п. 1/2; 5 — Лапівщина, к. 3; 6 — Мачухи, к. 19; 7 — Мачухи, к. 22; 8 — Мачухи, п. 18/1; 10 — Мачухи, п. 38/2; 11 — Марченки, к. 4; 12 — Мачухи, п. 33/2; 14 — Скоробор, к. 9; 15, 20 — Мачухи, к. 10; 16, 19 — Мачухи, к. 15; 17 — Куп'єваха, п. 4/3; 18 — Мачухи, к. 25; 21, 35 — Мачухи, к. 14; 22 — Перещепине, к. 13; 23, 32 — Перещепине, к. 3; 24 — Перещепине, к. 14; 25 — Перещепине, п. 3; 26 — Мачухи, к. 13; 27, 30, 31 — Перещепине, к. 20; 28 — Куп'єваха, к. 17; 29 — Мачухи, к. 8; 33 — Перещепине, к. 2; 34, 36 — Перещепине, п. 4; 37, 38 — Перещепине, к. 2; 39 — Скоробор, к. 9; 40 — Скоробор, к. 18; 41 — Оксютинці, к. 17; 42 — Оксютинці, к. 8; 43 — Басівка, к. 481; 44 — Оксютинці, к. 6; 45, 58 — Вовківці, к. 2; 46 — Плавиниці, к. 4; 47 — Попівка, к. 3; 48 — Великі Будки, к. 1; 49 — Попівка, к. 7; 50, 51, 61 — Попівка, к. 13; 52, 55 — Попівка, к. 15; 53 — Сурмачівка, к. 1; 54, 60 — Попівка, к. 9; 56 — Оксютинці, к. 7; 57 — Герасимівка, к. 1; 59 — Оксютинці, к. 12; 62 — Сурмачівка, п. 1/2; 63 — Оксютинці, к. 2; 64 — Вовківці, к. 494; 65–67, 69 — Сербин, к. 1; 68 — Оксютинці, п. 1/2; 70 — Лубни, п. 1/2; 71–73 — Великі Будки, к. 1; 74 — Малі Будки, к. 2; 75, 76 — Броварки, к. 505; 77 — Дудчанці, п. 1/2; 78, 79 — Броварки, к. 504; 80 — Сеньківка, к. 1а; 81 — Сеньківка, к. 2; 82 — Сеньківка, к. 4; 83 — Сеньківка, к. 1; 84 — Сеньківка, к. 9; 85 — Люботин, к. 2; 86 — Черемушна 2, к. 4; 87 — Гришківка, к. 25; 88 — Пісочин, к. 10 (за різними авторами; ПТЛ — Придніпровський терасовий Лісостеп)

скіфського часу змінюється й склад керамічних наборів. У архайчний час (середина VII — друга половина VI ст. до н. е.) маємо найбільший відсоток поховань з ліпним посудом, якому при-

кетна розмаїтість форм. У басейні Ворскли поховання з ліпною керамікою в цей час становлять 81 %. Характерними є набори столового посуду: нерідко в одній могилі знайдено в

різній кількості черпаки, кубки, корчаги, горщики та малі посудини. Розповсюджена орнаментация пластичними наліпами й геометричними композиціями. В ранньоскіфський час комплекси з ліпним посудом становлять значний відсоток у басейнах Сули, Псла та в Придніпровському терасовому Лісостепу, відповідно, 54, 33 і 63 % від загальної кількості архаїчних поховань у регіоні. В цих регіонах невідомі численні набори столового посуду та значно менше черпаків, кубків і корчаг. У басейні Сіверського Дінця комплекси ранньоскіфського часу з ліпною керамікою становлять 41 %. У цей час на пам'ятках Дніпро-Донецького Лісостепу тільки-но з'являється античний посуд (усього 4,0 % поховань).

У середньоскіфський період (кінець VI — друга половина V ст. до н. е.) відбуваються кількісні та якісні зміни. Порівняно з архаїчним часом знижується відсоток поховань з ліпним посудом у Поворсклі, Придніпровському терасовому Лісостепу та на Сіверському Дінці, відповідно, 59, 33 і 13 %. Лише в Посуллі та Попсіллі ці показники дещо зросли: 58 і 50 %. Від цього часу спостерігається «відмирання» традиції виготовляти деякі різновиди столового й тарного посуду: черпаки, кубки грушоподібної форми, корчаги з біконічним і округло-біконічним тулубом. Водночас зникає прокреслений геометричний орнамент, пластичні наліпи та наліпний валик на горщиках. З'являються інші категорії ліпного посуду: глечики великих і середніх розмірів з ручками та без них, глекоподібний посуд і кухлі. Якоюсь мірою зменшення ліпного посуду компенсується античним імпортом — поховання цього часу в Дніпро-Донецькому Лісостепу з імпортним посудом становлять 33 %.

Наприкінці V—IV ст. до н. е., передусім, відбулися зміни в кількісному розподілі певних типів: переважають профільовані горщики (типи 2 і 3) й миски з загнутою під прямим кутом закраїною (тип 6). Продовжує зменшуватися кількість поховань з ліпним посудом. Найвищий показник зберігається на пам'ятках басейну Ворскли — 21 % від пізньоскіфських поховань цього регіону. Ще менше комплексів з керамікою в басейні Сіверського Дінця, Сули, Псла та Придніпровського терасового Лісостепу: відповідно 12, 8, 1 і 9 %. Кількість поховань з античним посудом у цей час теж дещо зменшується та становить 26 %.

Отже, усталене твердження про заміну в поховальному обряді ліпного посуду престижнішим античним справедливо лише частково, оскільки помітна загальна тенденція рідше ставити кераміку (що місцеву, що імпортовану) в могилу.

3. Окрему увагу привертає посуд малих розмірів. Як наголошувалося, такий посуд використовувало в поховальному обряді населення всіх регіонів. Тож не можна погодитися з висновком щодо наявності значної кількості малих форм у курганах посульської групи як однієї з характерних рис місцевого поховального ритуалу (Ильинская 1954, с. 171). Такий посуд широко використовували протягом усього скіфського часу та одночасно з іншими категоріями кераміки, що є однією з виразних рис поховального обряду населення Дніпро-Донецького Лісостепу та вирізняє його з-поміж сусідніх історико-культурних регіонів.

4. Не викликає сумніву, що походження основних елементів гончарних традицій ранньоскіфського часу пов'язано з населенням Середнього Подніпров'я передскіфського часу. Найближчі аналогії кераміці, яка була задіяна в поховальному обряді та побуті населенням Дніпро-Донецького Лісостепу протягом скіфського часу, знаходимо на синхронних пам'ятках лісостепової частини правого берега Дніпра (Петренко 1961, с. 60—62, 66—68, 84—86; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 50—52, 54—60, 75—77, 81—85, 101—109; Бессонова, Скорый 2001, с. 56—76).

Окрім того, в поховальних комплексах Дніпро-Донецького Лісостепу представлений посуд, що має аналогії на пам'ятках передскіфського та скіфського часу Північного Кавказу та степової частини Північного Причорномор'я (корчаги з Дуванки, курган 1 і Перещепине, курган 10; великі широкогорлі глечики та кухлі). Основна ж частина архаїчних типів ліпного посуду генетично пов'язана з жаботинським горизонтом пам'яток Дніпровського Лісостепового Правобережжя та Ворскли — поселення Жаботин, Пожарна Балка 2, Лихачівка, Хухра, Західне Більське городище (Ковпаненко 1967, с. 33—49; Шрамко І. 2006; Дараган 2010). Важливим є те, що впродовж скіфського часу в лісостепових племенах по обидва боки Дніпра відбувалися схожі трансформації гончарної традиції, що вказує на єдину генетичну підоснову та подібні культурні процеси, а також постійні тісні контакти населення обох ареалів.

- Бабенко Л.І. Глиняний посуд у поховальному обряді Пісочинського курганного некрополя // Український керамологічний журнал. — 2004. — № 1. — С. 133—138.
- Бабенко Л.І. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). — К., 2000.
- Батчаев В.М. Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. — Нальчик, 1985. — Т. 2. — С. 7—115.
- Берест Ю.М., Кулатова І.М., Осадчий Є.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Розкопки кургану скіфського часу на Зарічненському археологічному комплексі у Середньому Поворсклі // АЛЛУ. — 2002. — № 1. — С. 68—71.
- Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. — К., 2001.
- Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). — Харьков, 2001.
- Бречка М.Ф. Археологічні дослідження скіфських пам'яток в околицях Люботина // Наук. записки ХДПУ. — 1939. — 2. — С. 219—227.
- Буйнов Ю.В., Бандуровский А.В., Окатенко В.Н. Исследования курганов скифской эпохи в Харьковской области // АДУ 2003—2004. — Запори́жжя, 2005. — С. 9—13.
- Гейко А.В. Охоронні розкопки курганів скіфського часу поблизу с. Малий Тростянець // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 90—95.
- Гейко А.В. Про призначення посуду та його використання у поховальних обрядах племен скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя // Проблеми археології Восточної Європи. — Харьков, 2008. — С. 65—69.
- Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. — 1973. — № 1. — С. 114—135.
- Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т. 3. — С. 93—161.
- Гречко Д.С., Шелехань А.В. Гришковский могильник скифов на Харьковщине. — К., 2012.
- Дараган М.Н. Памятники раннескифского времени Среднего Поднепровья и Галыштат: поиск хронологических реперов // Revista Arheologica. — 2010. — Vol. 4. — Nr. 2. — С. 86—113.
- Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2011.
- Ильинская В.А. Керамика скифских погребений Посулья // ВССА. — М., 1954. — С. 168—185.
- Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА. — 1957. — 27. — С. 232—249.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968.
- Коваленко О.В., Луговой Р.С. Курганы V ст. до н. э. поблизу селища Опішне Полтавської області: попередні результати дослідження // АЛЛУ. — 2006. — № 2. — С. 52—63.
- Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.
- Ковпаненко Г.Т. Курганы поблизу с. Мачухи на Полтавщині // Археологія. — 1970. — 24. — С. 146—169.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи днепровского лесостепного правобережья. — К., 1989.
- Кулатова І.М. Курганы скіфського часу в ур. Лапівщина у Поворсклі (за дослідженнями І.А. Зарецького у 1888 р.) // АЛЛУ. — 1998. — № 1/2. — С. 26—28.
- Кулатова І.М. Курганы жаботинського часу на Інститутській Горі у Полтаві // АЛЛУ. — 2005. — № 1/2. — С. 39—41.
- Кулатова І.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — М.; Полтава, 1993.
- Кулатова І.Н., Скорый С.А., Супруненко А.Б. Раннескифское погребение на юге Приднепровской Левобережной террасовой Лесостепи // АЛЛУ. — 2006. — № 1. — С. 46—60.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курганы скіфського часу в околицях Полтави // ПАЗ. — 1993. — 1. — С. 20—24.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курганы скіфського часу західної округи Більського городища. — К., 2010.
- Либеров П.Д. Новые материалы из курганов у села Черемушны // КСИА. — 1961. — 83. — С. 104—109.
- Махортых С.В., Ролле-Герц Р.А., Скорый С.А., Герц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. — К., 2006.
- Махортых С.В., Ролле-Герц Р.А., Скорый С.А., Герц В.Ю., Каравайко Д.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г. — К., 2007.
- Мельник Е.Н. Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900—1901 гг. // Тр. XII АС. — 1905. — Т. 1. — С. 673—744.
- Моруженко А.А. Скифские погребения в бассейне Ворсклы // Проблеми археології Поднепров'я. — Днепропетровск, 1986. — С. 111—119.
- Музін С.Ю., Ролле Р., Білосор В.П. Про подальші дослідження Перещепинського могильника // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 141—149.

- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. — К., 1998.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Черненко Е.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. — К., 1997.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. — К., 2001.
- Пеляшенко К.Ю. Ліпний посуд як елемент поховальної обрядності населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу // Древности 2012. — Харьков, 2012. — С. 134—146.
- Пеляшенко К.Ю., Гречко Д.С. Ліпний посуд населення сіверськодонецького Лісостепу скіфської доби // Археологія. — 2007. — № 4. — С. 22—37.
- Петренко В.Г. Культура племен Правобережного Среднего Поднепровья в IV—III вв. до н. э. // МИА. — 1961. — 96. — С. 53—102.
- Покровська Є.Ф. Кургани біля с. Сеньківки // Археологія. — 1965. — XVIII. — С. 139—149.
- Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. — К., 2003.
- Супруненко О.Б. Розкопки Більського курганного некрополя «Б» // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 88—120.
- Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської). — К.; Полтава, 2000.
- Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с. Карпусі під Полтавою. — Полтава, 1996.
- Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. — К., 1994.
- Черненко Е.В., Ролле Р., Скорый С.А., Махортых С.В., Херц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. — К., 2004.
- Черненко Е.В., Ролле-Герц Р., Скорый С.А., Махортых С.В., Херц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2004 г. — К., 2005.
- Шрамко Б.А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности 1994. — Харьков, 1994. — С. 102—126.
- Шрамко Б.А. Розкопки курганів VII—IV ст. до н. е. поблизу Більська // Археологія. — 1994а. — № 4. — С. 117—133.
- Шрамко Б.А. Биритуальный курган у с. Дуванка // Древности 1995. — Харьков, 1995. — С. 172—173.
- Шрамко І.Б. Ранній період в історії геродотівського Гелона (за матеріалами розкопок зольника № 5) // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). — К., 2006. — С. 33—56.

Надійшла 20.08.2013

К.Ю. Пеляшенко

ЛЕПНАЯ ПОСУДА ИЗ ПОГРЕБЕНИЙ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ДНЕПРО-ДОНЕЦКОЙ ЛЕСОСТЕПИ

Систематизировано лепную керамику из погребений скифского времени лесостепной части междуречья Днестра и Северского Донца. В целом из 815 погребальных комплексов она найдена в 303. Однако не все они доступны для анализа из-за потерь. Выделенные категории посуды соответствуют традиционному пониманию их функционального назначения (горшки, миски, черпаки, кубки, корчаги, кувшины, кружки, сосуды малых размеров). Типология их основывается на морфологических признаках с учетом метрических параметров.

В большинстве лепная керамика представлена целыми формами и, как правило, найдена в датированных комплексах, что дополняет поселенческие материалы. Сравнительная характеристика типов керамики позволила установить динамику ее распространения в отдельных регионах Днепро-Донецкой Лесостепи, а также во времени.

Наиболее часто лепную керамику использовало в погребальном обряде население локальных групп бассейнов Ворсклы, Сулы и Псла в отличие от северскодонецкого региона и Приднепровской террасовой Лесостепи. В двух последних группах процентные показатели погребений с такой посудой очень низкие, практически не известна столовая керамика. В то же время целый ряд общих морфологических особенностей и единая тенденция трансформации гончарной традиции во времени указывают на близкое этническое родство населения локальных групп Днепро-Донецкой Лесостепи. В раннескифское время отмечается наибольшее морфологическое разнообразие и частое использование в погребальной практике наборов посуды. В конце VI — второй половине V вв. до н. э. одновременно с уменьшением процента погребальных комплексов с керамикой происходят морфологические изменения в гончарной традиции: исчезает целый ряд категорий и типов столовой и тарной посуды (черпаки, округлодонные кубки, округло-биконические корчаги), практически не используются архаические приемы декора (геометрический прочерченный орнамент, налепной валик и пластичный налеп). В то же время появляются новые категории керамики (кувшины и кувшиновидные сосуды, кружки), в погребальной практике все чаще используется античная посуда. В конце V — IV вв.

до н. э. отмечаются изменения в количественном распределении определенных типов посуды (горшки с профилированным туловом, миски с резко загнутой закраиной), продолжает уменьшаться процент погребений с лепной керамикой. Общей особенностью для погребальной практики населения Днепро-Донецкой Лесостепи является довольно широкое использование на протяжении скифского времени посуды малых размеров (горшочков, мисочек, баночек).

Происхождение основных элементов гончарных традиций раннескифского времени связано с лесостепной частью Среднего Поднепровья предскифского времени. Но некоторые формы имеют соответствия среди материалов Северного Кавказа и степной части Северного Причерноморья. Аналогии же основной массе керамики, использовавшейся на протяжении скифского времени в погребальной обрядности населением Днепро-Донецкой Лесостепи, находим на синхронных памятниках правого берега Днепра. На протяжении скифского времени у лесостепных племен по обоим берегам Днепра отмечаются сходные линии развития в изготовлении лепной посуды, что указывает на единую генетическую подоснову и тесные контакты.

K. Yu. Peliashenko

HANDMADE POTTERY FROM THE SCYTHIAN PERIOD BURIALS IN THE DNIPRO-DONETSK FOREST-STEPPE REGION

Handmade ceramics from the Scythian period burials in the forest-steppe zone on the territory between the Dnipro and the Siverskyi Donets Rivers was systematized. On a whole, it was found in 303 of 815 burial assemblages. However, not all of it is available for the analysis due to the losses. The marked out pottery categories correspond to the traditional understanding of their functional purpose (jugs, dishes, dippers, bowls, large pots, pitchers, cups, and small size vessels). Their typology is based on morphologic features considering metric parameters.

In most cases handmade ceramics is represented by intact forms and as a rule is found in dated assemblages adding to the materials from settlements. Comparative description of ceramic types allowed the author to determine the dynamics of its spread in certain areas of the Dnipro-Donetsk forest-steppe region, as well as in time.

Most often handmade pottery was used in funeral customs by the population of local groups in the Vorskla, the Sula, and the Psel Rivers basins, as against the Siverskyi Donets River region and the Dnipro River terrace forest-steppe region. At the same time, a whole set of common morphologic peculiarities and common tendency of transformation of wheel-made tradition in time indicate the close ethnic similarity between the local groups population in the Dnipro-Donetsk forest-steppe region. The highest morphological variety and frequency in pottery usage in funeral practice are indicated in the Early Scythian period. Since the end of the 6th c. till the second half of the 5th c. BC, together with decrease in number of burial assemblages with pottery, the morphologic changes in potter's tradition appeared: a whole set of categories and types of kitchen and transport pottery vanished (dippers, round-bottom bowls, and round and bi-cone large pots), and archaic decoration in fact was not used (geometric incised ornament, handmade cordon and plate). At the same time, new ceramics categories appeared (pitchers and pitcher-shaped vessels and cups) and Ancient Greek pottery in increasing frequency was used in funeral practice. At the end of the 5th and the 4th c. BC, the changes are noted in quantitative distribution of certain pottery types (jugs with profiled body and dishes with sharply bent rim) and the percentage of burials with handmade ceramics continued to descent. Quite wide usage of small size vessels (jugs, dishes, and jars) during the whole Scythian period was a common peculiarity for the funeral practice of the Dnipro-Donetsk forest-steppe region population.

Origin of the main elements of potter's tradition in the Early Scythian period is related with the sites in the forest-steppe part of the Dnipro River middle region in the pre-Scythian period. At the same time, certain forms find accordance within the materials of the North Caucasus and the steppe part of the Black Sea north region. Nevertheless, the bulk of ceramics used during the Scythian period in funeral customs by the Dnipro-Donetsk forest-steppe region population find their analogies at the synchronous sites in the Dnipro River right bank region. Similar lines in development of hand-made pottery production are traced for forest-steppe tribes on both banks of the Dnipro River during the Scythian period indicating the common genetic base and close contacts.

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ГОНЧАРНИХ ОСЕРЕДКІВ ТИПУ БАЛКА КАНЦЕРКА

Висвітлено проблеми, що стосуються походження, хронології, культурно-історичного контексту появи гончарних осередків типу балка Канцерка та поширення гончарного посуду.

Ключові слова: VII ст., балка Канцерка, Мачухи, гончарний осередок, історіографія.

Історія дослідження гончарних осередків канцерського типу нараховує понад століття. Вперше дослідження канцерського осередку здійснив М.О. Макаренко в 1907 р. на місці гончарного горна з глеками на правому схилі Таранового яру поблизу с. Мачухи (Макаренко 1911). У 1923 р. М.Я. Рудинський, під час роботи в Полтавському музеї, заклав на місці цього горна пошукову траншею (Рудинський 1923). Під час Дніпрогесівської експедиції В.А. Грінченко дослідив два виробничі центри в балці Канцерка (Грінченко 1950), а починаючи від середини 50-х рр. А.Т. Сміленко провадила дослідження третього поселення в балці Канцерка (Сміленко 1975, с. 118—124).

Ці осередки привертали увагу багатьох дослідників. Але й нині головні проблеми, що стосуються їх, не розв'язані. Це — етнічна належність гончарів, датування гончарних осередків, визначення місця їх серед синхронних старожитностей і споживачів гончарної продукції.

Власне йдеться про два такі виробничі осередки — в балці Канцерка в Подніпров'ї та біля с. Мачухи в Поворсклі. На тотожність їх вказала Т.В. Мінаєва (Мінаєва 1961, с. 123). Дійсно, кераміка обох ремісничих поселень подібна за технологією виготовлення, орнаментациєю та морфологією. У Мачухському центрі виготовляли три- та дворучні глеки (рис. 1), типологічно близькі до канцерських, зокрема великі триручні з еліпсоїдним корпусом і зі зливом у вигляді жолобка, орнаментовані лискованими та рельєфними смугами, «шишечками» (Брайчевська 1961, с. 118).

Походження та етнічна належність гончарів. Ще перші дослідники, М.О. Макаренко та В.А. Грінченко, наголошували на зв'язку канцерських гончарних центрів з Північним Кавказом (Макаренко 1911, с. 116; Грінченко 1950, с. 62), але не вказували на конкретну етнічну

належність гончарів. Уперше питання їх етнічної належності порушила Т.В. Мінаєва. Вона доводила, що кераміка, виготовлена в цих ремісничих центрах, має найближчі аналогії в пам'ятках Північного Кавказу, зокрема в Прикубанні, а весь комплекс ремісничих традицій канцерських майстрів має північнокавказьке (аланське) походження: від характеру випалу кераміки, обробки її поверхні до форм та орнаментациї посудин (Мінаєва 1961; див. також: Кузнецов 1962, с. 82—83). Підтверджує це і виявлений в одній з канцерських майстерень череп людини зі слідами штучної деформації (Сміленко 1975, с. 157). Тоді звичай штучної деформації черепа був поширений на Північному Кавказі (Абрамова 1997, с. 100—107), зокрема, він зафіксований за матеріалами могильника Клин-Яр 3 (Флеров 2007, с. 114—116; Мاستыкова 2009, с. 224, рис. 99, 100). Відтоді більшість дослідників пов'язує ці центри з аланами (Березовець 1970, с. 74; Рутківська 1973, с. 71; Приходнюк 1978, с. 114; 1996, с. 116; Айбабин 1990, с. 10; 1997, с. 5; 1999, с. 183; Комар 1999, с. 112; 2000, с. 136; 2000а, с. 43; Малашев 2000; 2001; Афанасьев, Руніч 2001, рис. 135; Шевченко 2002, с. 166).

Однак є й інші міркування. С.О. Плетнева зараховувала виробничі поселення в балці Канцерка до салтівської культури та вважала, що їх лишила окрема тюркська етнічна група, що відрізнялася від алано-болгарського населення Хозарського каганату (Плетнева 1967, с. 101—102). Такої думки дотримувався і В.С. Фльоров (Флеров 1981, с. 178).

А.Т. Сміленко, крім аланського етнічного компонента, вбачала також і місцеву слов'янську складову, засвідчену напівземлянками та деякими типами кухонної кераміки (Сміленко 1972, с. 266; 1975, с. 156—157). Дійсно, житлобудівна традиція поселень у балці Канцерка відмінна від типової аланської північнокавказької (Сміленко 1969, с. 168). Але слід зважати, що напівземлянки характерні й для

племен салтівської культури, серед яких були й алани (Красильникова 2001). Додамо, викликає певні застереження сам термін «напівземлянка» (Ковалевский 2001; Тараненко 2003). Та в будь-якому разі майстерні в балці Канцерка майже повністю аналогічні об'єктам, зафіксованим на хуторі гончарів Маяцького поселення (Винников, Плетнева 1998, с. 144, рис. 56). Хоча слід зазначити, що канцерські горни суттєво відрізняються від північнокавказьких і салтівських (Володарець-Урбанович 2011; 2013).

Отже, домінантною є інтерпретація, що поселення ремісників в балці Канцерка та Мачухах лишили алани — вихідці з Північного Кавказу. То була невелика група (община чи общини) аланів, що мешкала в етнічно чужому середовищі (Мінаєва 1961, с. 125). Враховуючи, що від VI ст. в середовищі північнокавказьких аланів розпочався демографічний вибух, який супроводжувався культурним розквітом (Ковалевская 1984, с. 131—132), факт переселення общини (чи кількох общин) у Подніпров'я видається цілком реальним.

Ясна річ, що у визначенні етнічної належності гончарів указаних центрів першу роль відіграє посуд. Розглянемо це детальніше.

Посуд з поселень канцерського типу. Типологію кераміки з розкопок В.А. Грінченка вперше запропонувала Т.В. Мінаєва (Мінаєва 1961, с. 119—121). А.Т. Сміленко, крім гончарного посуду, наголошувала й на ліпному, важливому для визначення етнокультурних зв'язків гончарів (Сміленко 1975, с. 147—152). О.І. Айбабін у типології кераміки канцерського типу акцентує увагу на етнокультурній належності форм. До першого типу він відносить одно- та триручні сіроглиняні гончарні глечики з видовженим носиком-зливом і дворучні посудини з коротким горлом з лискованою поверхнею, декорованою врізними лініями та рельєфними валиками й шишечками, що мають аналогії в аланських старожитностях кінця VII—IX ст. Інший вид продукції — темно-сірі лисковані глечики з відігнутими вінцями, округлим тулубом з прокресленими вертикальними смугами, овальною ручкою та плоским дном. Така кераміка типова для тюркського та киргизького гончарства. Подібний глек із золотими накладками виявлений у складі Перещепинського комплексу (Айбабін 1999, с. 183).

Усі дослідники, які займалися вивченням канцерської гончарної кераміки, наголошували на її зв'язку з посудом Північного Кавказу (Грінченко 1950, с. 62). Однак було мало

спроб синхронізувати ці явища (Мінаєва 1961, с. 123—124; Малашев 2001, с. 47—48).

Чимало дослідників вбачали зв'язок цієї кераміки також із салтівською культурою (Макаренко 1911; Рудинський 1928, с. 54; Грінченко 1950, с. 62; Нариси... 1957, с. 367; Мінаєва 1961, с. 121—122; Ляпушкин 1961, с. 194; Артамонов 1974, с. 249; Айбабін 1997, с. 5). Дійсно, кераміка салтівської культури схожа з керамікою типу Канцерка. Але, на думку Т.М. Мінаєвої, триручні глечики з поселень салтівської культури дещо відрізняються від канцерських. Зокрема, в них не так яскраво виражена еліпсоподібна форма. Характерний орнамент кераміки канцерського типу (у вигляді кіл з наліпних валиків зі штапованим орнаментом «ялинкою» та шишечок на тулубі) відсутній на посуді салтівських поселень. На останньому переважає орнамент з лискованих або врізних ліній (Мінаєва 1961, с. 122—123). Певну схожість кераміки з посудом із пам'яток салтівської культури пояснюють близькістю її до культури північнокавказьких алан (там само, с. 124—125; Пархоменко 1985, с. 138—140).

Хронологія гончарних центрів. Ще складнішою є проблема хронології гончарних осередків канцерського типу. Головним питанням є дата початку їх функціонування (Обломский 1996, с. 123). Відсутність хронологічних індикаторів унеможливорює надійне вузьке датування цих пам'яток (Комар 1999, с. 112), що й демонструють запропоновані підходи.

У розробці хронології канцерських старожитностей шукали різні засоби. Перший з них зводиться до порівняльного аналізу кераміки, виявленої в балці Канцерка, та на пам'ятках Північного Кавказу. Таке порівняння, зокрема з пам'ятками Прикубання, здійснила Т.М. Мінаєва, а В.Ю. Малашев — з могильниками Кисловодської улоговини (Мінаєва 1961, с. 125; Малашев 2000; 2001). Другий підхід базується на використанні археомагнітного методу датування археологічного матеріалу, а третій пов'язаний зі стратиграфічними спостереженнями.

Однак це не полегшує справу розв'язання цієї проблеми. Нині маємо два погляди щодо дати функціонування гончарних осередків: друга половина/кінець VI — початок VII ст. чи друга половина/третя чверть VII — початок VIII ст.

Вперше датування кераміки типу Канцерка запропонував В.А. Грінченко. На підставі наявності такої кераміки у Вознесенському археологічному комплексі дослідник датував пам'ятку

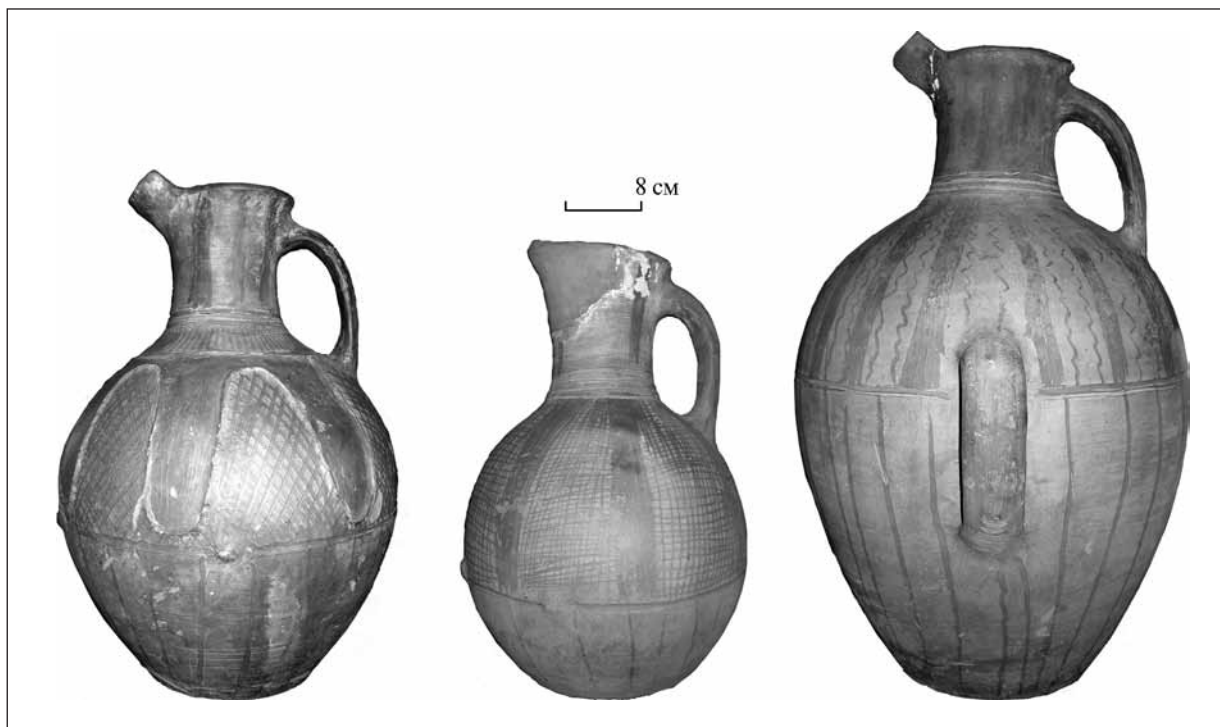

Рис. 1. Гончарний посуд із Мачух (експозиція Полтавського краєзнавчого музею)

та час побутування кераміки кінцем VII — початком VIII ст. (Грінченко 1950, с. 62—63).

Т.М. Мінаєва датувала канцерську кераміку шляхом морфологічно-порівняльного аналізу з пам'ятками Північного Кавказу. В результаті було запропоновано датувати її другою половиною чи навіть третьою чвертю VII ст. (Мінаєва 1961, с. 123—124).

Під час роботи експедиції під керівництвом А.Т. Сміленко було відібрано серію зразків випаленої глини для датування їх археомагнітним методом. Це уможливило визначення часу функціонування кількох горнів поселення III у межах другої половини VI ст. та кінця VI — початку VII ст. (Сміленко 1975, с. 155). Однак пізніше дослідниця навела інші дати для тих самих горнів, а саме, горни 13 і 17 віднесла до VII ст., а горн 12 — до VIII ст. (Приходнюк, Сміленко, Терпиловський 1990, с. 331). Надалі А.Т. Сміленко, відмовившись від «ранньої» дати, функціонування Канцерського центру віднесла загалом до VII—VIII ст. (Сміленко 1997, с. 191—192). Все це демонструє непевність і труднощі в датуванні гончарних центрів типу Канцерка.

Звернення до стратиграфії вказує на відносну позицію кераміки канцерського типу. Зокрема, за спостереженнями Є.О. Горюнова, така кераміка виявлена на поселеннях, що, крім пеньківського, мають і пізніші культурні шари, наприклад Стецівка, а, відтак, вона вка-

зує на пізню дату функціонування таких виробничих осередків (Горюнов 1981, с. 79). На думку О.О. Щеглової та М.М. Казанського, пам'ятки з канцерською керамікою є перехідними в хронологічному сенсі між пеньківськими та волинцевськими на Дніпровському Лівобережжі (Щеглова 1987; Kazanski 1987).

У 90-і рр. були підтверджені з деякими уточненнями запропоновані «ранні» дати побутування канцерської кераміки. За посудом, наведеним у публікаціях А.Т. Сміленко, В.Ю. Малашев дійшов висновку про її синхронність пам'яткам Північного Кавказу, що в абсолютних датах відповідають кінцю VI — другій половині VII ст. та початку VIII ст. (Малашев 2001, с. 47—48).

Гончарна кераміка канцерського типу є важливою хронологічною ознакою при датуванні пеньківських пам'яток Середнього Подніпров'я. У системі хронології пеньківської культури О.М. Приходнюка вона становить один з показників третьої хронологічної фази: середина VI — кінець VII ст. (Приходнюк 1998, с. 43).

О.В. Комар указує на факт виявлення канцерської кераміки у Вознесенці, Келегеях і розміщення гончарних центрів поряд з багатьма кочівницькими комплексами (Вознесенка та Мала Перещепина). Дослідник наголошує, що спроба В.Ю. Малашева синхронізувати кераміку канцерського типу з посудом могиль-

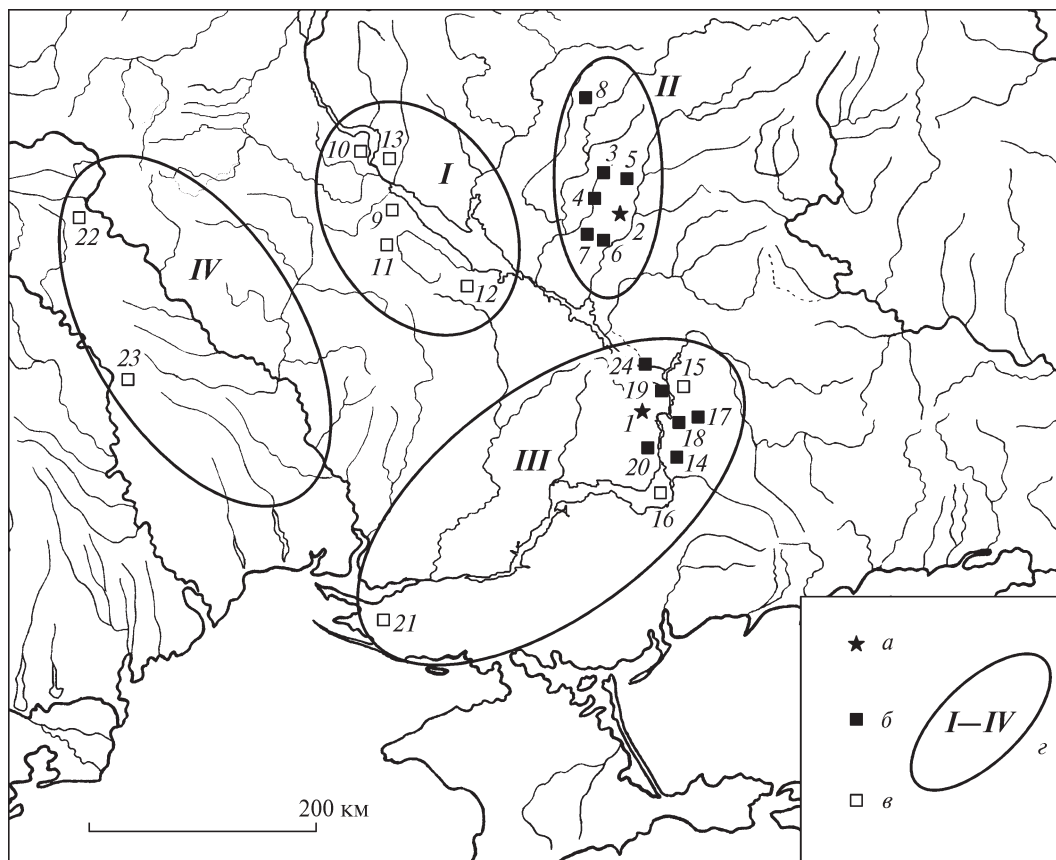

Рис. 2. Карта знахідок посуду канцерського типу на поселеннях з хроноіндикаторами: 1 — Балка Канцерка; 2 — Мачухи; 3 — Білоконі; 4 — Браїлки-Васьки; 5 — Лаврики; 6 — Полузир'я 2; 7 — Чередники; 8 — Вовки; 9 — Будище; 10 — Григорівка; 11 — Пастирське городище; 12 — Стецівка; 13 — Сушки; 14 — Орлове (балка Калинова); 15 — Балка Яцева; 16 — Вознесенка; 17 — Мар'ївка (балка Ключникова, пункт 1); 18 — Василівка (балка Тягинка, За Лівим Мисом), 19 — Любимівка (Над заборною), 20 — Федорівка (балка Квітня, Лівий мис); 21 — Келегейські хутори; 22 — Семенки; 23 — Ясинове; 24 — Вовніги. Умовні позначки: а — балка Канцерка та Мачухи; б — пам'ятки з канцерським посудом; в — пам'ятки з канцерським посудом і хроноіндикаторами; з — зони концентрації пам'яток

ника Мокра Балка була б можлива за наявності близьких аналогій. Натомість найближчі аналогії дослідник наводить із салтівського Цариного городища в с. Маяки Донецької обл. (Комар 1999, с. 112; див.: Михеев 1985, рис. 15), на що раніше вказував і В.С. Фльоров (Флеров 1981, с. 178).

Питання про час припинення функціонування поселень у балці Канцерка фактично не розглядалося. В.Ю. Малашев, синхронізуючи знахідки тут з керамікою Кисловодської улоговини, визначив кінцеву його дату початком VIII ст. (Малашев 2001, с. 47—48). О.І. Айбабін вважає, що в заключний період існування центру в балці Канцерка виробляли типово салтівський посуд (Айбабін 1999, с. 183), але ця точка зору потребує додаткової аргументації.

Отже, проблема хронології виготовлення та поширення канцерського посуду все ще дискутується. Спроби синхронізації канцерської кераміки з керамікою Прикубання та Кисло-

водської улоговини та звернення до матеріалів різних регіонів ще більше ускладнило цю проблему. Отже, досі єдиним надійним методом для датування кераміки канцерського типу є розгляд хронології комплексів та пам'яток, на яких виявлено гончарний посуд (рис. 2) (Володарець-Урбанович, 2012).

Культурно-історичний контекст появи гончарних осередків типу Канцерка. Стосовно культурно-історичного контексту, з яким була пов'язана поява канцерського гончарного осередку в Подніпров'ї, висловлено два припущення. О.І. Айбабін та О.В. Комар пов'язують його виникнення з експансією хозар. Зокрема, О.І. Айбабін наголошує, що гончарні центри виявлені поряд з поминальними комплексами типу Мала Перещепина та Вознесенка (Айбабін 1999, с. 183). Тож низка поховань кочовиків, гончарні центри в балці Канцерка та Мачухах разом зі стійбищами, виявленими Є.О. Горюновим і М.М. Казанським, які до-

слідник за амфорною тарою датує початком VIII ст., є компонентами однієї археологічної культури — хозарської (Айбабин 1997, с. 5; 1999, с. 183—185).

На думку О.В. Комара, саме вторгнення хозар 679 р. і мешкання їх у Північному Причорномор'ї спричинило появу аланських гончарних центрів у балці Канцерка та Мачухах (Комар 1999, с. 112—115; 2000а, с. 43). Адже обидва центри розміщені поряд з каганськими комплексами Вознесенки та Малої Перещепини, тож функціонування їх слід пов'язувати з перебуванням кочового населення — хозар — у цьому регіоні (Комар 2002, с. 13—14). Відтак, споживачами продукції гончарних центрів були кочовики, що лишили пам'ятки Вознесенка, Келегеї, Нові Санжари, Ясинове.

А.О. Козловський оцінює наявність на берегах Дніпра поселення гончарів, що виготовляли типово салтівський посуд, як свідчення стосунків, навіть союзницьких, уличів і Хозарського каганату. Вони сприяли миру в місцевості, де здавна, на думку дослідника, проходив торговельний шлях (Козловський 1992, с. 155).

Ю.Ю. Шевченко вказує на час появи канцерського осередку у зв'язку зі становленням Хозарського каганату в степах Північного Причорномор'я від 679 р., але наголошує, що алани могли з'явитися в Надпорожжі й раніше, після 642 р. Він вважає, що ремісничий центр був орієнтований на хозарських каганів дому Ашина (Шевченко 2002, с. 166—167).

А от О.М. Приходнюк висунув докази на користь «болгарського» чинника появи цих центрів. Наявність поблизу Полтави низки кочівницьких комплексів (Мала Перещепина, Нові Санжари, Макухівка), стійбищ (Полузір'я 2 та ін.) та Мачухського гончарного центру в оточенні поселень пеньківської культури (Полузір'я 1), на думку дослідника, вказує на мирне співіснування кочового та осілого населення в басейні Ворскли. О.М. Приходнюк вважав, що в цьому регіоні розміщувалися літні табори багатой болгарської верхівки, і Мачухський центр мав обслуговувати їх (Приходнюк 2003, с. 129).

В.В. Приймак вважає, що фінал колочинської та пеньківської культур і поява волинцевських старожитностей на Дніпровському Лівобережжі близькі за часом чи навіть синхронні похованням сивашівського типу, комплексам типу Мала Перещепина, Вознесенка та поширенню пастирської та канцерсько-мачухської кераміки, а також появи пам'яток сахнівсько-

го типу, дунайським за походженням прикрасам (Приймак 1999, с. 320; 2001, с. 32; 2004, с. 282). Тоді ж з'явилися салтівські пам'ятки в Подонні. Старожитності зі специфічною гончарною керамікою дослідник пропонує називати пам'ятками типу Білоконі—Чередники, себто пам'ятки-стійбища, виявлені Е.О. Горюновим і М.М. Казанським. Ці явища, на думку В.В. Приймака, відображають процеси міграцій, зони впливу та напрямки торгівлі (Приймак 2001, с. 32).

Дослідник також акцентує увагу на важливій деталі щодо пограниччя пам'яток типу Лаврики—Білоконі—Чередники та пам'яток волинцевського типу. Зокрема, нижче р. Ворсклиця, що впадає у Ворсклу, волинцевських пам'яток немає. Це, на думку В.В. Приймака, є показником різних культурно-історичних процесів (там само, с. 33, 35). І саме для того часу (останні десятиліття VII — середина VIII ст.) дослідник визначає перший етап у слов'яно-хозарських взаєминах (Приймак 1990). Але питання щодо посуду канцерсько-мачухського типу дослідник лишає відкритим.

На думку О.Б. Супруненко, поява кочівницьких стійбищ (Полузір'я 2 та ін.) поряд з пеньківськими поселеннями другої половини VII ст. на теренах нинішньої Полтавщини є показником мирного співіснування болгар і слов'ян. Окрім того, наявність ремісничого центру поблизу с. Мачухи також вказує на присутність кочового населення, для якого й виготовляли цей посуд (Білоусько, Супруненко, Мироненко 2004, с. 30—31).

Обидва дослідники — О.Б. Супруненко та В.В. Приймак — пов'язують комплекс з Малої Перещепини, гончарні центри Подніпров'я та стійбища кочового населення — зі старожитностями Великої Болгарії (Приймак 1996, с. 164—171; Левченко, Приймак, Супруненко 1997; Приймак, Супруненко 2005, с. 18—19).

Отже, нині виникнення осередків з виготовлення кераміки канцерського типу пов'язують з ініціативою кочового населення, верхівка якого лишила пам'ятки малоперещепинського та вознесенського типу.

Стосовно етнічної належності цих комплексів висловлювалися різні думки (див.: Приходнюк 2001, с. 35; Комар 2006). На сьогодні переважають «хозарська» (Артамонов 2002, с. 170—180; Айбабин 1999, с. 171—224; Комар 2000, с. 130—142) та «болгарська» (Балинт 1996, с. 54—64; Приходнюк, 2001, с. 39) інтерпретація їх. Однак ми не будемо тут торкатися цього питання, але наголосимо, що важливим

для контексту поширення канцерського посуду є його знахідки в комплексах, пов'язаних з кочовиками.

Поширення гончарного посуду. Визначити, хто був головним споживачем гончарного посуду, складно через незначну кількість знахідок канцерського типу кераміки на інших пам'ятках, тобто поза межами виробничих осередків. Та все ж дослідники не обходили це питання.

О.К. Тахтай, аналізуючи Келегейський і Новосанжарський комплекси, звернув увагу на гончарний посуд у Келегеях, аналогії якому він убачав у салтівській культурі, а також у канцерському та мачухському посуді. Висвітлюючи питання, на кого був розрахований цей посуд, дослідник припускав, що це могло бути аланське населення, яке збереглося в степу ще з «сарматоготської стадії» (Тахтай 1927, с. 35—44).

О.І. Айбабін та О.В. Комар пов'язують канцерську кераміку з кочівницькими пам'ятками VII ст. На Вознесенському тюркському поминальному комплексі (Грінченко 1950) і в комплексах Келегеї та Ясинове виявлено фрагменти канцерського посуду (Айбабін 1985, с. 191—205; 1990). Але в переважній більшості кочівницьких поховань гончарна кераміка відсутня (Орлов 1985, с. 103; Орлов, Рассамкін 1996; Плетнева 2003, с. 28—48).

Крім того, канцерська кераміка виявлена на пам'ятках, інтерпретованих Є.О. Горюновим як стійбища кочовиків VII—VIII ст. в долині Ворскли, поблизу Мачухського центру (Горюнов, Казанський 1998). Це — Лаврики, Чередники, Білоконі, Полузир'я 2, на яких є кераміка типу Канцерка—Мачухи (Горюнов 1987; Kazanski 1987; 1999, р. 112—113; Айбабін 1997, с. 5; Казанський, Серєда 2001, с. 24). Є.О. Горюнов визначив ці пам'ятки як такі, що утворюють «салтоїдну культуру».

Проти факту співіснування пенківського та «салтоїдного» населення в районі поселення Полузир'я 2 рішуче виступає О.В. Комар. Дослідник наголошує, що «пізньопенківський»

горизонт Полузир'я 1, синхронний «стійбищу» Полузир'я 2, насправді є волинцевським горизонтом поселення (Комар 2004, с. 90). Поява ж гончарного центру поблизу Мачух є спробою хозар закріпитися в регіоні на деякий час (Комар 2005, с. 208—209).

Зважаючи на незначну кількість канцерської кераміки на слов'янських поселеннях (Обломский 2007, с. 8) і появу гончарних осередків у Степу й Лісостепу (Комар 2002, с. 13), можливо, головним споживачем продукції було кочове населення. Адже появу ремісничих осередків у Степу все ж слід пов'язати з кочівницькими угрупованнями (Пріцак 1997, с. 75—87). Оскільки згадана кераміка виявлена й на слов'янських пам'ятках, то вона вказує на певні торгівельно-обмінні чи данницькі стосунки осілого слов'янського населення з кочовиками.

Підсумовуючи проблему вивчення часу появи та соціоетнічної сутності центрів гончарної кераміки канцерського типу, наголосимо, що найбільшій суголосності досягнуто в проблемі походження та етнічної належності гончарів. За наявності певних альтернатив домінантною є думка, що поселення ремісників в балці Канцерка та Мачухах лишили алани — вихідці з Північного Кавказу, що підтверджується й даними антропології.

Менш одностайні висновки дослідників стосовно часу функціонування цих гончарних осередків: одні датують їх другою половиною/кінцем VI — початком VII ст., інші — другою половиною/третьою чвертю VII — початком VIII ст.

Так само дискусійним є питання культурно-історичного контексту появи гончарних осередків — були вони пов'язані з хозарами чи болгарами. Це питання прямо залежить від визначення етнічної належності еліти кочового об'єднання, що лишило по собі пам'ятки малоперещепинського та вознесенського кола. Відтак, осмислення цих проблем все ще стоїть на порядку денному археології.

Абрамова М.П. Ранние аланы Северного Кавказа III—V вв. н. э. — М., 1997.

Айбабін А.И. Погребение хазарского воина // СА. — 1985. — № 3. — С. 191—205.

Айбабін А.И. Келегейское погребение хазарского военного вождя // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). — Херсон, 1990. — С. 9—10.

Айбабін А. Крым под властью Хазарского каганата // Международная конференция «Византия и Крым». — Севастополь, 1997. — С. 5—9.

Айбабін А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.

Артамонов М.И. Некоторые вопросы отношений восточных славян с болгарами и балтами в процессе заселения ими Среднего и Верхнего Поднепровья (В.В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М. 1970) // СА. — 1974. — № 1. — С. 245—254.

- Артамонов М.И. История хазар. — Санкт-Петербург, 2002.
- Афанасьев Г.Е., Рунич А.П. Мокрая Балка: Дневник раскопок 2. — М., 2001.
- Балинт Ч. О принадлежности находки в Малой Перещепине Куврату (история вопроса) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996.
- Березовець Д.Т. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія. — 1970. — 24. — С. 59—74.
- Білоусько О.А., Супруненко О.Б., Мироненко К.М. Середньовічна історія Полтавщини (V — 1-а половина XVI століття). — Полтава, 2004.
- Брайчевська А.Т. Розкопки гончарного горна в Балці Канцерка в 1955 р. // Археологія. — 1961. — 13. — С. 114—118.
- Винников А.З., Плетнева С.А. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. — Воронеж, 1998.
- Володарець-Урбанович Я.В. Гончарні горни балки Канцерка // Археологія. — 2011. — № 4. — С. 32—45.
- Володарець-Урбанович Я.В. Хронологія бытовання канцерської гончарної посуду // Славяне восточної Європи на кануні формування Давньоруського державства. Мат.-лы Міжнарод. конф., присвяченої 110-літтю дня народження Івана Івановича Ляпушкина (1902—1968). — СПб., 2012. — С. 94—97.
- Володарець-Урбанович Я.В. Гончарні горни балки Канцерки: в пошуку традицій // Виробництво кераміки в Східній Європі: пізньоримське час — раннє середньовіччя — новий час (матеріали польового семінару на базі експедиції біля с. Войтенки 17—19 вересня 2012 р.). — Ostrogothica. — Харків, 2013. — Вип. 2. — С. 162—167.
- Горюнов Е.А. Ранні етапи історії славян Дніпровського Левобережжя. — Ленінград, 1981.
- Горюнов Е.А. Пенківська і салтівська культури в Середньому Подніпров'ї // КСИА. — 1987. — 190. — С. 3—7.
- Горюнов Е.О., Казанський М.М. До археологічної карти сточища р. Ползуір'я // АЛЛУ. — 1998. — № 1/2. — С. 76—78.
- Грінченко В.А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. — 1950. — 3. — С. 37—63.
- Казанський М.М., Серєда Д.В. Поселення пенківської культури Ползуір'я I на Полтавщині // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 19—25.
- Ковалевська В.Б. Кавказ і алани. Века і народи. — М., 1984.
- Ковалевський В.Н. Термін «полужемлянка» (історія появи і використання в сучасній науці) // Верхньодніпровський археологічний збірник. — Липецк, 2001. — 2. — С. 180—184.
- Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992.
- Комар А.В. Предсалтівські і раннесалтівські горизонти Східної Європи // Vita Antiqua. — 1999. — № 2. — С. 111—136.
- Комар О.В. Ранні хозари у Північному Причорномор'ї // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 130—142.
- Комар А.В. Горизонт Столбище—Старокорсунська і деякі проблеми виникнення салтівської культури // Finno-Ugrica. — Казань, 2000а. — 1 (4). — С. 42—66.
- Комар А.В. Салтівська і «салтоїдна» культури в Подніпров'ї // Причорномор'я, Крим, Русь в історії і культурі. — К.; Судак, 2004. — III/IV. — С. 87—91.
- Комар А.В. Історичні передумови виникнення легенди про полянську дани хазарам за археологічними даними // Хазари. — М.; Ієрусалім, 2005. — С. 207—218.
- Комар А.В. Перещепинський комплекс в контексті основних проблем історії і культури кочівників Східної Європи VII — початку VIII в. // Степи Європи в епоху середньовіччя. — Донецьк, 2006. — Т. 5. — С. 7—244, 413—432.
- Красильникова Л.И. Конструктивні ознаки житлових споруд і їх типологія на поселеннях Степного Середньодонччя VIII — початку IX вв. // Степи Європи в епоху середньовіччя. — Донецьк, 2001. — Т. 2 (Хазарське час). — С. 323—332.
- Кузнецов В.А. Аланські племена Північного Кавказу. — М., 1962 (МИА. — 106).
- Левченко Д., Приймак В., Супруненко О. Малоперещепинський скарб (до 85-річчя унікальної знахідки): Буклет. — Полтава, 1997.
- Ляпушкин И.И. Дніпровське лісостепне Левобережжя в епоху заліза. — М., 1961 (МИА. — 104).
- Макаренко Н.Е. Археологічні дослідження 1907—1909 гг. // ИАК. — 1911. — 43. — С. 116—118.
- Малашев В.Ю. Раннесредньовікова кераміка могильника Клин-Яр III. Питання хронології. — М., 2000 (Труди Клин-Ярської експедиції. — I).
- Малашев В.Ю. Кераміка середньовікового могильника Мокрая Балка. — М., 2001.
- Мастыкова А.В. Жіночий костюм Центрального і Західного Передкавказзя в кінці IV — середині VI в. н. е. — М., 2009.
- Мінаєва Т.В. Кераміка Балки Канцерки в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі // Археологія. — 1961. — 13. — С. 119—128.
- Нариси стародавньої історії Української РСР. — К., 1957.

- Обломский А.М. Ремесленные центры // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 123—124 (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. — 3).
- Обломский А.М. Структура населения Лесостепного Поднепровья в VII в. н. э. // АЛЛУ. — 2007. — № 1/2. — С. 3—12.
- Орлов Р.С. Культура кочевников IV—VII вв. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 98—105.
- Орлов Р.С., Рассмакин Ю.Я. Новые памятники IV—VII вв. из Приазовья // Материалы I тысячелетия н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 102—116.
- Пархоменко О.В. Салтовская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 135—140.
- Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. — М., 1967 (МИА. — 142).
- Плетнева С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV—XIII века). — Воронеж, 2003.
- Приймак В.В. Про деякі питання слов'яно-салтівських стосунків на лівобережжі Дніпра // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 159—160.
- Приймак В.В. Окремі аспекти історії Північного сходу Дніпровського Лівобережжя I тис. до н. е. — II тис. н. е. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку в Європі. — Полтава, 1996. — С. 164—171.
- Приймак В.В. Триручний глечик з околиць Мачух // Полтавський археологічний збірник. — 1999. — С. 320.
- Приймак В.В. Ідеї Є.О. Горюнова у світлі вивчення системи розселення Дніпровського Лівобережжя I тис. н. е. (До 60-річчя від дня народження Євгенія Олександровича Горюнова) // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 32—37.
- Приймак В.В. Идеи Е.А. Горюнова в свете изучения систем расселения Днепровского Левобережья I тыс. н. э. // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. — СПб., 2004. — С. 282—287.
- Приймак В.В., Супруненко О.Б. Малоперещепинський «скарб». — К.; Полтава, 2005.
- Приходнюк О.М. Об этнокультурной ситуации в Днепровском Лесостепном пограничье во второй половине I тысячелетия н. э. // Проблемы этногенеза славян. — К., 1978. — С. 108—124.
- Приходнюк О.М. Археологические данные о связях славян и степного населения в VII—VIII вв. // МАИЭТ. — 1996. — V. — С. 114—125; 518—524.
- Приходнюк О.М. Пенковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. — Воронеж, 1998.
- Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — Чернівці, 2001.
- Приходнюк О.М. Відносини слов'ян із тюркомовним світом // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 127—134.
- Приходнюк О.М., Смilenко А.Т., Терпиловський Р.В. Славяне и окружающий мир // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 322—334.
- Пріцак О. Походження Русі. Стародавні ісландські джерела (крім ісландських саг). — К., 1997. — Т. 1.
- Рудинський М.Я. Результати розкопів біля с. Мачухи влітку 1923 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. 10. — Р/52.
- Рудинський М.Я. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — 1. — С. 29—62.
- Рутківська Л.М. З історії етнічних зв'язків в Подніпров'ї // Середні віки на Україні. — 1973. — 2. — С. 68—73.
- Смilenко А.Т. Осіле населення степового Подніпров'я в раннє середньовіччя // Археологія. — 1969. — 22. — С. 161—179.
- Смilenко А.Т. Осіле населення степового Подніпров'я в ранньому середньовіччі // Мат-ли XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії наук Української РСР. — К., 1972. — С. 265—268.
- Смilenко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975.
- Смilenко А.Т. Про пограниччя Болгарії і Русі в раннє середньовіччя // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Зб. наук. статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. — К.; Львів, 1997. — С. 190—196.
- Тараненко С. До уточнення терміну «напівземлянка» // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. — Чернівці, 2003. — С. 92—93.
- Таштай А. Келегейський «скарб» 1927 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 116/48.
- Флеров В.С. Распространение лощеной керамики на территории салтовской культуры // Плиска-Преслав. — 1981. — 2. — С. 170—181.
- Флеров В.С. Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I в. до н. э. — IV в. н. э. и Восточной Европы в IV в. до н. э. — XIV в. н. э. — М., 2007 (Труды Клин-Ярской экспедиции. — 3).
- Шевченко Ю.Ю. В зоне славянского этногенеза: Палеодемоэкология низовий Десны в I тысячелетии нашей эры. — СПб., 2002.

- Щеглова О.А. Проблемы формирования славянской культуры VIII—X вв. в Среднем Поднепровье (памятники конца VII — первой половине VIII вв.). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Ленинград, 1987.
- Kazanski M. Note sur le peuplement de la region du Dniepr moyen pendant la seconde moitie du VIIe siecle et an VIIIe siecle // *Revue Archeologique*. — Paris, 1987. — № 1. — P. 84—90.
- Kazanski M. Les Slaves. Les origines (I—VII s. a. J.—C.). — Paris, 1999.

Надійшла 05.11.2013

Я.В. Володарец-Урбанович

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ГОНЧАРНЫХ ЦЕНТРОВ ТИПА БАЛКА КАНЦЕРКА

Канцерские центры по производству гончарной керамики в разное время были предметом изучения целой плеяды археологов, которые сформулировали основные взгляды на них. Это касается происхождения, хронологии, культурно-исторического контекста появления и распространения гончарной посуды.

Относительно происхождения и этнической принадлежности гончаров доминирует точка зрения, что поселения ремесленников в балке Канцерка и Мачухах оставлены аланами — выходцами с Северного Кавказа. Их присутствие подтверждается и данными антропологии.

Менее солидарны ученые в вопросе начала и продолжительности функционирования таких гончарных центров: одни датируют их второй половиной/концом VI — началом VII вв., другие — второй половиной/третьей четвертью VII — началом VIII вв.

Дискуссионным остается и вопрос относительно культурно-исторического контекста появления гончарных центров — были они связаны с хазарами или болгарами. Этот вопрос напрямую связан с определением этнической принадлежности элиты кочевого объединения, которое оставило памятники малоперещепинского и вознесенского круга.

Другими словами, несмотря на длительное исследование указанных ремесленных центров, которое насчитывает около ста лет, главные проблемы их — исторические предпосылки их появления, хронология, ареал распространения гончарной продукции, изучение гончарной керамики канцерского типа как составной торгово-обменных отношений — остаются актуальными и по сей день.

Ya.V. Volodarets-Urbanovich

PROBLEMS IN STUDY OF KANTSERKA GULLY TYPE POTTERY CENTRES

Kantserka centres of wheel-made ceramics production served as a subject of study for the whole firmament of the archaeologists who formulated the main opinions. It concerns origin, chronology, and cultural and historical context of appearance and spread of wheel-made pottery.

Regarding the potters' origin and ethnic belonging, the point of view prevails that the craftspeople' settlements in Kantserka gully and in Machukhy were left by the Alans, the natives of the North Caucasus. Their presence is also evidenced by the anthropological data.

Scholars are less united with each other in the issue of the beginning and duration of life at such potter's centres: some date them by the period since the second half or the end of the 6th c. till the beginning of the 7th c., while the other by the period since the second half or the third quarter of the 7th c. till the beginning of the 8th c.

The issue concerning the cultural and historic context of potter's centres foundation also remains disputable: whether they were related with the Khazars or with the Bulgarians. This issue is directly related with the determination of ethnic belonging of the nomadic unity's elite who left the sites of Mala Pereshchepyna and Voznesenka circle.

In other words, despite the long-term research of these craft centres for about hundred years, their main issues remain of current importance to date: historic suppositions of their foundation, chronology, area of wheel-made products spread, and study of Kantserka type wheel-made ceramics as a component of trade and barter relations.

М.А. Остапенко, І.В. Панченко

СКІФСЬКА АНТРОПОМОРФНА СТЕЛА ІЗ ЗАПОРІЖЖЯ

Публікується кам'яна скіфська стела, випадково виявлена в районі Запоріжжя.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, скіфи, антропоморфна стела.

Пам'ятки монументального мистецтва скіфів на просторі від Передкавказзя до Подунав'я представлені достатньо виразною групою кам'яних стел, в яких зазвичай вбачають стилізоване зображення прабатька скіфів Таргітая-Геракла або героїзований образ царя, який міг бути земним втіленням божественного першопредка. Хоча таких пам'яток відомо доволі багато — понад півтори сотні (Ольховский 2005; 2005a), кожна нова знахідка становить значний інтерес, оскільки по-своєму неповторна. Додамо, що такий інтерес спричинено й незадовільним станом збереженості антропоморфних витворів загалом і рельєфних зображень на них. Адже переважна більшість скульптур виготовлена з доволі м'якого вапняку або пісковика, тож вони легко піддаються пошкодженню та вивітрюванню. Вироби з граніту, як правило, збереглися трохи краще.

У 2011 р. мешканці м. Оріхів І.В. Панченко та О.В. Панченко на території садиби в с. Ручаївка Запорізького р-ну виявили гранітний стовп, на якому зафіксували глибокі поздовжні та поперечні лінії. Для подальшого дослідження та експонування знахідку було перевезено до Національного заповідника «Хортиця». З'ясувалося, що це велика скіфська антропоморфна стела, а вигравіювані лінії, зафіксовані попередньо, позначували пасок і якусь деталь з тильної сторони.

Місце первинного розміщення стели з'ясувати не вдалося. Схоже, що до села кам'яний стовп був привезений як будівельний матеріал. Найвірогідніше, стела потрапила туди з вододілу річок Томаківка та Верхня Хортиця, де зафіксовано значну кількість скіфських курганів (рис. 1).

Вздовж річок у цьому районі фіксуються численні виходи гранітів, схожі з матеріалом нашої знахідки. В процесі обстеження верхів'я р. Томаківка було зафіксовано також стародавню розробку поверхневого граніту з декількома незавершеними гранітними плитами, але чітко її датувати покищо неможливо. Стела виготовлена саме з такого крихкого сіро-коричневого граніту (рис. 2).

Брила, з якої створено стелу, має вигляд стовпа, що потовщується донизу. Верхівка антропоморфа — голова — відбита в давнину. Вціліла довжина стели 2,18 м, реконструйована — приблизно 2,40 м. У перетині стела має приблизно квадратну форму розміром від 0,35 × 0,32 м зверху до 0,60 × 0,52 м у нижній частині. Поверхня її оброблена пікетажною технікою, після чого підшліфована. Окремі якісніше заглажені ділянки лицевої, тильної та правої сторін вкриті зображеннями, виконаними в техніці невисокого рельєфу. Ліва сторона практично не шліфована, більш крихка та вивітрена (рис. 3).

Морфологічно скульптура належить до різновиду антропоморфних стовпів і передає фігуру чоловіка з зігнутими в ліктях руками. Права рука притиснена до грудей, ліва — до живота. Від рельєфу голови чітко збереглося гостре підборіддя, яке переходить у зображення гривни, виконане двома паралельними лініями. Зверху в районі грудей глибокими лініями вирізьблено два кола — круглі нагрудні бляхи. Ліве коло значно глибше, що, можливо, було спробою пов'язати бляху з анатомічним розміщенням серця(?). Пальці рук виконано в техніці невисокого рельєфу, зап'ясток лівої руки підкреслено вертикальною лінією, що, можливо, є спробою показати рукав каптана. В правій руці зображено масивний ритон з вузьким ви-

© М.А. ОСТАПЕНКО, І.В. ПАНЧЕНКО, 2014

Рис. 1. Стела з Ручаївки, місце знахідки

довжим закінченням, яке сягає паска. Нижче рук невеликою заглибиною зображено пуп. Пасок на лицевій стороні вузький та має чітко виділену бляху-застібку, з правого боку він помітно розширюється та переходить на спині в широкий пасок-корсет (бойовий пасок?), переданий подвійною лінією. Нижче паска на лицевій стороні зображено масивний фалос (рис. 2; 3, 1).

З правого боку нижче паска зображено короткий широкий акинак, клевець і горит (рис. 3, 2; 4). Акинак має ниркоподібне перехрестя та брускоподібне навершя. Клевець зі звуженою гострою ударною частиною та коротким обухом оснащений руків'ям, що звисає донизу. Лінія руків'я клевця співпадає із зображенням горита, нижня частина якого завершується заокругленою лопаттю. На гориті намічено площину, яку можна трактувати як футляр для стріл. Верхня частина горита, помітно розширюючись, переходить у пасок на тильній стороні стели.

Рельєф і лінії тильної сторони (спина) збереглися гірше та мають значні пошкодження (рис. 3, 3; 5). Найконтрастніше глибокими вертикальними лініями та рельєфним валиком виділено вертикаль, що проходить майже через усю фігуру. Таку лінію на деяких скіфських монументальних скульптурах трактують як деталь крою довгого каптана (Одробінський 2007; 2008). У верхній частині спини ледь помітні заокруглені контури лопаток або елементи наплічників захисного обладунку. У середній частині, між лопатками та паском, контуром виділено два симетричні округлі елементи. На лівому вигравіювано фігуру, схожу на зображення го-

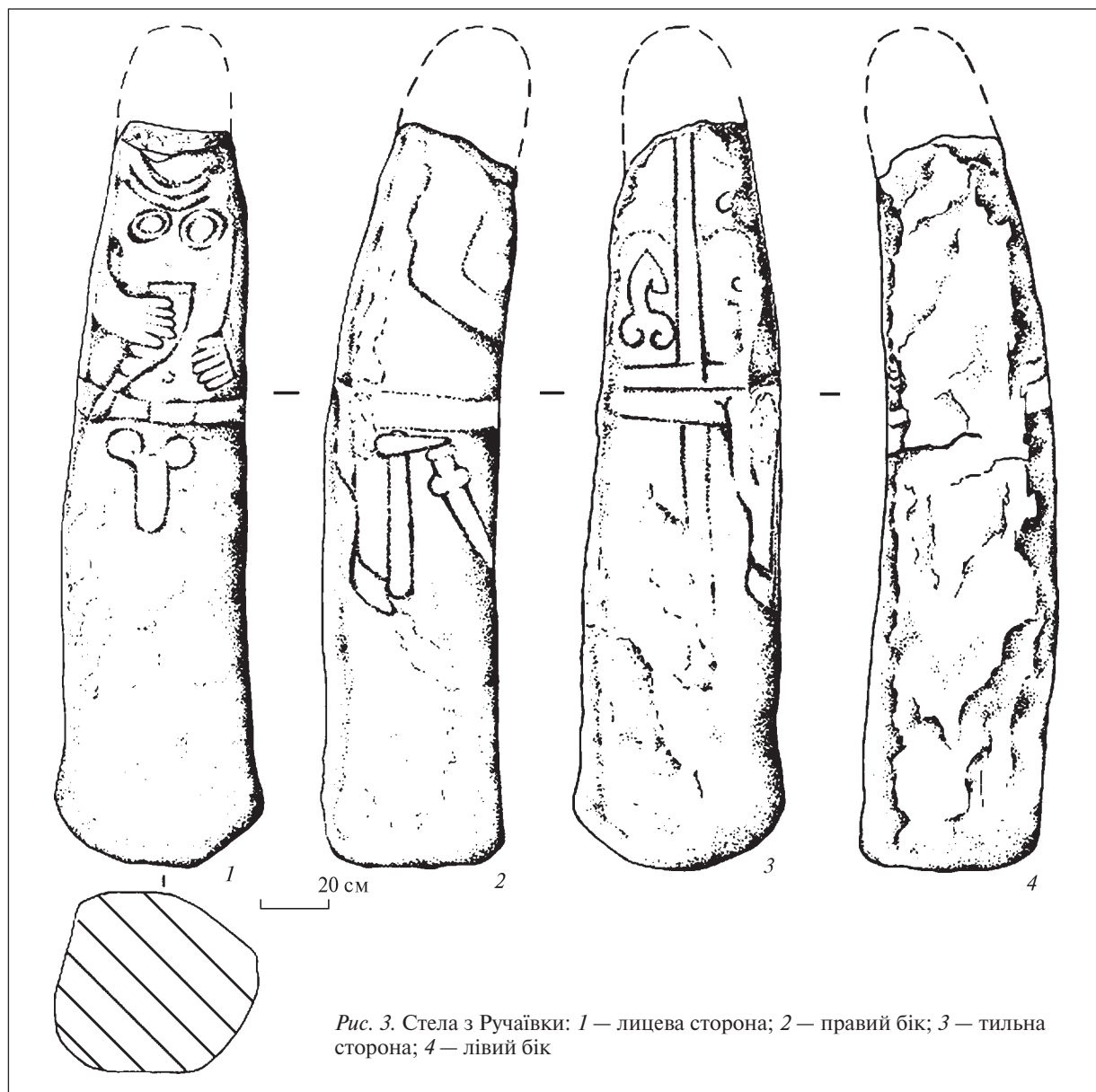

Рис. 2. Стела з Ручаївки, лицева сторона

лови коня(?), що переходить у два симетричні завитки у формі пазурів хижого птаха(?). Найвірогідніше, це або тамга з елементами звіриного стилю, або ж накладки-аплікації на каптані. Схоже, що подібне зображення було і з правого боку, однак стверджувати те складно через гіршу збереженість слідів гравіювання.

Як бачимо, скульптура належить до числа тих, на яких, окрім антропоморфних рис, зображено основні елементи воїнської екіпіровки, а також захисного обладунку та прикрашеного верхнього одягу. Передача акинака й клевця в комбінації з круглими нагрудними бляхами практично аналогічна зображенням на скульптурі з Білоцерківки (Ольховский, Евдокимов 1994, с. 139).

До числа унікальних елементів слід віднести незвичне розміщення горита з правого боку разом з акинаком і клевцем. На всіх відомих нині

статуях горити зображені на лівій грані скульптури, на лівому стегні антропоморфного персонажа (Ольховский 2005, с. 37). Окрім цієї деталі, до числа рідкісних слід віднести тамгоподібне зображення, в якому простежуються риси звірино-го стилю. Елементи звірино-го стилю на фігурах унікальні та найкраще представлені на стелах із Краснодару, ст. Маничської (Ольховский, Евдокимов 1994, с. 159, 154), а також на фрагменті вапнякової стели з Кам'янсько-Дніпровського музею (Гаврилюк, Белозор 2005).

Оскільки скульптура з Ручаївки знайдена випадково та не пов'язана з конкретним поховальним комплексом, датувати її можна лише на підставі порівняльного аналізу з іншими скіфськими кам'яними зображеннями. Наголосимо, що гранітні стели трапляються досить

рідко, а в окремих регіонах зовсім відсутні. Найбільше розповсюдження вони мали в Північному Причорномор'ї в архаїчну добу (VII—VI ст. до н. е.) — з цього матеріалу виготовлено до 70 % скіфських скульптур. У IV—III ст. до н. е. їх число зменшилося до 14 % (там само, с. 46).

Зображення у вигляді антропоморфного стовпа також широко представлені в Причорномор'ї та теж переважно на ранньому етапі (там само, с. 49). Домінує думка, що надання гранітному виробу видовженої стовпоподібної форми було, очевидно, продиктоване особливостями матеріалу ніж якоюсь сталою традицією. Але слід визнати, що саме зазначений тип архаїчних скіфських монументів має численні риси, притаманні кам'яним зображенням кімерійського часу (Тереножкін 1978) та оленним каменям східної

Рис. 4. Стела з Ручаївки, правий бік (фрагмент)

Євразії (Савинов 1994). І це не дивно, оскільки скіфське монументальне мистецтво формувалося на базі євразійської традиції встановлення оленних каменів (Белозор 1986, с. 11).

Ймовірно, що саме через технологічну складність виготовлення гранітного блоку скіфи з часом перейшли на зручніші для обробки вапнякові та пісковикові різновиди каменю, хоча не можна відкидати й можливість поступового нівелювання значення скульптури в поховальному ритуалі. Схоже, що саме в архаїчну добу цим пам'ятникам надавали домінуючого символізму «світового дерева» або ж фалоса, на яких лише з'являються антропоморфні риси. Пізніше вони набувають все більше людиноподібної форми з поступовим переходом до анатомічності скульптурної пластики, а, можливо, й персоналізації образу.

Хронологічно стовпоподібні скульптури були найбільш розповсюджені в Причорномор'ї до V ст. до н. е. На Північному Кавказі антропоморфні стовпи, які часто демонструють явну близькість до фаломорфів, також відомі виключно в ранній хронологічній групі (Ольховський, Евдокимов 1994, с. 50). Певним хроноіндикатором є зображення рук на стелі — правої над лівою. Подібне розміщення рук є найпопулярнішим на стелах Причорномор'я і в інших регіонах практично не фіксується. Воно відоме переважно на пам'ятках VII—V ст. до н. е. і пізніше практично невідоме (там само, с. 58).

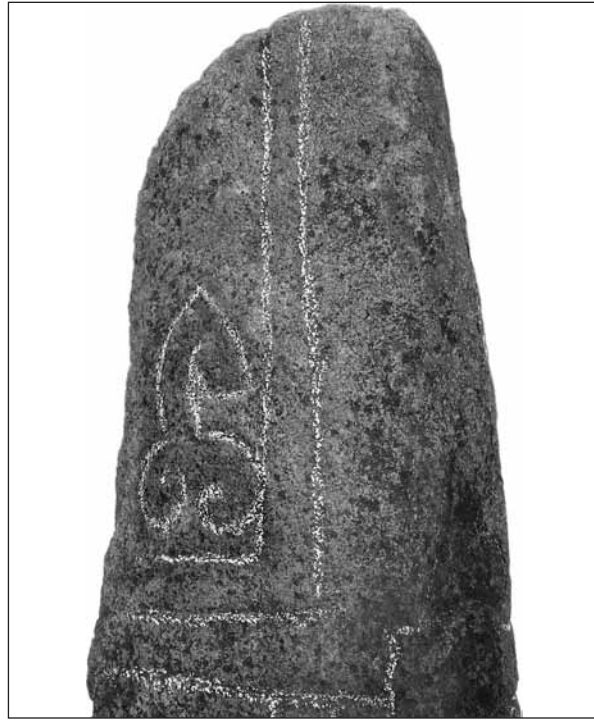

Рис. 5. Стела з Ручаївки, тильна сторона (фрагмент)

Саме в цей період домінують зображення бойових сокир і клевців, парних захисних блях, лопаток у вигляді рельєфних напівовалів і фалоса, незасвідчені на пізніших пам'ятках. Особливо слід наголосити, що зображення сокир-клевців і парних круглих захисних блях не фіксується для V ст. до н. е. (там само, с. 59—71). Що ж стосується зображення гривни на шийній стелі з Ручаївки, то цей елемент притаманний лише кімерійським стелам (Тереножкин 1978, с. 12—22).

І територіально, і художньо-морфологічно стела з Ручаївки найближча до згаданої стели з Білоцерківки, яка датується, найвірогідніше, першою половиною VI ст. до н. е. (Ольховський, Евдокимов 1994, с. 29). Схожу за формою, але простішу за характером зображень гранітну стелу VI ст. до н. е. нещодавно знайдено при розкопках кургану на території м. Запоріжжя (Тощев, Андрух 2012). Певні аналогії за декором і технікою обробки також простежуються і з гранітною стелою з Ясинуватого в Порожистій частині Дніпра (Ляшко, Попандопуло, Дровосекова 2004, с. 178). Усі вказані знахідки виявлено в радіусі 25 км, що, можливо, засвідчує певну сталу традицію виготовлення гранітних стел у скіфів, які мешкали в районі Дніпрових порогів.

Вказані ознаки дозволяють датувати нашу знахідку архаїчним періодом і не пізніше VI ст. до н. е. У Причорномор'ї архаїчні скульптури

нечисленні, особливо порівняно з Північно-кавказьким регіоном. Враховуючи багатий асортимент зображень і непогану збереженість, ця

скульптура значно розширює дані про цю групу скіфського мистецтва архаїчної доби в Нижньому Подніпров'ї.

- Белозор В.П. Скифские каменные изваяния VII—IV вв. до н. э. — Автореф. дис. ... канд. истор. наук — К., 1986.
- Гаврилюк Н.А., Белозор В.П. Каменное изваяние курганного поля Солохи // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С. Ольховского. — М., 2005. — С. 312—317.
- Ляшко С.Н., Попандопуло З.Х., Дровосекова О.В. Курганные могильники Днепровского Надпорожья (Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка). — Запорожье, 2004.
- Одербінський Ю.В. Видові особливості монументальної скульптури скіфо-сарматського періоду // Вісник ХДАДМ. — 2007. — № 9. — С. 91—105.
- Одербінський Ю.В. Одяг кам'яних скіфських статуй півдня України VI—III ст. до н. е. // Вісник ХДАДМ. — 2008. — № 2. — С. 67—71.
- Ольховский В.С. Монументальная скульптура Крыма V—III вв. до н. э. // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С. Ольховского. — М., 2005. — С. 21—30.
- Ольховский В.С. Скифская монументальная скульптура (к проблеме достоверности источника) // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С. Ольховского. — М., 2005а. — С. 30—39.
- Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния VII—III вв. до н. э. — М., 1994.
- Савинов Д.Г. Оленные камни в культуре кочевников Евразии // СПб: СПбГУ. 1994. 208 с. <http://kronk.spb.ru/library/savinov-dg-1994b.htm>
- Тереножкин О.І. Кімерійські стели // Археологія. — 1978. — 27. — С. 12—22.
- Тоцев Г.Н., Андрух С.В. Раскопки на просп. Советский (г. Запорожье) // АДУ 2011. — Луцьк, 2012. — С. 233.

Надійшла 10.12.2013

М.А. Остапенко, И.В. Панченко

СКИФСКАЯ АНТРОПОМОРФНАЯ СТЕЛА ИЗ ЗАПОРОЖЬЯ

В 2011 г. в с. Ручайовка недалеко от г. Запорожье случайно была выявлена антропоморфная стела, переданная в Национальный заповедник «Хортица». Ее происхождение не установлено. Возможно, стела связана со скифскими курганами региона, на что указывает ее материал.

Стела изготовлена из крохкого серокоричневого гранита. Верх обломан. Сохранившаяся высота 2,18 м, толщина сверху 0,35 × 0,32 м, внизу 0,60 × 0,52 м. Она представляет фигуру мужчины с разными аксессуарами. На груди выгравированы два кружка (видимо, передают бляхи); в правой руке воин держит ритон; к поясу с правой стороны подвешены акинак, топор-клевец и горит. На тыльной стороне, видимо, отмечены детали одежды.

Ориентировочно стела датируется VI в. до н. э.

М.А. Ostapenko, I.V. Panchenko

SCYTHIAN ANTHROPOMORPHOUS STELE FROM ZAPORIZHZHIA

In 2011, in Ruchaivka village not far from Zaporizhzhia, an anthropomorphous stele was found accidentally and passed to the National Preserve «Khortytisia». Its origin is not determined. Perhaps, the stele is related with the Scythian barrows in the region which is evidenced by its material.

The stele is made of porous grey and brown granite. Its upper part is broken off. Its preserved height is 2,18 m, thickness in the upper part is 0,35 × 0,32 m and in the lower part is 0,60 × 0,52 m. It presents a figure of a man with accessories. Two circles are engraved on his breast, apparently, representing metal plates; in his right hand a warrior is holding a rhyton; an acinaces, a horseman's pick, and a gorytos are hanged up to the right part of his belt. Evidently, the clothes details are marked on the backside.

The stele is dated roughly by the 6th c. BC.

СПИСОК ІМЕН НА ЧОРНОЛАКОВІЙ ЧАШЦІ З НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВІЇ

Досліджено графіто з іменами в зіставленні зі списками антропонімів в написах із заляттями з некрополя Ольвії.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, некрополь, графіто, імена, магичні заляття судового характеру, свинцева пластина.

Щорічні розкопки некрополя дають численні матеріали для дослідження різних питань матеріальної та духовної культури Ольвійського поліса. Серед них особливо виділяється недавно знайдене оригінальне графіто зі списком імен. У літературі про графіті Ольвії та її хори цього типу джерела з некрополя займають, як відомо, порівняно скромне місце. Тож кожен новий напис з його території, тим паче неординарний, заслуговує на детальний розгляд.

На ділянці, розміщеній на південь від розкопів Б.В. Фармаковського 1901—1903 рр. і на захід від досліджених у 1980—2000 рр. Ольвійською експедицією, на глибині 0,80 м від денної поверхні в 2013 р. була виявлена невелика чорнолакова чашка на невисокому піддоні з трохи загнутим всередину краєм з графіто¹. Ще в давнину вона була розбита на вісім уламків, які лежали компактно *in situ* поблизу один одного. Висота чашки 3,25 см, діаметр — 9,3 см (рис. 1, 1). За формою, приблизними розмірами та якістю лаку вона відноситься, згідно з класифікацією чорнолакового столового посуду з афінської агори, до типу *bowl incurving rim* і датується, вірогідно, в межах другої—третьої чверті IV ст. до н. е. (пор.: Sparkes, Talcott 1970, р. 131—132, pl. 33). Зовні та особливо на вінцях з обох боків є численні плями стертого лаку та подряпини, що свідчать про первинне використання чашки в побуті.

Графіто видряпане тонким вістрям усередині по периметру чашки нижче вінець у два рядки без розмітки. Верхній (0,9—1,2 см від краю): НΡΟΦΙΛΟΣΑΘΗΝΑΙΟΣΑΓΑΘΑΡΚΟΣΑΝΤΟΔΩΡΟΣΔΙΟΚΛΗΣΕΟΚΛΗΣΑΡΧΙΒΙΟΣ; безпосередньо під ним — тільки частково нижній рядок: ΕΟΒΟΥΛΗΤΥΚΟΤΑΔΙΔΩΡΟΣ (рис. 1; 2, 1). У першому рядку в одному місці (ΑΡΧΕΒΙΟΣ)

помітне більш стисле розміщення літер, — вони дещо менші та розміщені майже впритул, за винятком останньої *сигми*. На підставі цього вважаємо, що нею закінчувалася верхня частина напису. Певною мірою це підтверджується й тим, що нижній кінець цієї літери з'єднаний з верхньою горизонталлю *епсилон*, від якого в другому рядку в тій само манері письма було продовжено напис.

Досить легко в графіто читається 10 різних антропонімів у називному відмінку без патронімів: вісім чоловічих і, гіпотетично, два жіночих. Список розпочинається з імені НΡΟΦΙΛΟΣ, після нього йдуть: ΑΘΗΝΑΙΟΣ, ΑΓΑΘΑΡΚΟΣ, ΑΓΑΘΑΡΚΟΣ, ΑΝΤΟΔΩΡΟΣ, ΔΙΟΚΛΗΣ, ΕΟΚΛΗΣ, ΑΡΧΙΒΙΟΣ; внизу в другому рядку: ΕΟΒΟΥΛΗ, ΤΥΚΟΤΑ, ΔΙΔΩΡΟΣ.

Загалом графіто збереглося повністю без значних пошкоджень, за винятком *теми* у двох іменах і *ро* в останньому імені. Висота літер варіюється від 0,3 до 0,5 см. Virізняються також неоднакові форми окремих букв: розмашиста *альфа* різної висоти; так само розтягнута й *дельта*, її ліва гаста перетинає горизонталь і довша за праву; *йота* — то коротша за сусідні букви, то нарівні з ними; *епсилон* — з коротенькою середньою гастою, але з різними за довжиною горизонтальними; широка *ета* має неоднакові, іноді навіть трохи зігнуті гасті; вусики порівняно невеликої *капи* зближені то в центрі, то нижче вертикалі, в одному випадку не стикаються з нею; *лямбда* в двох іменах, особливо в ΔΙΟΚΛΗΣ, має незвично розтягнуті в обидва боки скісні гасті; ліва гаста єдиного тут *ню* вигнута, права — високо піднята; *омікрон* різних розмірів і округлості, найбільший в ΕΟΒΟΥΛΗ; ближче до меншої за розміром дужка *ро* на низькій, як *тау* й *епсилон* ніжці; чотиричленна *сигма* також різної висоти та форми; *фі* — з овальними завитками; *омега* в ΑΝΤΟΔΩΡΟΣ більша та менш старанно виконана ніж в останньому імені ΔΙΔΩΡΟΣ. У деяких місцях літери в нижній частині стикаються між собою.

¹ Інв. № 156. Розкопки провадилися під керівництвом А.В. Івченка в складі Ольвійської експедиції (начальник А.В. Буйських).

Рис. 1. Ольвія: чорнолакова чашка з графіто всередині

Вказані відмінності пояснюються, зрозуміло, як складністю нанесення напису на внутрішньому боці невеликої чашки, так, мабуть, і характерними особливостями почерку автора, в якому простежуються і раніші — порівняно з відносним датуванням чашки — форми букв. Тією чи іншою мірою близькі за палеографією ольвійські написи на кераміці та свинцевих пластинах (далі просто пластинах) ще без курсивної *сигми* відносяться в основному до IV ст. до н. е. (наприклад, пор.: Толстой 1953, № 7, 50, 63; Яйленко 1980, с. 80; з літературою: Dubois 1996, р. 63, 72, 120, 171; Тохтасьєв 2002, с. 72; Русяєва 2010, № 155—158 та ін.).

Усі антропоніми в графіто заслуговують хоча б стислого коментаря, що так чи інакше має сприяти з'ясуванню найскладнішого питання, яке неминуче виникає, — про призначення графіто. З цією метою наведемо кожне ім'я в зіставленні з аналогічними іменами, відомими з публікацій, насамперед, ольвійських епіграфічних джерел доримського часу.

Ἡρόφιλος — Герофіл — теофорне ім'я, похідне від Гери. Воно зафіксоване в написах різного часу: на агораномному клеймі останньої третини IV — першої половини III ст. до н. е. (Рубан 1982, с. 35), у відомому каталозі імен

ольвіополітів (IOSPE I², 201, II, 36; LGPN IV: Ἡρόφιλος) і в закліттях на двох пластинах із некрополя. Останні мають найбільше значення, оскільки за відносною хронологією близькі до графіто.

На першій з них, знайденій при розкопках некрополя Ю.І. Козуб і переданій для публікації Ю.Г. Виноградову, з двох сторін разом з патронімами прокреслено загалом 16 імен, серед яких двічі зазначено ім'я Ἡρόφιλος: спочатку як сина Артемідора, а в п'ятому рядку — без патроніма (Vinogradov 1994, р. 103—108, fig. 1). Першовидавець через курсивну *сигму* датував напис кінцем IV ст. до н. е. (Vinogradov 1994, р. 105).

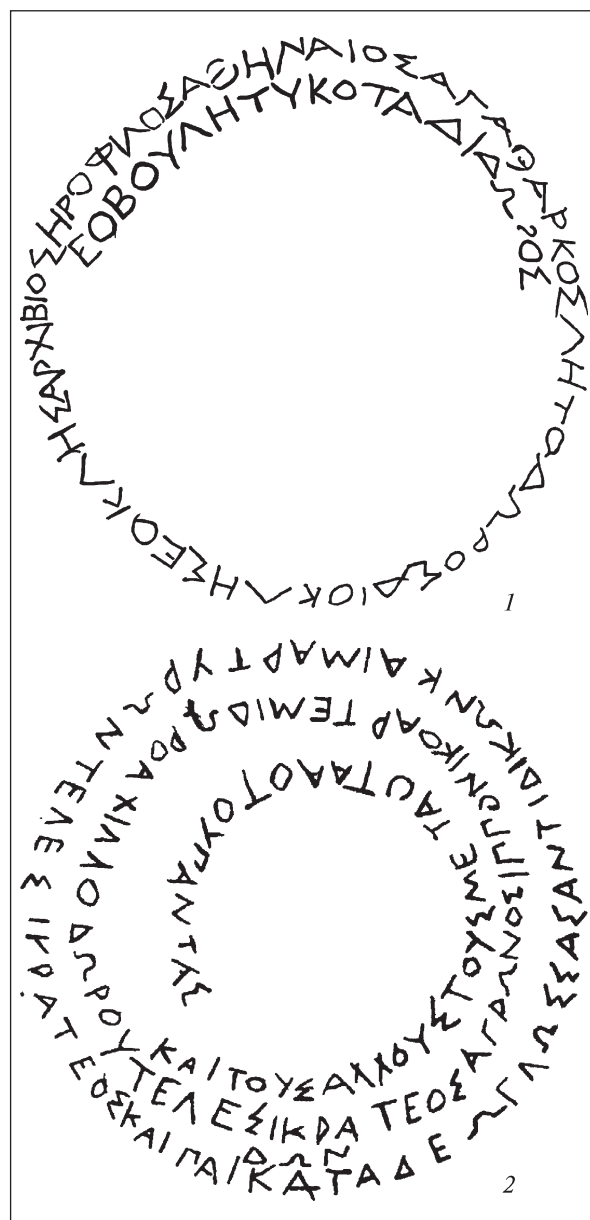

Рис. 2. Ольвія: 1 — графіто на чорнолаковій чашці (прорисовка); 2 — графіто на червоноглиняній чашці з некрополя (за: Толстой, 1953)

Однак згодом французький епіграфіст Л. Дюбуа відніс це закладття (*defixio*) до 360—340 рр. до н. е. (Dubois 1996, р. 173), що приблизно збігається з датуванням нашого графіто.

Ще одне ім'я 'Ηρόφιλος, батько Анаксимена, збереглося в написі на пластині, знайденій на некрополі парутинськими колекціонерами та завдяки В.В. Крапівиній переданій для публікації С.Р. Тохтасьєву (Тохтасьєв 2000, с. 296, 308—311, рис. 2, 1). За формою букв і написанням 'Ηροφίλου цю пластину, на його думку, можна датувати серединою — другою половиною IV ст. до н. е.; найближчою аналогією він вважає опубліковане Ю.Г. Виноградовим закладття приблизно того ж часу (там само, с. 308). Як уже сказано, наше графіто має дещо раніші форми окремих букв, тож спиратися при його датуванні цілковито на палеографічні особливості без урахування чашки навряд чи варто. Інша справа, що вона була дещо зношена, і напис на ній міг бути нанесений уже немолодим чоловіком, що вчився писати до другої чверті — середини IV ст. до н. е., коли ще були відсутні помітні зміни в деяких літерах. Незважаючи на певні розбіжності в датуванні, все ж не слід виключати, що ідентичне ім'я Герофіл у списках на двох пластинах і на чашці належало, якщо не одній людині, то особам, можливо родичам, які в різний час піддавалися закладтям.

'Αθήναιος — Атеней або Афеней — теофорне ім'я, похідне від Афін, яку шанували в Ольвії з VI ст. до н. е. (Древнейший теменос... 2006, с. 129). Аналогічне було дуже популярне в Афінах, де богиня виступала в іпостасі сакральної Володарки та займала головне місце в пантеоні, а також у Беотії, Фессалії та Іонії (див.: LGPN II; III B; V A: 'Αθήναιος). У догетський період такі імена в написах Ольвії нечисленні. Серед них можна відмітити Атеней, сина Конона — одного з колегії ситонів у їх присвяті Герою Доброзичливому кінця III — першої половини II ст. до н. е. (НО 72). Атеней також присутній у згаданому каталозі імен ольвіополітів (IOSPE I², 201, I, 48).

Як і щодо Герофіла, важливе значення має наявність такого ж імені в списках осіб на двох пластинах теж IV ст. до н. е. з некрополя. В першому з них — вісім чоловічих імен у називному відмінку без патронімів, серед яких 'Αθήναιος посідав четверте місце після Атенодора² (Диль 1915, с. 53; Dubois 1996, № 103, з літературою).

² Т.М. Книпович, у супереччя іншим дослідникам, датувала цей напис III ст. до н. е. (Книпович 1956, № 178).

Знайдена ще 1908 р. друга пластина через значні пошкодження була видана тільки в 1994 р. (Vinogradov 1994, р. 108—111; пор.: Dubois 1996, № 102). Напис на ній прокреслено недбало, по суті примітивно, хоча п'яте в списку ім'я 'Αθήναιος не викликає сумніву³. Звісно, наявність трьох осіб з однаковим ім'ям у закладтях на пластинах і на чашці навіть за доказу їх повної синхронності, — а для цього, на жаль, покищо немає достовірних джерел, — не дає підстав вважати, що це дійсно один і той же чоловік, хоча негативне, сповнене ненависті чи гніву ставлення до нього з боку ольвіополітів, і можливе.

'Αγάθαρκος — Агатарк — порівняно рідкісне ім'я (див.: LGPN II; III B; IV; V A: 'Αγάθαρχος). Подібне закінчення в імені, єдиному до нашого графіто, в Ольвії зафіксоване лише в листі Артїкона на невеликій пластині (Латышев 1904, с. 10—13; Syll³ 1260). За припущенням В.В. Латишева, вона знайдена в Ольвії, з чим згодна більшість дослідників. Однак припускалося і її походження з Березанського поселення, оскільки вона належала очаківському колекціонеру Левицькому (детальніше: Книпович 1956, № 174; Dubois 1996, р. 63; Яйленко 1998, с. 110, прим. 73)⁴.

Вчені з різних точок зору трактують ольвійське ім'я 'Αγάθαρκος. На думку одних, воно частково змінилося через дисиміляцію придихових від відомого в античних містах 'Αγάθαρχος (Dubois 1996, р. 65; Тохтасьєв 1999, с. 179, сн. 45; LGPN IV: 'Αγάθαρκ(χ)ος). З такою інтерпретацією не згоден В.П. Яйленко. У зіставленні з іншими рядовими іменами з листа Артїкона, він вважає, що ім'я 'Αγάθαρκος «некоторые из прежних исследователей исправляли... напрасно: в окружении 'низких' имен это аристократическое имя выглядит белой вороной», тож його «лучше трактовать в бытовом контексте и считать прозвищем 'хорошо держащий', т. е. 'хват'» (Яйленко 1998, с. 114).

До цього слід додати, що при розкопках житлового кварталу Ольвії в південно-західній від агори частині знайдено фрагмент червоноглиняної ойнохої III ст. до н. е., на якому зберег-

³ Тут ми не розглядаємо подібний, але пізніший напис II — першої половини I ст. до н. е. на пластині з 22-ма чоловічими іменами в номінативі без патронімів, серед яких теж є Атеней (Шкорпил 1908, с. 70—71; Книпович 1956, № 177; Dubois 1996, № 110).

⁴ Знахідка нового епіграфічного джерела з точно таким же ім'ям 'Αγάθαρκος, на наш погляд, підтверджує точку зору дослідників про ольвійське походження листа Артїкона.

лося в клеймі два імені ольвійських агораномів у родовому відмінку: ΑΓΑΘΑΡΧΟ і ΕΥΒΙΟΤΟΥ (Рубан 1982, с. 35, рис. 4, 1). З порівняння імені агораноміа та двох раніше згаданих імен зрозуміло, що правильне його написання маємо в офіційному, а не приватному документі.

У списку на чашці ім'я Агатарк у тому ж написанні, що й у листі, поставлене на одне з перших місць серед теофорних аристократичних імен, що не заважає віднести його до таких само за соціальним рангом громадян. Це узгоджується і з композитним утворенням імені Агатарх з таких слів, як ἁγαθός («гарний, знатний, відмінний, благородний») та ἄρχος («поводир, вождь, начальник»). Тим паче, що в листі Артїкона прямо не вказано соціальне становище Агатарка, і за досить коротким, не зовсім зрозумілим за змістом його текстом воно однозначно так і не встановлено. Тож ми приєднуємося до більшості дослідників, хто вбачає, що в своїй основі під ім'ям Ἀγάρκαρος слід розуміти Ἀγάρκαρος, зазначене в ольвійському клеймі агораномів і добре відоме в такому написанні в Іонії, Аттиці, Беотії, Фессалії тощо (LGPN II; III B; V A: Ἀγάρκαρος). Протягом століть з першими двома регіонами існували найтісніші не лише економічні, а й культурно-політичні зв'язки, що могло відобразитися і в запозиченні ольвіополітами особистих імен. Порівняно рідкісне в Ольвії, але багатозначне ім'я давали, найвірогідніше, в тій аристократичній родині, де батьки після народження хлопчика поклали особливі надії на його майбутню державну діяльність.

Якщо дата листа Артїкона в межах першої половини IV ст. до н. е. або близько середини цього століття більш-менш вірна, то, можливо, Агатарк — одна й та сама особа, але в різному віці. При порівнянні шрифту простежуються подібні форми багатьох літер, хоча лист був написаний недбаліше ніж графіто на чашці, що теж дає підстави припускати їх відносну синхронність⁵. Окрім того, важливо, що однакове написання імені Ἀγάρκαρος зазна-

чено покищо в двох розглянутих приватних написах.

Λητόδωρος — Летофор — теофорне (від Лето) ім'я досі в Ольвії не згадувалося. Через це варто зазначити й те, що культ Лето в численних іпостасях божої матері двох знаменитих в еллінському світі, зокрема і в Ольвійському полісі, богів — Аполлона та Артемїди, не знайшов відображення в епіграфічних пам'ятках. На відміну від безлічі різноманітних імен, в основі яких були їхні імена (з аналогічним другим компонентом, наприклад, Аполлодор і Артемідор), теофорні імена від Лето не стали популярними. Але наявність імені Летофор, хоча й опосередковано, таки свідчить про те, що ця богиня шанувалася і в Ольвії, найімовірніше, разом зі своїми дітьми, на святах яких згадували і їхню матір, так само, як і в сусідній Істрії (ISM I, 170; Avram 2003). Загалом в античному світі аналогічне особисте ім'я, очевидно, давали порівняно рідко (див.: LGPN V A: Λητόδωρος). До речі, у величезному понтійському ареалі для доримського періоду воно зафіксоване покищо в графіто згідно з лексиконом грецьких особистих імен (LGPN IV), а значно пізніше — в лапідарних написах II ст. н. е. Фанагорії та Горгінії (КБН 976, 1179).

Διοκλῆς — Діокл — теофорне ім'я, похідне від Зевса, друге в Ольвії за знаними нами джерелами: перше — теж без патроніма в тому ж залятті середини—другої половини IV ст. до н. е., що й Герофіл, батько Анаксимена (Тохтасьєв 2000, с. 308—311). У списку епонімів-айсимнетів аристократичного релігійного союзу мольпів у Мілеті значиться лише один Діокл — батько Алкмеона (Milet I, 3: 407/406 р. до н. е.). Це ім'я популярніше в Афінах і в Фессалії; значно частіше ніж в Ольвії воно трапляється в сусідньому Херсонесі Таврійському, але теж мало популярне на Боспорі (пор.: LGPN II; III B; IV; V A: Διοκλῆς). Хронологічні межі обох ольвійських написів з ім'ям Діокл порівняно близькі, але впевнено вважати його одним і тим же чоловіком так само складно, як і попередні.

Ἐοκλῆς — Евкл — в Ольвії точні аналоги не знайдені. Таке ім'я добре відоме в Аттиці та Іонії, де воно здебільшого відповідало місцевим діалектам (пор.: LGPN II; V A: Ἐοκλῆς та Ἐυκλῆς). Подібні за першою та другою складовою є в різноманітних іменах все тих же мілетських айсимнетів мольпів (Milet I, 3). В ольвійському написанні цього імені ще зберігся іонійський діалект.

Ἀρχιβίος — Архібій — аналогічне ім'я теж невідоме поки що в Ольвійському полісі. При-

⁵ Однак є значні розбіжності в датуванні листа Артїкона: перша половина IV ст. до н. е. (Латышев 1904, с. 10—13; Кнйпович 1956, № 174); V ст. до н. е. (Виноградов 1971, с. 78); близько 350 р. до н. е. (Dubois 1996, р. 63); перша половина V ст. до н. е. (Яйленко 1998, с. 111). Це ще раз підтверджує, як ризиковано спиратися тільки на дані палеографії, не враховуючи особливості почерку, вік авторів, рівень і характер освіти (домашня або шкільна), знання шрифтів у той чи інший період історії Ольвії, їх зміни та запозичення, можливе володіння професією різьбярів лапідарних написів тощо.

вертає увагу, що префікс *ᾠρχι-* в значенні «головний, старший» трапляється в різних іменах, зокрема славнзвісних еллінів (наприклад, Архілох, Архімед, Архіде(а)мос та ін.), а також у мілетському списку айсимнетів. Проте в поєднанні з компонентом *βίος-* (у головному значенні «життя, світло»), мабуть, не було особливо популярним і в Іонії (LGPN V A: *ᾠρχιβίος*, *ᾠρχέβιος*). В Афінах таке ім'я рідкісне, зокрема й жіноче — *ᾠρχιβία*, а в понтійському ареалі зафіксоване тільки в Македонії (пор.: LGPN II; IV: *ᾠρχιβίος*).

Ἐοβούλη — Евбула — здогадно жіноче ім'я, раніше не траплялося в Ольвії. Загалом в епіграфічних джерелах жіночих імен набагато менше ніж чоловічих. Аналогічне чоловіче *Ἐόβο(υ)λος* *Μοιραγόρεω* — Евбул, син Мойрагора — поставлене першим у списку осіб із закляттям на пластині, яку датують то V, то IV ст. до н. е. (детальніше: Шкорпил 1908, с. 69—70; Книпович 1956, № 207; Яйленко 1980, 3, с. 86—87; SEG 30, 930; Dubois 1996, р. 167—168). Жіноче ім'я відмічене в Афінах (LGPN II: *Ἐοβούλη*). Відмінність полягає в тому, що в його ольвійському написанні, як і в чоловічому *Ἐόβο(υ)λος*, зберігся іонійський, зокрема мілетський діалект, хоча більшість ольвійських особистих імен уже мали в період еллінізму префікс *Ευ-* (Книпович 1956, Приложение; Dubois 1996, Index).

Τύκοτα — Тікота — найскладніше для достовірного визначення ім'я, подібне до якого не вдалося знайти. Крім того, мало і можливих похідних слів у різних значеннях: *τύκος* — «молоток, бойова сокира, сокира, різець каменяра»; *τύκτος* — «майстерно зроблений, рукотворний» і навіть перське *тикта* — «парадний царський бенкет». Оскільки воно фігурує в списку точно встановлених особистих імен, то суто гіпотетично ми припускаємо, що Тікота — жіноче ім'я еллінського, а, можливо, й варварського походження. Звісно, так само воно може бути і чоловічим простонародним ім'ям або прізвиськом. Більш-менш близькі закінчення трапляються в Ольвії в жіночих іменах (НО, 97: *Πρότα*); якщо ж у ньому пропущена остання літера, то і в рідкісних еллінських чоловічих (див.: Белецкий 1975, с. 92—98: *ᾠρότας*), а також скіфських іменах (Herod. IV, 81; з літературою див.: Dubois 1996, р. 11—14; пор.: Тохтасьев 1999, с. 170—173: *ᾠρῶτας* та *ᾠριαντας*). У такому імені припустимо і завуальований зв'язок з певним магічним актом, що, в свою чергу, може дати ключ дослідникам закляття для пояснення призначення графіто, зокрема, його відношення до згубної магії. Втім, питан-

ня про його походження, етнічну належність і значення вимагає професійного лінгвістичного аналізу, оскільки в такому написанні, як нам відомо, воно вперше дано в цьому списку.

Зазначимо ще раз, що закляттям, відповідно до ольвійських списків, піддавалися переважно особи з чоловічими іменами. Це, а також зв'язок чоловічого населення з судовими справами, політичною та громадською діяльністю, очевидно, стали однією з причин припускати в жіночому імені *ᾠραγόρη* — Герагора — чоловіче ім'я Герагор на згаданій пластині (Vinogradov 1994, р. 103—108; пор.: Тохтасьев 2000, с. 307, прим. 48), що, однак, прямо не означає, що жінки ніколи не піддавалися закляттям, наприклад, з однієї і тієї ж родини чи гетери. Зрозуміло, за такої ситуації з'являється сумнів і щодо імен Евбула і Тікота в нашому графіто з некрополя, написаних після багатьох чоловічих імен.

Δι(ό)δωρος — Ді(о)дор — теофорне ім'я, похідне від Зевса, мабуть, з пропущеним *омікроном*⁶. Судячи з імен, які збереглися в епіграфічних джерелах, воно не користувалося особливою популярністю серед ольвіополітів на відміну від Афін (пор.: LGPN II; IV: *Διόδωρος*). Навіть в Ольвії був похований афінянин Діодор, син Діонісія, над могилою якого було встановлено мармурову стелу в IV ст. до н. е. (IOSPE I², 210). Цікаво, що якийсь Діонісій, син Діодора (демотікон невідомий), присвятив чорнолаковий кілік IV ст. до н. е. Доброму Демоні (Толстой 1953, с. 17—18). Важливо згадати, що в тому ж столітті була встановлена мармурова стела на пошану Доброго Демона, яку В.В. Латишев правомірно вважав доказом наявності його святилища (IOSPE I², 22). Принагідно зазначимо, що вона стояла в Західному теменосі, оскільки була виявлена тут до його відкриття в закладеній І.Є. Забеліним траншеї 1873 р. (Древнейший теменос... 2006, с. 13—14, 17, 31). Вшанування Доброго Демона та звернення до нього з молитвами, як у помешканні, так і в його маленькому святилищі, очевидно, було пов'язано зі збільшенням в цей час різного типу закляття, в яких фігурували навіть списки ольвіополітів.

Отже, стислий коментар, мета якого полягала в пошуку аналогій як для кожного з осо-

⁶ Звичайно, якщо це не описка, то, може, в графіто вперше вказана локальна вимова Дідор імені Діодор. Подібна форма простонародного імені (наприклад, Дініс замість Діоніс або Діонісій) засвідчена двома графіті V ст. до н. е. на Березанському поселенні (Толстой 1953, № 79; пор.: Dubois 1996, № 80).

бистих імен, так і їх списків, насамперед, у більш-менш синхронних ольвійських епіграфічних джерелах, показує, що хоча б троє з них (Герофіл, Атений, Діокл), але вже були відомі в закляттях на пластинах. Однак абсолютні аналогії графіто на керамічному столовому посуді з усім наявним у ньому списком імен у називному відмінку без патронімів все-таки відсутні. Тож для вирішення питання про його призначення необхідно звернути увагу на знайдену ще Б.В. Фармаковським при розкопках кам'яного склепу на ольвійському некрополі в 1912 р. (понад сто років тому!) червоноглиняну чашку з графіто, прокресленим спіралью на внутрішній частині денця. Як і багато ольвійських написів, його датують по-різному: перша половина IV ст. (Диль 1915, с. 43); IV ст. (Толстой 1953, с. 45; Книпович 1956, № 251; Тохтасьєв 2002, с. 74); 400—350 рр. (Dubois 1996, р. 171); кінець IV ст. до н. е. (Парович-Пешикан 1974, с. 173). Як бачимо, обидва графіті майже синхронні за відносним датуванням.

Однак між чашками простежується низка помітних відмінностей. Чорнолакова належала до афінського імпорту, червоноглиняна — до місцевого ольвійського виробництва і, очевидно, імітувала афінський тип чашок⁷. Перша з них була неглибоко закопана в землю на території некрополя і, ймовірно, перед цим там же спеціально розбита, що було одним з елементів магічного акту; інша — покладена біля стіни склепу, поряд з поховальним інвентарем. Новознайдене графіто прокреслене всередині чашки біля вінець; на давно знайденій воно розгорнуте спіралью в три рядки від верхнього до центру на внутрішній частині денця (рис. 2, 2).

Однак найголовніша відмінна риса полягала в змісті всього напису: «Зв'язую мови супротивників по суду та свідків, Телесикрата і синів Телесикрата, Агрона, Гиппоніка, Артемідора, Ахіллодора та інших усіх, хто разом з ним» (детальніше з літературою: Диль 1915, с. 40—43; Толстой 1953, с. 45—46; Dubois 1996, р. 171—172). На-

самперед дієслово *καταδέω* — «зв'язую» — в поєднанні з іншими пояснювальними словами та місцезнаходженням дає всі підстави вважати його однозначно магічним заклинанням, похованим у склепі з метою запобігти на суді обвинувального виступу всіх осіб завдяки підземним демонічним силам. На думку Б. Браво, в Ольвії був відомий один із прийомів античної магії: *κατάδεσμος* — «магічний вузол» від дієслова *καταδέω* (Bravo 1987; 1995, р. 521).

У нашому графіто відсутнє будь-яке пояснення того, чим було спричинено написання цілого списку імен саме всередині невеликої чорнолакової зношеної чашки. Таке розміщення численної кількості різних імен без патронімів відсутнє в інших епіграфічних джерелах. Через це доводиться звертати увагу на списки в написах на пластинах. «*Tun defixiones в виде простого перечня имен в номинативе (иногда с патронимиками) обычны в Ольвии*, — вважає С.Р. Тохтасьєв, дослідивши ольвійські закляття на пластинах. — *Это усеченный, но, вне сомнения, вполне доступный пониманию мрачных сил преисподней вариант формуляра... Впрочем, не исключено, что на самом деле это как раз древнейший тип заклятий*», у якому «*подразумевается один из обычных для заклятий глаголов...*» (Тохтасьєв 2000, с. 308; пор.: 2002, с. 74).

На базі різних типів списків імен у номинативі на пластинах, в яких трапляються, як вже зазначалося, й аналогічні імена з графіто, а також враховуючи те, що чашка, найімовірніше, була розбита з певною метою та закопана в землю на некрополі, можна припускати, що воно також мало магічне призначення та відноситься до одного з найдавніших закляття. Анонімний автор таким чином піддавав закляттю своїх ворогів. Чи стосувалося це дійство лише якихось судових справ в Ольвії, як і на червоноглиняній чашці з чітким поясненням, однозначно вирішити складно, хоча цілком імовірно за наявності численних закляття на пластинах.

Це підтверджується опосередковано й тим, що на некрополі, на досить близькій відстані (0,25 см) від чорнолакової чашки з графіто, на тій самої глибині знайдено дві згорнені фрагментовані покищо неочищені пластини з написами. Тільки після їх реставрації та прочитання можна буде достовірно встановити, що вони являють собою — закляття (так зв. *tabellae defixionum*) чи листи. На користь першого свідчить той факт, що саме на некрополі на різних глибинах (рідше в насипу могил і в похованнях) переважно знаходили закляття

⁷ І.І. Толстой визначив її як світлоглиняну чашку (Толстой 1953, с. 45). На думку М. Парович-Пешикан, це червоноглиняна миска з наговором, яка стояла біля стіни склепу приблизно кінця IV ст. до н. е. (Парович-Пешикан 1974, с. 173, № 76). При розгляді цього типу столового посуду автор також зазначила значне поширення в елліністичних похованнях невеликих мисочок з трохи загнутим краєм на кільцеподібній підставці, які імітували загальногрецькі зразки (там само, с. 86—88). Але вона не звернула уваги на вже давно опубліковане графіто на одній з таких «мисочок», яку першовидавець назвала чашкою, хоч і відзначила чимало графіті на інших типах посуду з поховань за публікацією І.І. Толстого 1953 р.

(з літературою див.: Vinogradov 1994, p. 103—111; Dubois 1996, p. 167—180; Тохтасьєв 2000, с. 296—316). До цього слід також додати, що на західному мисі 2, де знаходився некрополь II ст. до н. е. — III ст. н. е., за даними розкопок Ю.І. Козуб (1997—2000 рр.), біля культового комплексу IV ст. до н. е. були «виявлені чотири свинцеві згортки — листи» загалом майже однакових невеликих розмірів. Не менш важлива згадка автором інших цікавих знахідок: «свинцевий згорток — лист з написом у вісім рядків і світлоглиняна покритка, зовні та всередині якої знаходилися розміщені по колу написи в три рядки, нанесені тонким пензлем чорною фарбою» (Козуб 2001, с. 30, 33—34)⁸.

Отже, кількість закладів, особливо IV ст. до н. е., на пластинах в Ольвії поступово зростає. Відомо, що подібні закладання судового характеру набули найбільшого поширення в Афінах з V ст. до н. е. (з літературою див.: Bravo 1987; 1995; Тохтасьєв 2000, с. 297, прим. 2, 48—49; 2002, с. 76). Це пояснюється тим, що там завдяки Лаврійським копальням існувало місцеве виробництво свинцю та срібла, і такі метали, природно, імпортувалися з Афін і до Ольвії. Саме звідти походило використання свинцю для виготовлення пластин не лише для приватних листів, а й закладів. Адже різнобічні відносини з Афінами в VI — першій половині III ст. до н. е. мали переважне значення в усіх сферах політики й економіки, а також культури та релігії Ольвії.

Крім того, згідно з Ю.Г. Виноградовим, принаймні, з IV ст. до н. е. ольвіополіти стали багаті в чому копіювати афінську модель судочинства, що могло б вказувати і на входження Ольвії в V ст. до н. е. в Афінську архе, члени якої, як відомо, охоче запозичували окремі аттичні інститути, найперше юридичні (Виноградов 1987, с. 14). В Ольвії вже на початку IV ст. до н. е. в північно-західній частині агори був будинок суду, а наприкінці цього сторіччя або дещо раніше на його місці був споруджений значно більших розмірів двоповерховий ди-кастерій з багатьма відділеннями, який за місцем розташування й плануванням близький до Гелієї афінської агори (Леви 1985, с. 92—95).

Привертає увагу, що на афінських графіті відсутні списки імен на цілих столових посудинах. У монографії М. Ленг опубліковано три списки імен на черепках і світильнику з розкопок афін-

ської агори. З них тільки графіто IV ст. до н. е. через його ретроградне написання вона відноситься до магічних (Lang 1976, С 32). Для порівняння з нашим написом має значення список імен другої чверті V ст. до н. е. на уламку стінки амфори, де написані в стовпчик не лише п'ять чоловічих, але й під ними — два жіночих імені в номінативі без патронімів, які, як і імена значно меншої кількості, на жаль, віднесені автором без коментаря до групи *Names on Sherds* (Lang 1976, D 39). Від ольвійського це графіто відрізняється як тим, що воно прокреслене на черепку, де імена розміщені одне під одним, так і тим, що воно знайдене на агорі, а не на некрополі, що, звісно, заважає віднести його до магічних. Тож незважаючи на відмінність текстів, найближчою аналогією є розглянуті майже синхронні закладання на червоноглиняній чашці та пластини зі списками імен із некрополя.

Принагідно не можна обійти увагою, що є безліч різноманітних джерел, зокрема й графіті, які зіставляються з численними видами та елементами відомих ольвіополітам «практичних дій», пов'язаних з сотеричною та лікарською, любовною та інферальною магією, магією судового характеру (з літературою див.: Толстой 1953, с. 40—47; Яйленко 1980, с. 83—87; Русаєва 1992, с. 161—171; 2010; Тохтасьєв 2002, с. 74—83). Щодо графіто на чашці, то, не знаючи всіх тонкощів магічних ритуалів, їх формул і символів, які, до речі, відсутні на ній, навряд чи можна достовірно з'ясувати за списком таких різноманітних імен якийсь конкретний вид, найімовірніше, магічного наговору. Що стосується конкретних причин, що спонукали анонімного ольвіополіта до їх написання, то зрозуміло, що вони з'явилися не випадково, а через його віру в розплату магічним шляхом з тими, хто викликав його надмірний гнів і хто йому погрожував: це могла бути крайня ворожість як з боку однієї родини чи співгромадян, зокрема й аристократичного походження, так і групи свідків у певному судовому звинуваченні, а також помста налаштованих проти нього сусідів і тих, хто спричинив великі матеріальні збитки та ін.

Адже попри встановлення в Ольвії в першій чверті IV ст. до н. е. демократичного ладу тут важливу роль відігравала місцева аристократія. Як вважають, до неї належали, з одного боку, ті родини, предки яких брали безпосередню участь у заснуванні Ольвії та захопили не лише кращі землі, а й ключові позиції у формуванні поліса та його державних структур; а, з іншого, серед них могли бути і вихідці зі спокон-

⁸ У цій публікації Ю.І. Козуб відзначила, що вони «досі не розгорнуті та не прочитані» (Козуб 2001, с. 30). Як нам відомо, в такому стані вони знаходяться й нині.

вічно знатних родів Мілета, що керували колонізаційними процесами в Нижньому Побужжі чи переїхали сюди після його розгрому персами. Не менш важливе значення мають подібні імена в списках мілетських мольпів і створення в Ольвії, за мілетським зразком, релігійного аристократичного союзу мольпів (Виноградов 1983, с. 393; Русяева 1992, с. 193—195). Проте внаслідок різних економічних чинників і обставин могло статися й так, що в деяких аристократичних родах через кілька поколінь за належного дотримання традиційної передачі родових імен було втрачено накопичені раніше багатства та земельні ділянки. Поповнивши певною мірою склад рядових громадян Ольвійського поліса, вони все ж не прирівнювалися повністю до тих, юридичні права котрих були обмежені.

Для порівняння наведемо дані В.П. Яйленка щодо складу імен у каталозі III ст. до н. е., де було вказано згодом близько 300 ольвіополітів (IOSPE I², 201). Насамперед він відзначив виняткову чистоту грецького антропонімікона та значну перевагу аристократичних імен, що свідчить про надзвичайний консерватизм місцевого громадянства, про орієнтацію його на духовні цінності архаїчної епохи, про панування аристократичної ідеології в демократичному полісі (Яйленко 1990, с. 282—283). Тож навряд чи права Т.М. Кніпович, яка вважала, що всі особи, імена яких збереглися в написах на пластинах і в графіті на посуді (зокрема й присвятних) мали відношення тільки до рядового міського населення (Кніпович 1956, с. 123). Само собою зрозуміло, що достовірно й точно визначити за окремими іменами в списках соціальний стан, професійні заняття і ту чи іншу участь їх носіїв у державних колегіях неможливо.

Оскільки в античному світі магія була близька до релігії, медицини та наукового знання, мала досить складні й різноманітні прояви в багатьох

сферах людської діяльності та повсякденному житті, то магичні погляди значною мірою були характерні для всіх верств населення: від нижчих неосвічених до знатних, багатих, освічених (Lloyd 1984; Luck 1987, р. 8—12). Вони були поширені переважно в далеких від головних центрів еллінської культури периферійних містах на північних кордонах з войовничими кочовими номадами, до яких належала й Ольвія.

Хоча завдяки розглянутому графіто наші знання про магичні уявлення ольвіополітів не дуже розширилися, але поповнилися ще одним покищо єдиним за своїм складом оригінальним списком здебільшого композитних імен. Серед них виділяються як рідкісні, так і вперше засвідчені, виходячи з доступних нам публікацій, в епіграфічних джерелах Ольвійського поліса. Очевидно, що різнобічні відносини з Афінами після перемоги демократії в цьому полісі сприяли запозиченню та популярності деяких елементів магії в IV ст. до н. е. серед усіх верств громадянської общини, зокрема й осіб з аристократичними й теофорними іменами. До них відносяться, передусім, заляття судового характеру на пластинах і меншою мірою на кераміці у взаємозв'язку з підземними демонічними силами на некрополі.

На завершення також додамо, що в пам'ятках не лише ольвійської, а й усієї понтійської малої епіграфіки вперше всередині біля вінця чорнолакової чашки з некрополя видряпано анонімним автором порівняно значну кількість імен у називному відмінку без патронімів і без супутнього тексту, що, звісно, дає привід для різних суджень, гіпотез і висновків. Загалом оригінальне графіто, що вводиться нами до наукового обігу, становить інтерес не тільки для дослідників некрополя, але й культури Ольвійського поліса, а особливо для тих вчених, хто спеціально займається вивченням епіграфіки, ономастики, антропонімії та навіть давньоеллінської магії всього понтійського регіону.

Белецкий А.А. Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве // Ольвия. — К., 1975. — С. 92—117.

Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // ВДИ. — 1971. — № 4. — С. 74—100.

Виноградов Ю.Г. Варвары в просопографии Ольвии VI—V вв. до н. э. // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. — Тбилиси, 1981. — С. 131—148.

Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1. — С. 366—420.

Виноградов Ю.Г. Табличка дикаста из Эрмитажного собрания // Античная балканистика. — М., 1987. — С. 10—16.

Диль Э.В. Ольвийская чашка с наговором // ИАК. — 1915. — 58. — С. 40—56.

Древнейший теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь; Керчь, 2006.

Кніпович Т.Н. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. — М.; Л., 1956. — С. 119—153 (МИА. — 50).

- Козуб Ю.И. Культурный комплекс западной окрестности Ольвии // Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. Мат-лы Междунар. науч. конф. — СПб., 2001. — Ч. 2. — С. 29—34.
- Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России // ИАК. — 1904. — 10. — С. 10—13.
- Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985.
- Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Рубан В.В. Магістратура агораномів в Ольвії // Археологія. — 1982. — 39. — С. 30—40.
- Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
- Русяева А.С. Граффити Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2010.
- Толстой И.И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. — М.; Л., 1953.
- Тохтасьев С.Р. Ред.: Laurent Dubois. *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont* (Ecole pratique des hautes études. Sciences historiques et philologiques III / Hautes études du monde gréco-romain 22). Genève, 1996. 208 pp. // HYPERBOREUS. Studia classica. — 1999. — Vol. 5. — Fasc. 1. — P. 164—192.
- Тохтасьев С.Р. Новые tabellae defixionum из Ольвии // HYPERBOREUS. Studia classica. — 2000. — Vol. 6. — Fasc. 2. — P. 296—316.
- Тохтасьев С.Р. Остракон с поселения Козырка XII ольвийской хоры // HYPERBOREUS. Studia classica. — 2002. — Vol. 8. — Fasc. 1. — P. 72—98.
- Шкорпил В.В. Три свинцовые пластинки с надписями из Ольвии // ИАК. — 1908. — 27. — С. 68—74.
- Яйленко В.П. Граффити Левки, Березани и Ольвии // ВДИ. — 1980. — № 3. — С. 75—116.
- Яйленко В.П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. — М., 1990. — С. 249—309.
- Яйленко В.П. Человек в античной Ольвии (очерки социальной истории города) // Человек и общество в античном мире. — М., 1998. — С. 90—129.
- Avram A. An Istrian Dedication to Leto // Black Sea Studies: The Cauldron of Ariantas. — Aarhus, 2003. — I. — P. 87—91.
- Bravo B. Une tablette magique d'Olbia Pontique, les morts, les héros et les démons // Poikilia. Études offertes à Jean-Pierre Vernant. — Paris, 1987. — P. 185—218.
- Bravo B. Magia tra virgolette? Sull 'antologia di defixiones pubblicata da J.G. Gager // Estratto da Athenaeum. Studi di Letteratura — Storia dell 'Antichità. — Pavia, 1995. — N.S. Vol. LXXXIII. — Fasc. II. — P. 517—525.
- Dubois L. Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont. — Genève, 1996.
- Lang M. Graffiti and Dipinti // The Athenian Agora. — Princeton; New Jersey, 1976. — Vol. XXI.
- Lloyd G.E.R. Magic, Reason and Experience // Studies in the Origins and Development of Greek Science. — Cambridge, 1984. — P. 1—58.
- Luck G. Arcana mundi: Magic and the Occult in the Greek and Roman World. — London, 1987.
- Sparkes B.A., Talcott I. The Black and Plain Pottery of 6—4th Centuries // The Athenian Agora. — Princeton; New Jersey, 1970. — Vol. XII.
- Vinogradov Ju. G. New Inscriptions on Lead from Olbia // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. — 1994. — 1. — P. 103—111.
- Vinogradov Ju. G. Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes. — Mainz, 1997.

Надійшла 14.11.2013

А.С. Русяева, А.В. Ивченко

СПИСОК ИМЕН НА ЧЕРНОЛАКОВОЙ ЧАШКЕ ИЗ НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВИИ

Всесторонне рассмотрено оригинальное граффито из раскопок ольвийского некрополя в 2013 г. На внутренней части чернолаковой чашки, ниже венчика, прочерчено по первой окружности семь мужских имен в именительном падеже без патронимов: НΡΟΦΙΛΟΣ (Герофил), ΑΘΗΝΑΙΟΣ (Атений), ΑΓΑΘΑΡΚΟΣ (Агатарк), ΑΗΤΟΔΩΡΟΣ (Летодор), ΔΙΟΚΛΗΣ (Диокл), ΕΟΚΛΗΣ (Эвкл), ΑΡΧΙΒΙΟΣ (Архибий); внизу, вначале второй окружности, еще три имени: ΕΟΒΟΥΛΗ (Эвбула), ΤΥΚΟΤΑ (Тикота?), ΔΙΔΩΡΟΣ (Дидор или Ди(о)дор), из которых два первых предположительно являются женскими. Дан краткий комментарий каждого из имен. Одни из них отмечены в ольвийских эпиграфических памятниках, другие относятся к редким, а половина впервые зафиксирована именно в данном списке, в том числе и не совсем ясное ΤΥΚΟΤΑ. В большинстве — имена композитные, значительная часть — аристократические, пять — теофорные от имен популярных эллинских божеств Зевса, Афины, Геры и менее известной Лето.

По аналогии, прежде всего, со многими относительно синхронными списками имен на свинцовых пластинах (*tabellae defixionum*) и красноглиняной чашке с магическим наговором из ольвийского некрополя авторы предполагают, что публикуемое граффито также относится к одному из видов древнегреческой магии, не исключая и заклятие судебного характера. В общем оно впервые вводится в научный оборот, пополняет не только антропонимикон Ольвии, но и всего понтийского ареала; имеет важное значение для дальнейшего изучения памятников малой эпиграфики, ономастики и магических представлений во взаимосвязи с загробным миром в IV в. до н. э.

A.S. Rusyayeva, A.V. Ivchenko

LIST OF NAMES ON BLACK-GLAZED CUP FROM OLBIAN NECROPOLIS

An original graffito from the excavations at Olbian necropolis in 2013 is comprehensively discussed. On the inner side of a black-glazed cup under the rim, inscribed in the first circumference are seven names of men in the nominative case without patronimics: ΗΡΟΦΙΛΟΣ (Herofilos), ΑΘΗΝΑΙΟΣ (Athenaios), ΑΓΑΘΑΡΚΟΣ (Agatharkos), ΛΗΤΟΔΩΡΟΣ (Letodoros), ΔΙΟΚΛΗΣ (Diokles), ΕΟΚΛΗΣ (Eokles), and ΑΡΧΙΒΙΟΣ (Archibios); there are three more names below at the beginning of the second circumference: ΕΟΒΟΥΛΗ (Eobule), ΤΥΚΟΤΑ (Tykota?), and ΔΙΔΩΡΟΣ (Didoros or Di(o)doros), two former of which are presumably names of women. A brief comment to each name is presented. Some of them are noted in Olbian epigraphic monuments, other belong to rare names, and a half of names are recorded for the first time exactly in such list including not quite evident name ΤΥΚΟΤΑ. In most cases the names are composite, a significant number of them are aristocratic, and five are theophorous coming from the names of popular Hellenic deities: Zeus, Athena, Hera, and less known Leto.

Drawing the analogies first of all with many relatively synchronous names lists on the lead plates (*tabellae defixionum*) and on a red-clay cup with magic slander from Olbian necropolis, the authors presume that the published graffito also belongs to one of Ancient Greek sorcery types not excluding conjuring of judicial nature. On the whole, presented to the scientific circles for the first time, the inscription enriches anthroponymicon not only of Olbia, but also of the whole Pontic area; it is also important for the further study of small epigraphy, onomastics, and beliefs in sorcery related with the other world in the 4th c. BC.

С.Б. Шабанов

СКЛЯНИЙ ГЛЕК «КЕЛЬНСЬКОГО ТИПУ» З КОЛЕКЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЮ ТАВРИДИ (м. Сімферополь)

Публікується рідкісна для Північного Причорномор'я знахідка — скляний глек західно-римського виробництва зі збірки Центрального музею Тавриди.

Ключові слова: Крим, пізній Рим, Кельн, скло, глек.

Центральний музей Тавриди має одну з найбільших у Криму археологічну колекцію старожитностей первісної, античної та середньовічної епох. Упродовж десятиліть вона поповнювалася різними експонатами. Тут зберігається й численна добірка античного скла. Вона почала формуватися з предметів давнини, які збирали члени Таврійської вченої архівної комісії, та переданої в 1925 р. із Севастополя колекції керамічного та скляного посуду купця першої гільдії А.Я. Гидаевича. В подальшому поповнення відбувалося за рахунок матеріа-

лів археологічних розкопок, які провадили на півострові в другій половині XX — на початку XXI ст.

Серед різноманітного скляного посуду особливий інтерес викликає глек (рис. 1, 1): висота 20,3 см, діаметр виливу 6,5 см, дещо — 7,0 см (інв. № КП-669/А-1059). Він виготовлений з товстого прозорого з коричневим відтінком скла, має високе циліндричне тулово, що переходить у так само високе циліндричне горло, яке закінчується лійчастими вінцями. Краї вінця загнуті й оплавлені. Широка стрічкова жолобчаста ручка прикріплена одним кінцем під вінцями, іншим — до плічка. Тулово оздобле-

© С.Б. ШАБАНОВ, 2014

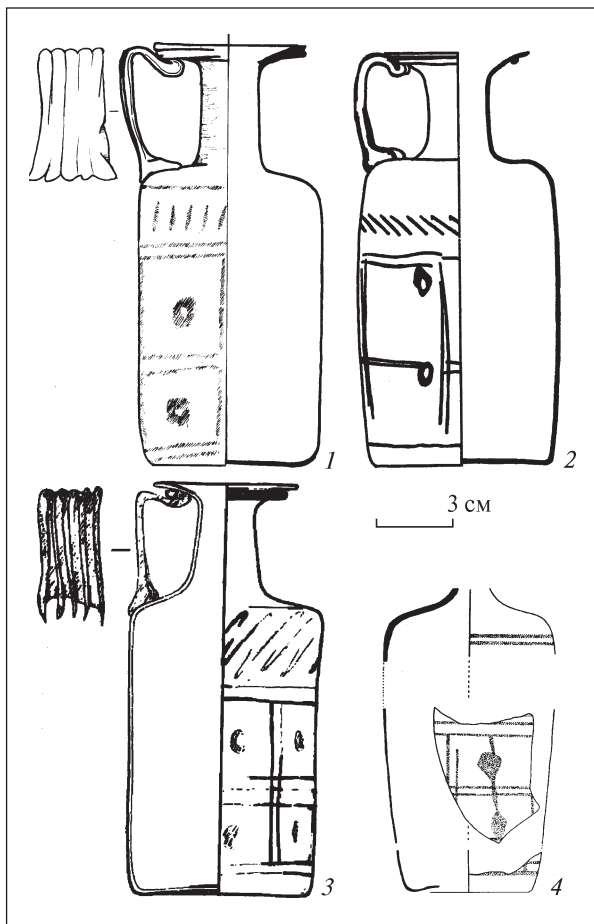

Рис. 1. Скляні глеки: 1 — Центральный музей Тавриды; 2 — Німфей; 3 — Паннонія; 4 — Сент-Блез (Франція)

не складним шліфованим візерунком. Верхній фриз утворює рядок скісних рисок, нанесених між двома горизонтальними лініями. Нижче розміщена «сітка» з двох рядів прямокутників з шліфованими овалами всередині.

Невідомо, звідки надійшов глек: у нових інвентарних книгах музею нема даних щодо його походження, а старі, в яких були занотовані відомості про довоєнні надходження, втрачені в 1944—1945 рр.

Аналогічний глек із таким само візерунком зберігається в Державному Ермітажі (рис. 1, 2). Його придбали в червні 1900 р. разом із колекцією господаря маєтку Ельтіген депутата першої Державної Думи А.В. Новикова. Походить він із некрополя Німфея (Неверов 2006, с. 192). Н.З. Куніна датує цей глек IV ст. і відносить його до продукції західноримських майстрів (Кунина 2005, с. 196—198). На території Угорщини, на північ від оз. Балатон, у некрополі Janoshazapuszta знайдено ще один такий глек (рис. 1, 3). Він відрізняється тим, що тулово виготовлене з темно-зеленого скла, а ручка та джгут навколо вінець — із синього. Л. Бар-

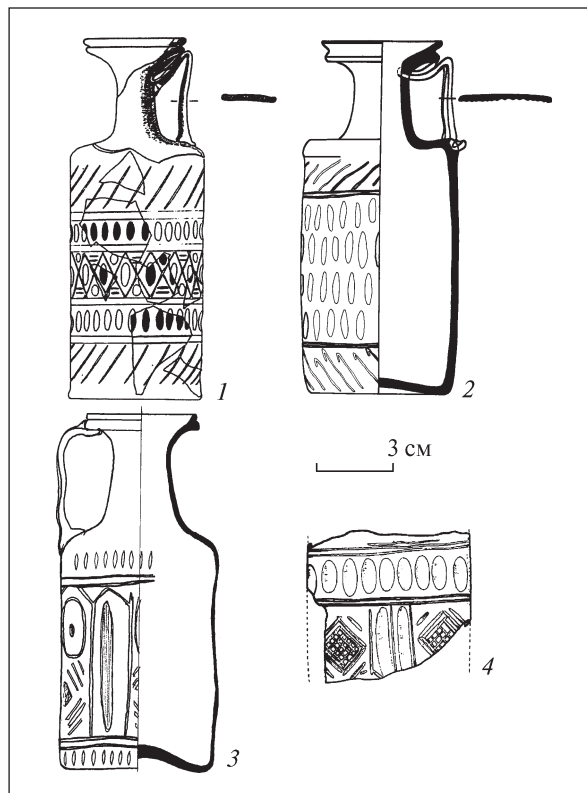

Рис. 2. Скляні глеки: 1 — Джург-Оба; 2 — Мурса; 3 — Караніс; 4 — Паннонія

коці датує цю знахідку другою половиною IV — початком V ст. (Barkoczi 1988, S. 201—202, Taf. LVII, 503). На його думку, цю посудину могли виготовити в одній зі склоробних майстерень на Рейні або в Галлії, хоча дослідник не виключає й італійське її походження, оскільки після 260 р. продукція західноримських майстерень у Паннонії кількісно поступається скляному посуду з інших регіонів імперії (Barkoczi 1988, S. 202).

На півдні Франції в околицях м. Сент-Блез знайдено фрагменти стінок скляної посудини циліндричної форми (глека чи колби) оздоблені, можливо, двома рядами шліфованих квадратів з овалами в центрі (рис. 1, 4). Цей орнамент близький до розглядуваних нами глеків із фондів Центрального музею Тавриды, Німфея та Паннонії. Д. Фой датує комплекс, із якого походять фрагменти, V ст. та відзначає, що глеки або бутлі з геометричним візерунком трапляються на півдні Франції від кінця IV ст., а зникають, можливо, наприкінці V чи навіть у VI ст. (Foy 1995, p. 195).

У Паннонії знайдено ще декілька подібних скляних посудин, оздоблених геометричним орнаментом. Під час дослідження майдану Сечені в м. Печ на південному заході Угорщини виявлено глек із товстого скла оливково-

го кольору, прикрашений кількома горизонтальними фризами, заповненими скісними лініями, вертикальними насічками та ромбами (рис. 3, 4), датований першою половиною IV ст. (Barkoczy 1988, S. 200—201, Taf. LVII, 501). На території античного укріплення Мурса (лат. *Mursa*, нині Осієк, Хорватія) знайдено високий глек (рис. 2, 2), орнаментований двома фризами зі скісними лініями, простір між якими заповнений чотирма рядами шліфованих овалів. Він датується першою половиною IV ст. В. Саранович-Светек указує, що подібні глеку на Балканах, у Причорномор'ї та Східному Середземномор'ї побутовали наприкінці III і впродовж IV ст. (Šaranović-Svetek 1986, p. 20).

При дослідженні античного укріплення Інтерціза (*Intercisa*, нині Дунауйварош, Угорщина) знайдена висока скляна амфора, прикрашена декількома фризами зі скісних ліній, насічок і ромбів (рис. 3, 5). Вона датується другою половиною IV ст. (Barkoczy 1988, S. 203, Taf. LVIII, 506). Слід згадати й ще одну знахідку з Північного Причорномор'я. В 1914 р. скарбощукачі пограбували склеп античного часу на Тарханській дорозі в околицях Керчі. Знайдені тут речі викупили співробітники Імператорської археологічної комісії, з-поміж них — і «*двуручний циліндричний скляний посуд необычайной величины (ок. 0,345 м)*» (ОАК 1918, с. 101, рис. 167), себто амфора з товстого прозорого з жовтуватозеленим відтінком скла, орнаментована таким же чином, що й амфора та глек із Паннонії (рис. 3, 6). І.П. Засецька, опрацювавши знахідки зі склепу на Тарханській дорозі, датувала його II—VI ст. та наголосила, що, можливо, не всі речі, куплені у грабіжників, насправді знайдені там (Засецкая 2008, с. 38—39). Саму ж амфору вона, так само як і Н.З. Куніна, датує IV ст. і відносить до продукції рейнських склоробних майстерень (Засецкая 1993, кат. 367; 2008, кат. 40; Куніна 1997, кат. 400). О. Доппельфельд згадує про знахідки на території римського укріплення Колонія Клавдії Агрипини (нині Кельн), де було налагоджено власне виробництво скляного посуду, кухлів і амфор із товстого скла оливкового відтінку, прикрашених складним геометричним орнаментом, що датуються IV ст. (рис. 3, 1, 3; Doppelfeld 1966, Fig. 150, 151). Ще одна висока скляна амфора з циліндричним туловом і з близьким до кельнських екземплярів орнаментом (рис. 3, 2) зберігається в Rheinischen Landesmuseums м. Трир (Katalog... 1977, Taf. 74, 1396).

На території некрополя Кітея біля підніжжя кургану Джург-Оба (околиці мису Такіль, Кер-

ченский п-ів) у грабіжницькому шурфі знайдено фрагментований скляний глек із циліндричним туловом, орнаментованим фризами зі скісними лініями, овалами та насічками (рис. 2, 1). На думку дослідників, які провадили тут розкопки в 2001 р., вони вдруге відкрили склеп, який вивчав Ю.Ю. Марті ще в 1929 р. Знайдений разом із глеком матеріал можна датувати останньою чвертю III — першою половиною IV ст. (Ермолин, Юрочкин 2008, с. 54, 58).

На території Римської імперії та поза її межами знайдено десяток скляних глеків із високим циліндричним туловом, оздоблених шліфованим геометричним візерунком¹. Вони походять переважно з римських укріплень на кордонах імперії — на Рейні та Дунаї. Більшість дослідників датує їх IV—V ст., наголошуючи, що найвірогіднішою датою є IV ст., коли подібний посуд набув, мабуть, найбільшого поширення. Можливо, їх появу слід пов'язувати з ідеєю нанесення орнаменту на високі циліндричні глеку та амфори типів Eggers 244 та 245, які широко використовували вже від середини—кінця III ст. Знахідки такого посуду відомі на території Римської імперії та поза її межами (Eggers 1951, S. 181, Taf. 16, 244, 245). К. Айсінгс відносить глеку з високим циліндричним туловом і горлом, яке завершується лійчастими вінцями, орнаментовані та неорнаментовані, до форми 126 і вважає, що вони з'явилися наприкінці III ст. Вона згадує знахідки в Рейнцаберні (Німеччина), Каранісі та Сахарі в Африці (Isings 1957, p. 156—157). Значно більше знайджок циліндричних амфор (форма 127) вказано К. Айсінгс для території Німеччини (поодинокі екземпляри відомі також у Бельгії та Греції), які датуються кінцем III—IV ст. (Isings 1957, p. 157—158).

Схожість за виконанням і стилем орнаменту глека з Центрального музею Тавриди зі згаданим нами посудом уможливило розглядати його як виріб однієї зі склоробних майстерень пізньоримського часу на території нинішнього Кельна (Колонія Агрипини), де такі виготовляли в той час. Із цим виробничим центром пов'язують і інші категорії скляного

¹ Поза межами Європи можна вказати знахідки подібного посуду в Єгипті. Так, Д. Харден наводить цілий глек (рис. 2, 3) і дрібні фрагменти від невідомої форми посуду з геометричним шліфованим орнаментом із Караніса (Harden 1936, p. 247, Cat. № 739). У римському таборі Бригеціо в Паннонії знайдено посудину (глек, амфору чи колбу) з циліндричним туловом і шліфованим орнаментом (рис. 2, 4), що датується першою половиною IV ст. (Barkoczy 1988, S. 201, Taf. LVIII, 502).

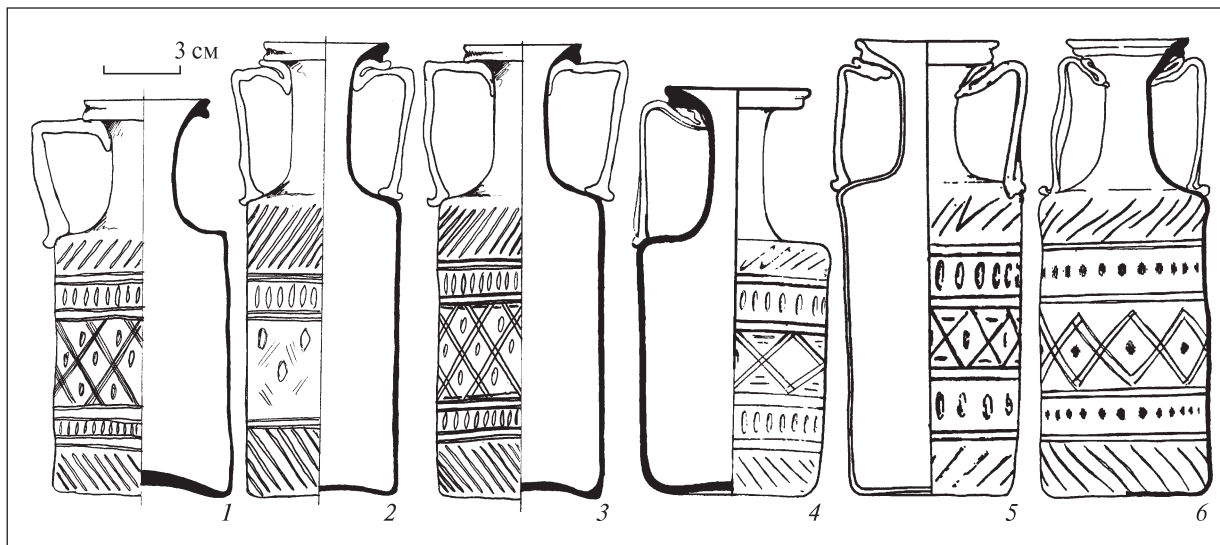

Рис. 3. Скляні глеки та амфори: 1, 3 — Кельн; 2 — Трир; 4, 5 — Паннонія; 6 — Керч

посуду — стакани та чаші, прикрашені шліфованими насічками та геометричними фігурами. Такий посуд у значній кількості трапляється по всій Європі від Чорного моря до Піренейського п-ва. В II—III ст. чаші зі шліфованим геометричним орнаментом відомі на території римської Британії (Allen 1998, р. 44—45, Fig. 28, 5, 6) і в Україні, в Подністер'ї (курганний могильник Семенівка: Симоненко 2012, с. 279, рис. 3, 10), у IV ст. — на Балканах у могильнику Iacobeni поблизу Ясс, Румунія (Ionita 1994/1995, Abb. 1), у Тірі (Сон 1988, рис. 2), Кримському Приазов'ї, некрополь Бужкова бухта (Масленников 2000, с. 144, табл. III, 8) і Танаїсі (Яценко 2007, с. 479—480, табл. 2, 50).

Виявлені вони й у кримських передгір'ях. Знайдений у могильниках Суворове (Юрочкин, Труфанов 2003, с. 218) і Нейзац (Шабанов 2011, рис. 1, 7) скляний посуд типів Frunzovka, Sigersted і Ganzkow, за класифікацією Г. Рая, не має точних аналогій за межами Криму, але на території і Римської імперії, і Барбарікума знайдено багато скляного посуду з близькою за стилем орнаментациєю. Фрагментовані скляні півсферичні чаші з двома рядами дрібних насічок виявлено в ґрунтовій могилі 25 некрополя Суворове (Зайцев 1997, с. 110), датованій IV ст., і в могилі 22(56) на цвинтарі Чорна річка в Південно-Західному Криму (Шабанов 2013, рис. 3, 10). У склепі 1 могильника Перевальне знайдено стакан на кільцевому піддоні з двома рядками шліфованих насічок, датований останньою чвертю III ст. (Пуздровский 2007, с. 196, рис. 193, 6). Ця посудина має близьку аналогію на півдні Франції, в Марселі, в шарах III—IV ст. (Foy 1998, р. 98, Fig. 73, 155). Обидві

посудини мають тонші стінки ніж інші вироби цього типу, а також кільцевий піддон. Якщо дата, запропонована О. Пуздровським, вірна, то знахідка з Перевального може бути найранішою серед посуду так зв. кельнського типу в Передгірському Криму.

На думку Н.З. Куніної, такий скляний посуд зі шліфованим орнаментом, знайдений у Північному Причорномор'ї, найвірогідніше, був продукцією склоробних майстерень у Колонії Агрипіни (Кунина 1984, с. 158—159). Нині можна тільки припускати виготовлення деяких категорій скляного посуду в склоробній майстерні, дослідженій на пізньоскіфському городищі Альма-Кермен у Південно-Західному Криму. Автор розкопок, Т.М. Висотська, пов'язала її з римськими легіонерами, які зайняли територію варварського поселення. Серед уламків декількох десятків скляних посудин були й фрагменти зі шліфованими овалами, насічками та геометричним орнаментом (Висотська 1964, рис. 9). Ю. Шапова на підставі морфологічного та хімічного аналізу їх дійшла висновку, що в майстерні на Альма-Кермені знайдено посуд не тільки виготовлений тут, а й привезений з інших регіонів. Зокрема, дослідниця вказала на відсутність серед посуду бракованих виробів, які піддавали холодній обробці, що уможливило висновок про немісцеве їх походження (Шапова 1983, с. 140—143).

За межами Криму найближча склоробна майстерня, в якій виготовляли посуд із шліфованим орнаментом, досліджена на городищі Танаїса (Алексеева, Арсеньєва 1966, с. 188; Шелов 1972, с. 101). Але вона функціонувала не довго — до середини III ст. (так само

як і майстерня на Альма-Кермені), тобто ще до того, як подібний посуд з'явився в кримських передгір'ях. Тож можна припустити, що скляний посуд зі шліфованим геометричним орнаментом потрапив до Криму наприкінці III—IV ст. або як римський імпорт, або ра-

зом з германцями, які проникали в Північне Причорномор'я, про що можуть свідчити знахідки разом зі скляним посудом кістяних гребенів, прикрас, кераміки, предметів озброєння, пов'язаних з носіями культур германського кола.

Алексеева Е.М., Арсеньева Т.М. Стеклоделие Танаиса // СА. — 1966. — № 2. — С. 176—188.

Висотська Т.М. Про виробництво скла в пізньоантичному Криму // Археологія. — 1964. — XVI. — С. 7—20.

Ермолин А.Л., Юрочкин В.Ю. «Склеп Савага» на Европейском Боспоре // Херсонесский колокол. Сб. науч. статей, посвященный 70-летию со дня рождения и 50-летия научной деятельности Виталия Николаевича Даниленко. — Симферополь, 2008. — С. 51—72.

Зайцев Ю.П. Охранные исследования в Симферопольском, Белогорском и Бахчисарайском районах // Археологические исследования в Крыму. 1994. — Симферополь, 1997.

Засецкая И.П. Материалы боспорского некрополя второй половины IV — первой половины V вв. н. э. // МАИЭТ. — 1993. — III. — С. 23—104.

Засецкая И.П. Стеклянная посуда некрополя Боспора второй половины IV — рубежа VI—VII вв. н. э. из собрания Государственного Эрмитажа // Боспорские исследования. — 2008. — XX.

Кунина Н.З. К вопросу о западном импорте стекла на Боспоре // ТГЭ. — 1984. — XXIV. — С. 147—165.

Кунина Н.З. Античное стекло в собрании Эрмитажа. — СПб., 1997.

Кунина Н.З. Стеклянный кувшин IV в. н. э. из некрополя Нимфея // Боспорские исследования. — 2005. — X. — С. 196—200.

Масленников А.А. Грунтовые некрополи сельских поселений Карларского побережья (Восточный Крым) первых веков н. э. // Древности Боспора. — 2000. — 3. — С. 112—137.

Неверов О.Я. Коллекция керченских древностей А.В. Новикова // Боспорские исследования. — 2006. — XIII. — С. 189—206.

ОАК за 1913—1915 гг. — СПб., 1918.

Пуздровский А.Е. Крымская Скифия. III в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. — Симферополь, 2007.

Симоненко А.В. Стеклянные и фаянсовые сосуды из сарматских погребений Украины // Золото, конь и человек. — К., 2012. — С. 273—294.

Сон Н.О. Скляні посудини з Тіри // Археологія. — 1988. — 63. — С. 47—56.

Шабанов С.Б. Стеклянные сосуды из могильника Нейзац (по материалам раскопок 1996—2011 гг.) // МАИЭТ. — 2011. — XVII. — С. 141—191.

Шабанов С.Б. Стеклянные сосуды из раскопок Инкерманского и Чернореченского могильников (из коллекции Бахчисарайского заповедника) // Крым в сарматскую эпоху (II в. до н. э. — IV в. н. э.). — Симферополь; Бахчисарай, 2013. — I. — С. 155—170.

Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н. э. — М., 1972.

Щапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия. — М., 1983.

Юрочкин В.Ю., Труфанов А.А. Позднеантичный погребальный комплекс в низовьях реки Качи // Хсб. — 2003. — XII. — С. 199—225.

Яценко Е.Г. Коллекция стеклянных изделий из Танаиса IV—V вв. н. э. // Древности Боспора. — 2007. — 11. — С. 473—499.

Allen D. Roman Glass in Britain. — Shire, 1998.

Barkoczi L. Pannonische Glassfunde in Ungarn // Acta Archaeologica. — Budapest, 1988. — IX. — S. 1—283.

Doppelfeld O. Römisches und fränkisches Glas in Köln. — Köln, 1966.

Eggers H.J. Der römische Import in Freien Germanien. — Hamburg, 1951.

Foy D. La verre de la fin du IVe au VIIIe siècle en France Méditerranéenne premier essai de typo-chronologie // Verre de l'antiquité tardive et du haut Moyen Age. — Guiry-En-Vexin, 1995. — P. 187—242.

Foy D. La Verre // Fouilles à Marseille Les mobiliers (Ier—VII^{er} siècles ap. J.-C.). — Paris, 1998. — P. 243—249 (Etudes massaliètes. — 5).

Harden D. Roman Glass from Karanis Found by the University Michigan Archaeological Expedition in Egypt, 1924—29. — Michigan, 1936.

Ionîță I. Eine Glasschale mit eingeritztem Wabenmuster und Facettenschliff von Iacobeni (Kr. Iași) // *Dacia*. — 1994/1995. — XXXVII/XXXIX. — S. 151—162.

Isings C. Roman Glass from Dated Finds. — Groningen; Djakarta, 1957.

Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier. — Mainz am Rhein, 1977 (Trierer Grabungen und Forschungen. — IX).

Šaranović-Svetek V. Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. — Novi Sad, 1986.

Надійшла 30.04.2013

С.Б. Шабанов

СТЕКЛЯННЫЙ КУВШИН «КЕЛЬНСКОГО ТИПА» ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЯ ТАВРИДЫ (г. Симферополь)

Центральный музей Тавриды (г. Симферополь) располагает одной из самых больших археологических коллекций в Крыму, относящихся к первобытной, античной и средневековой эпохам. На протяжении многих десятилетий собрание музея пополнялось различными экспонатами. Среди них выделяется значительная коллекция античного стекла.

Среди разнообразных стеклянных сосудов особый интерес вызывает кувшин со шлифованным геометрическим орнаментом. Установить его происхождение невозможно, поскольку книги со сведениями о довоенных поступлениях в музей уничтожены в 1944—1945 гг. На территории Римской империи и за ее пределами стеклянных кувшинов с высоким цилиндрическим туловом, украшенных шлифованным геометрическим орнаментом, найдено около десятка. Происходят они преимущественно из римских укреплений на границах империи — на Рейне и Дунае. Большинство исследователей датирует их IV—V вв. с учетом того, что наиболее вероятной датой является IV в., когда подобные сосуды получили, по-видимому, наибольшее распространение. Близость в исполнении и стиле орнаментации кувшина из Центрального музея Тавриды с упомянутыми нами сосудами позволяет рассматривать его в качестве продукции одной из стеклоделательных мастерских, располагавшихся в позднеримское время на территории современного Кельна (Колония Агриппины), где их в то время производили.

Возможно, что стеклянные сосуды со шлифованным геометрическим орнаментом попадали в Крым в конце III—IV вв. либо в качестве римского импорта, либо с проникавшими в Северное Причерноморье германцами, о чем могут свидетельствовать находки вместе со стеклянными сосудами костяных гребней, украшений, керамики, предметов вооружения, связанных с носителями культур германского круга.

S.B. Shabanov

GLASS «COLOGNE TYPE» PITCHER FROM THE CENTRAL TAURIDA MUSEUM COLLECTION (Simferopol)

Central Taurida Museum (Simferopol) disposes of one of the largest archaeological collections in the Crimea dated by pre-historic, Ancient Greek, and Mediaeval epochs. The collection was enlarged by the various displays during many decades. Among them a significant collection of Ancient Greek glass is prominent.

Among various glass vessels a pitcher with grinded geometric ornament is of special interest. It is impossible to determine its origin because the books with information on pre-war period arrivals into the museum were destroyed in 1944 or 1945. About ten glass pitchers with high cylindrical body decorated with grinded geometric ornament were found on the territory of Roman Empire and beyond its bounds. They come mainly from the Roman fortifications on the borders of the Empire: Rein and Danube Rivers regions. Most of the scholars date them by the 4th and 5th c. considering that the most probable date is the 4th c. when such vessels were apparently most popular. Closeness in technique and ornamentation style of the pitcher from the Central Taurida Museum to the mentioned above vessels allow the author to consider the further as a product of one of glassware workshops situated in the Late Roman period on the territory of modern Cologne (Agrippina's Colony) where they were made in that period.

It is probable, that glass vessels with grinded geometric ornament arrived into the Crimea at the end of the 3rd—4th c. either as a Roman import, or with the Germans coming into the north coast of the Black Sea which can be evidenced by the finds of bone combs, adornments, ceramics, and arms related with the bearers of cultures from German circle.

ПІДБІЙНА МОГИЛА З ПОХОВАННЯМИ ІІІ—ІV ст. З МОГИЛЬНИКА НЕЙЗАЦ

Публікуються матеріали могили 307 могильника Нейзац з добре вцілілою стратиграфією, що має значення для визначення відносної хронологічної позиції окремих поховань і ярусів поховань.

Ключові слова: Крим, пізньоримський час, цвинтар Нейзац, поховання 307, стратиграфія, хронологія.

Могильник Нейзац розміщений приблизно за 20 км на схід від Сімферополя, в долині р. Зуя, в центрі кримських передгір'їв. Регулярні розкопки його провадяться від 1996 р. Загалом тут досліджено 557 поховальних комплексів, зокрема 81 склеп, 183 підбійні та 293 ґрунтові могили.

Могила 307 вирізняється з-поміж підбійних тим, що в ній вціліли багатоярусні поховання. В інших могилах цього типу поховання здійснені в один чи два яруси, а скелети залягали безпосередньо один на одному. В могилі 307 яруси поховань чітко розділені прошарками землі, тож послідовність їх тут цілком очевидна. Також встановлено, якого небіжчика супроводжувала кожна зі знайдених речей, що трапляється вкрай рідко в разі поховання в могилі більше ніж однієї особи. Відтак, цілком зрозуміло, яка річ потрапила до могили раніше, а яка — пізніше. Тож унікальний для могильника Нейзац обряд поховань і можливість встановити відносну хронологію поховального інвентарю заслуговують на окрему публікацію цього комплексу.

Прямокутна в плані вхідна яма орієнтована за лінією захід—схід. Її розміри 2,2 × 0,6 м, глибина 2,2 м. Прямокутний в плані підбій влаштований у північній стіні вхідної ями. Його розміри 2,3 × 1,8 м. Долівка підбою на 0,15 м нижче дна вхідної ями (рис. 1).

Вхід до підбою був закладений кам'яними плитами, вкладеними горизонтально в два ряди та поставленими на них вертикально також у два ряди. Підшва закладу була на 0,55 м вище за долівку підбою, і він був зведений в останній період використання підбою. На висоті 0,25 м від долівки вціліли плити закладу ранішого часу. У підбої здійснено вісім поховань у шість ярусів.

Опис поховань

Поховання І, верхнє (рис. 2) розміщувалося за 0,45 м вище долівки підбою. Здійснене у випростаній позі на спині головою на захід. Руки зігнуті в ліктях, кисть правої лежала на тазових кістках. Частина лівої руки та лівої ноги провалилися в отвір, що утворився в стіні, яка розділяла могилу 307 і сусідній склеп 305.

Поховання жінки 20—25 років¹ супроводжувалося посудом: у головах була ліпна посуда (рис. 13, 1), у ногах — дві ліпні (рис. 10, 9; 13, 3) і червонолакова (рис. 12, 3).

Поховання ІІ (рис. 3) розміщувалося на 0,15 м нижче від поховання І, і їх розділяв прошарок землі. Здійснене у випростаній позі на спині головою на захід. Кисті лежали на тазових кістках, ноги зведені. За станом зубної системи особа була похована у віці 25—35 років.

Ліворуч від таза лежав ліпний глек (рис. 10, 8), ліворуч від колін — прясельце (рис. 8, 6).

Поховання ІІІ (рис. 4) розміщувалося на 0,1 м нижче від поховання ІІ та було відділене від нього прошарком землі. Воно випростане на спині головою на схід. Кисті під стегнами, більша частина кісток лівої руки переміщена. Поховання належало чоловікові 30—40 років.

На місці правого плеча лежала залізна сокира (рис. 8, 1), на місці грудей — залізні кинджал (рис. 7, 6) і фібула (рис. 10, 2), на тазових кістках знайдено монету (рис. 10, 5), шило (рис. 8, 4), дві бронзові пряжки (рис. 10, 6, 7), уламки кам'яного предмета, можливо оселка, та крем'ях, на правій кисті лежав бронзовий ажурний предмет (рис. 10, 1).

Поховання ІV (рис. 5, IV) розміщувалося безпосередньо під похованням ІІІ. З огляду на рештки кісток (можливо, жінки) і тлінь від

¹ Антропологічні визначення В.Ю. Радочина. Збереженість скелетів різна, що позначилося на точності визначень віку й статі.

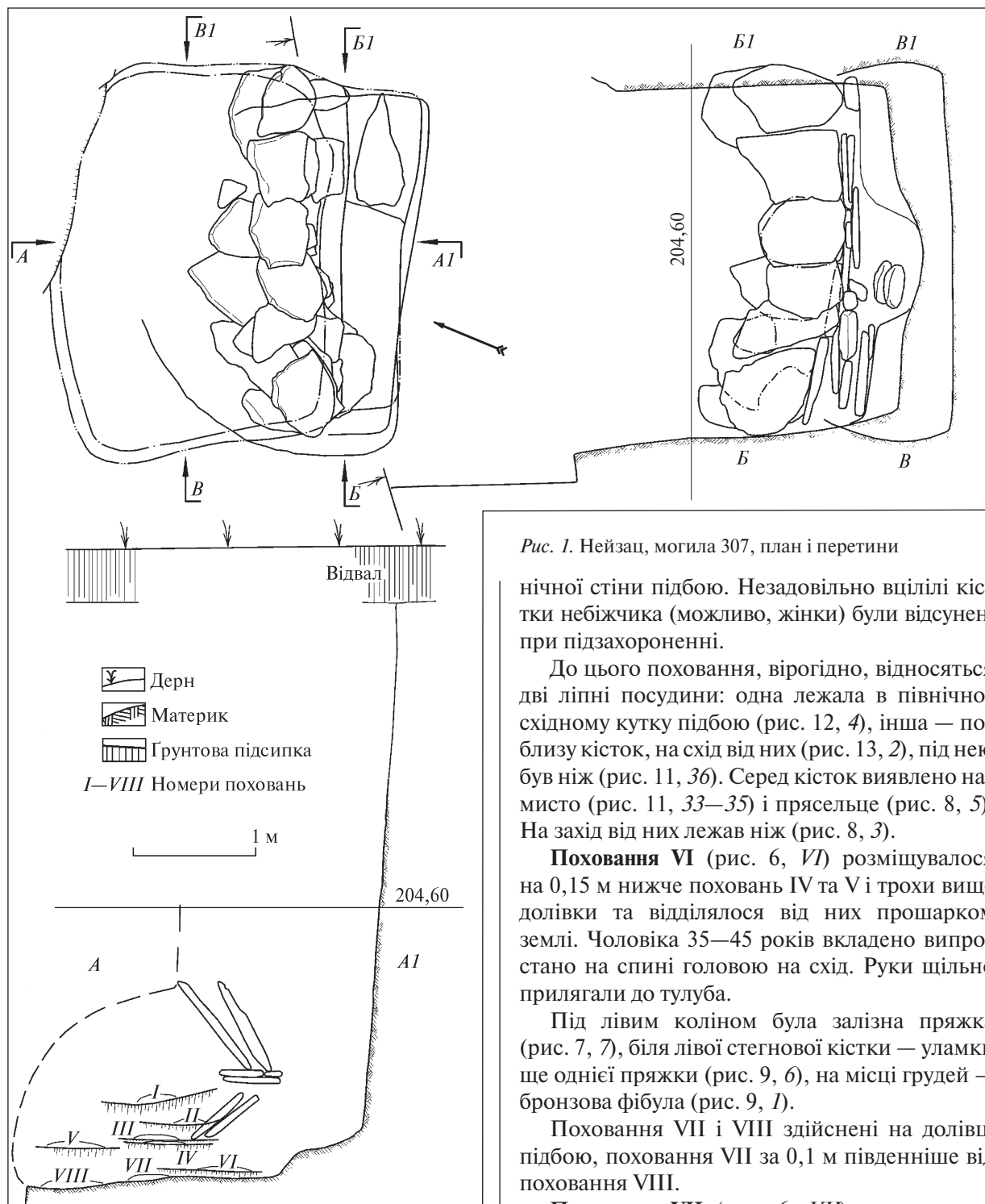

Рис. 1. Нейзац, могила 307, план і перетини

нічної стіни підбою. Незадовільно вцілілі кістки небіжчика (можливо, жінки) були відсунені при підзахороненні.

До цього поховання, вірогідно, відносяться дві ліпні посудини: одна лежала в північно-східному кутку підбою (рис. 12, 4), інша — поблизу кісток, на схід від них (рис. 13, 2), під нею був ніж (рис. 11, 36). Серед кісток виявлено намисто (рис. 11, 33—35) і прясельце (рис. 8, 5). На захід від них лежав ніж (рис. 8, 3).

Поховання VI (рис. 6, VI) розмішувалося на 0,15 м нижче поховань IV та V і трохи вище долівки та відділялося від них прошарком землі. Чоловіка 35—45 років вкрито випростано на спині головою на схід. Руки щільно прилягали до тулуба.

Під лівим коліном була залізна пряжка (рис. 7, 7), біля лівої стегнової кістки — уламки ще однієї пряжки (рис. 9, 6), на місці грудей — бронзова фібула (рис. 9, I).

Поховання VII і VIII здійснені на долівці підбою, поховання VII за 0,1 м південніше від поховання VIII.

Поховання VII (рис. 6, VII) за рештками кісток визначене як випростане на спині головою на захід. Кисть правої руки лежала на тазових кістках. Вік похованого 25—40 років.

На місці живота виявлено бронзові фібулу (рис. 9, 3) і пряжку (рис. 9, 5). Ліворуч від лівих гомілкових кісток лежала залізна пряжка (рис. 7, 2), на лівій гомілковій кістці — уламок залізного предмета, можливо, ще однієї пряжки; праворуч від правих гомілкових кісток розмішувалися залізни пряжка (рис. 7, I), ніж

них, воно було випростане на спині головою на схід.

На місці грудей виявлено залізну фібулу (рис. 7, 8), на лівій стегновій кістці — ліпну посудину (рис. 12, I), між стегновими кістками та біля лівого коліна — по залізній пряжці (рис. 9, 7, 8), на місці лівого коліна — крем'яну пластину (рис. 8, 7).

Поховання V (рис. 5, V) розмішувалося на одному рівні з похованням IV, ближче до пів-

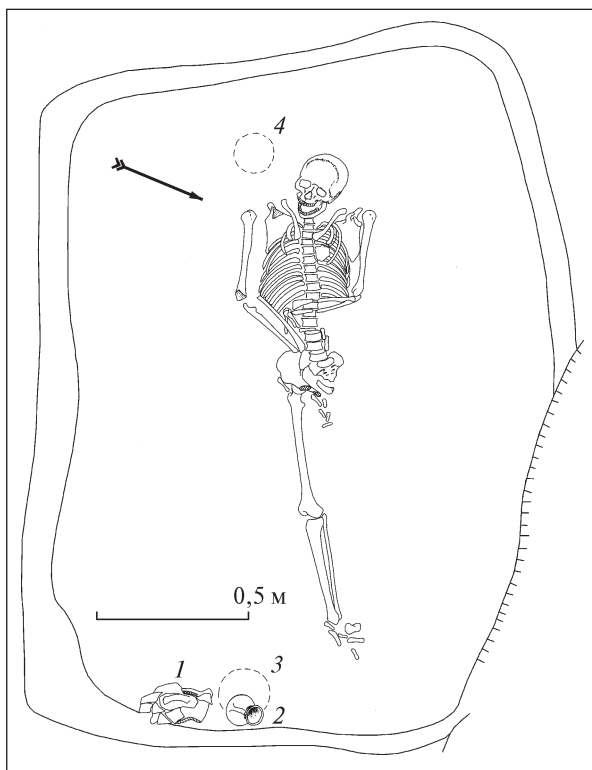

Рис. 2. Нейзац, могила 307, план поховання I (1, 3, 4 — посуд ліпний; 2 — глек червонолаковий)

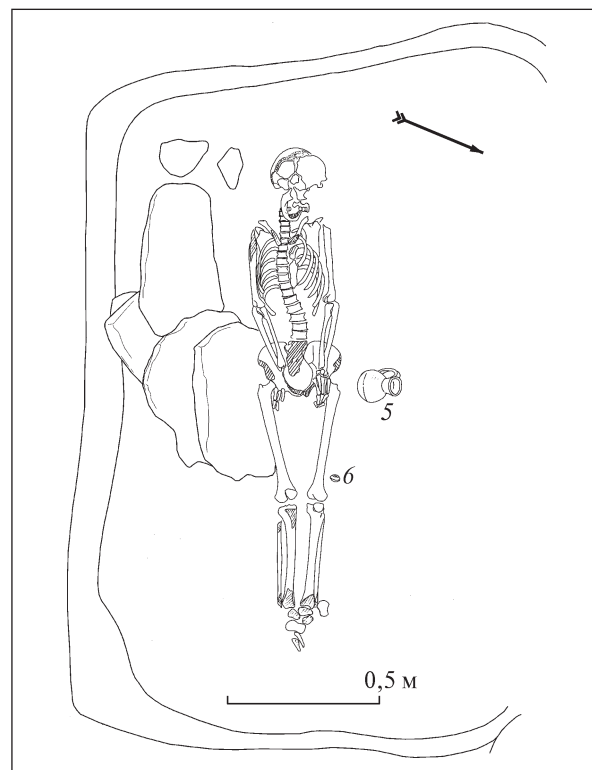

Рис. 3. Нейзац, могила 307, план поховання II (5 — посудина ліпна; 6 — прясельце керамічне)

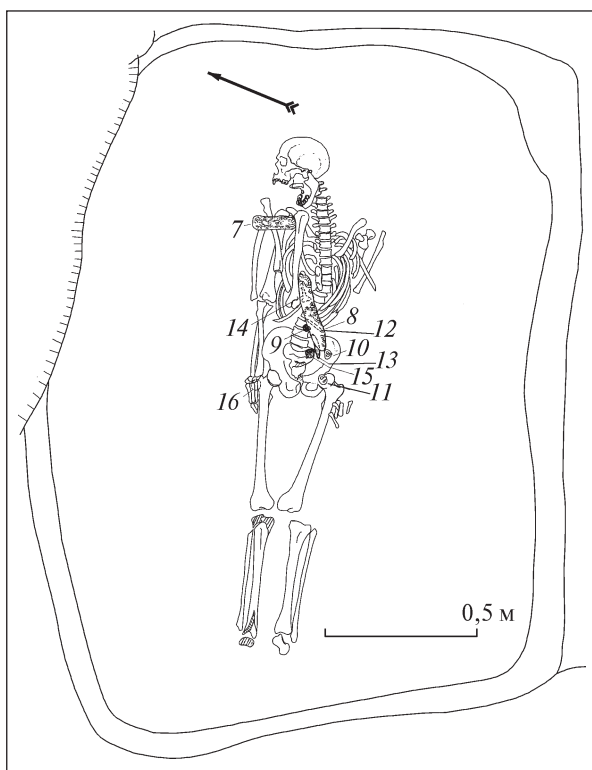

Рис. 4. Нейзац, могила 307, план поховання III (7 — сокира залізна; 8 — ніж залізний; 9 — монета бронзова; 10, 11 — пряжки бронзові; 12 — шило залізне; 13 — крем'ях; 14 — фібула залізна; 15 — предмет кам'яний; 16 — предмет бронзовий)

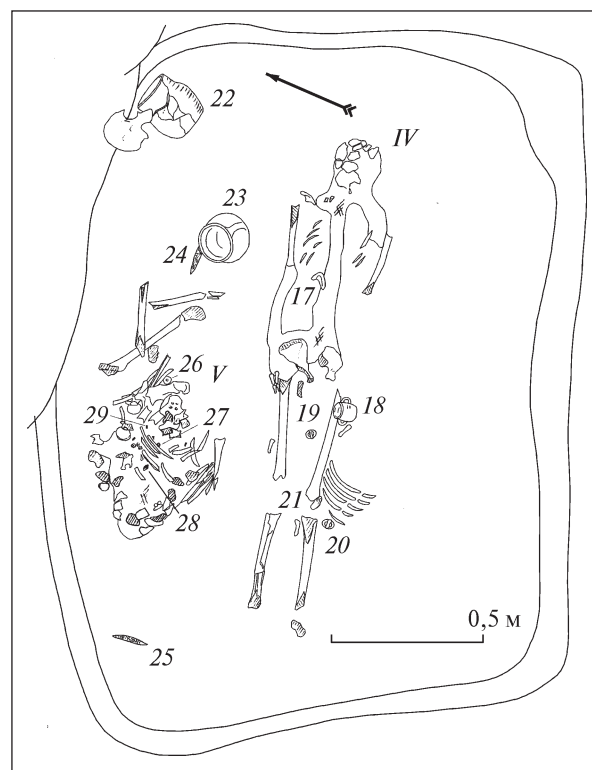

Рис. 5. Нейзац, могила 307, план поховань IV і V (17 — фібула залізна; 18, 22, 23 — посуд ліпний; 19, 20 — пряжки залізні; 21 — крем'ях; 24, 25 — ножі залізні; 26 — прясельце керамічне; 27—29 — намисто)

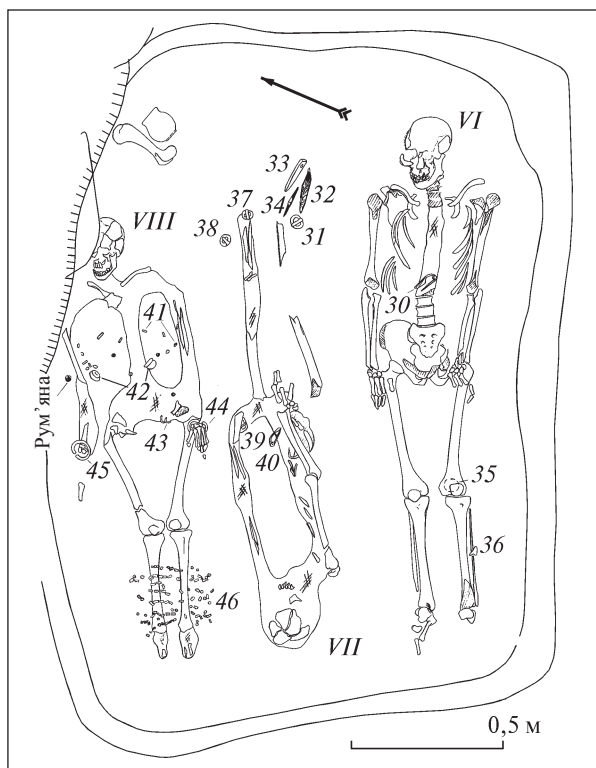

Рис. 6. Нейзац, могила 307, план поховань VI–VIII (30 — фібула бронзова; 31, 35, 36, 39 — пряжки; 32 — ніж залізний; 33 — оселок кам'яний; 34, 37 — уламок залізного предмета; 40 — фібула бронзова; 41, 46 — намисто; 42 — сережки бронзові; 43 — уламок предмета бронзового; 44, 45 — браслети бронзові; 47 — кубок червонолаковий)

(рис. 8, 2) та предмет незрозумілого призначення (рис. 10, 3), а також оселок (рис. 7, 5).

Поховання VIII (рис. 6, VIII), зважаючи на рештки кісток, теж було випростане на спині, але головою на схід. Ноги зведені. Вік похованого — після 35 років.

У головах виявлено червонолакову кружку (рис. 12, 2) і кістку тварини, на місці грудей — намисто (рис. 11, 25–32) і дві срібні сережки (рис. 9, 2, 4), біля правого плеча — шматок рум'ян. На руках було по бронзовому браслету (рис. 7, 4; 10, 4). На місці таза знайдено уламки предмета з бронзового дроту (рис. 7, 3), на гомілкових кістках — намисто в сім рядів (рис. 11, 1–24). Схоже, воно прикрашало поділ плаття.

Аналіз супроводу та хронологія поховань

Поховання описані в міру відкриття їх у процесі розкопок, тобто від останнього до першого. Їхній супровід проаналізуємо в зворотній послідовності — від першого поховання до останнього.

Поховання VIII. Браслети бронзові з незімкненими кінцями. Один гладенький, овальний

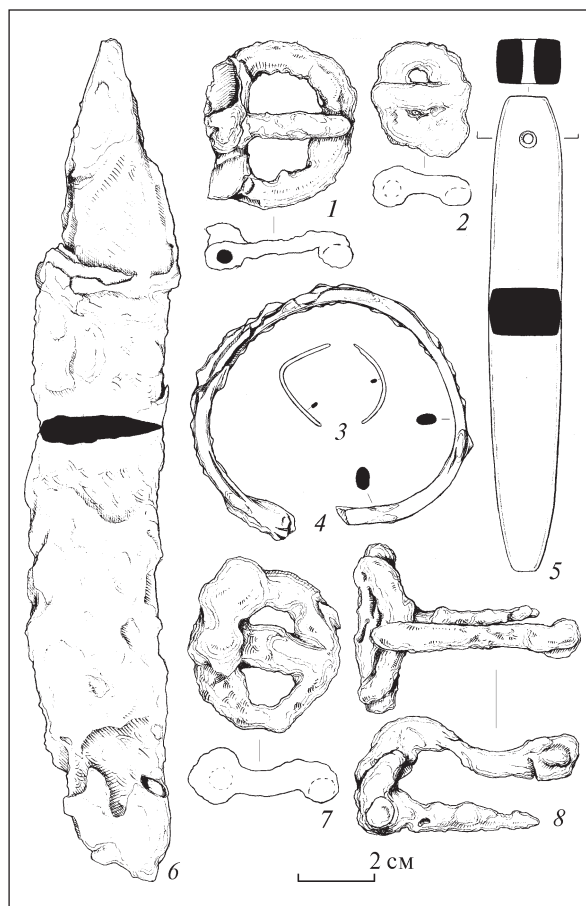

Рис. 7. Нейзац, могила 307, поховальний інвентар: 1, 2, 7 — пряжки; 3 — уламки виробу з дроту; 4 — браслет; 5 — оселок; 6 — кинджал; 8 — фібула (1, 2, 6–8 — залізо; 3, 4 — бронза)

в перетині (рис. 7, 4), інший — гранчастий, ромбічний у перетині (рис. 10, 4).

Такі найпростіші у виготовленні браслети були розповсюджені на значних територіях у різні часи, зокрема в ареалі пізньоскіфської культури (Сымонович 1983, с. 93; Дашевская 1991, с. 39, табл. 71; Высотская 1994, с. 110–111; Пуздровский 2007, с. 149–150, рис. 125), а також у кримських пам'ятках пізньоримського часу (Храпунов И. 2002, с. 40; Стржелецкий и др. 2003/2004, с. 154; Мыц и др. 2006, с. 134). Гранчастість є яскравою стилістичною прикметою пізньосарматської культури.

Сережки срібні (рис. 9, 2, 4) з псевдовитною дужкою та овальним щитком з виступом, в якому є отвір для застібування кінця дужки. Сережки такого типу знайдені в похованнях III ст. могильника Нейзац і ще кількох пунктах у Криму, де датуються II–III ст., а також у похованні другої половини III ст. черняхівського могильника Каборга та в сарматському похованні III ст. поблизу Бухареста (Храпунов И. 2011а, с. 196; 2011б, с. 16).

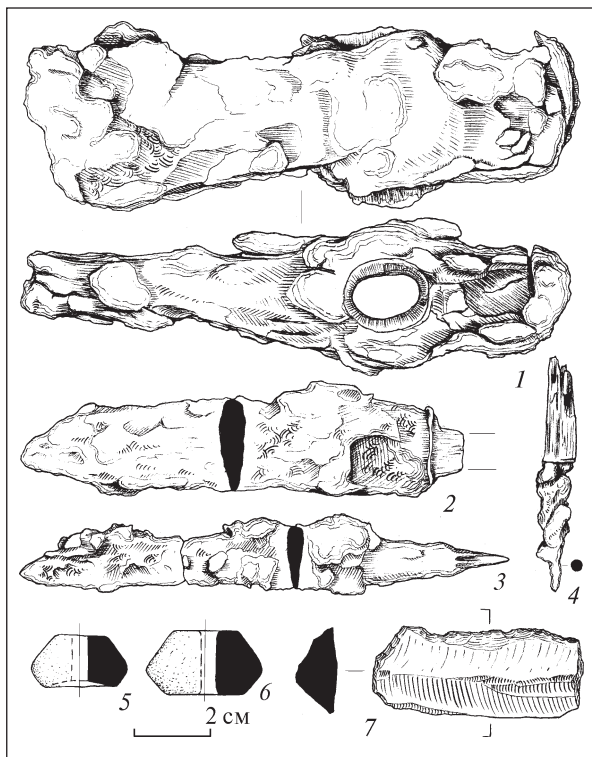

Рис. 8. Нейзац, могила 307, поховальний інвентар: 1 — сокира; 2, 4 — ножі; 3 — шило; 5, 6 — прясельця; 7 — пластина (1–4 — залізо; 5, 6 — глина; 7 — кремій)

Намисто. 58 екз. на місці грудей похованого представлені такими типами²: намистини бі-конічні, поперечно сплюснуті з прозорого жовтого скла, 3 екз. (рис. 11, 25) — тип ОС XII, 4; лінзоподібні в поперечному перетині з напівпрозорого темно-синього скла, 4 екз. (рис. 11, 29) — тип ОС XV, 3; у формі плоских дисків з напівпрозорого синього скла, 2 екз. (рис. 11, 28) — тип ОС XIII, 2; циліндричні скляні з внутрішньою металевою прокладкою, 2 екз. (рис. 11, 30) — тип ВМП 4; бочкуваті видовжені з валиками по краях зі скла з внутрішньою металевою прокладкою, 4 екз. (рис. 11, 31) — тип ВМП 7; бочкуваті, поперечно сплюснуті з ребристою поверхнею, з'єднані (спаяні) в стовпчик по 5 екз., скляні з внутрішньою металевою прокладкою, 30 екз. (рис. 11, 32)³; бочкуваті, видовжені сформовані зі скла з

² Тут і далі типи намисто подано за класифікацією А.А. Стоянової, розробленою за матеріалами могильника Нейзац (Стоянова 2004). ОС — одноколірне скло, ВМП — скло з внутрішньою металевою прокладкою.

³ Намисто такого типу досі в могильнику Нейзац не знаходили, тож воно не потрапило до класифікації А.А. Стоянової. Аналогічних немає і в зводі К.М. Алексеевої. Найближче вони стоять до типу 10 з внутрішньою металевою прокладкою (див.: Алексеева 1978, с. 31, табл. 26, 49).

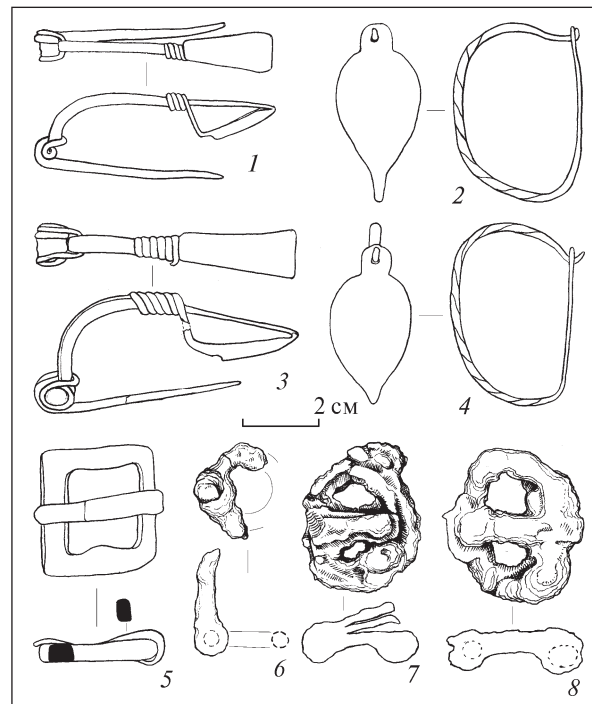

Рис. 9. Нейзац, могила 307, поховальний інвентар: 1, 3 — фібули; 2, 4 — сережки; 5–8 — пряжки (1–5 — бронза; 6, 19, 20 — залізо)

внутрішньою металевою прокладкою, 11 екз. (рис. 11, 26) — тип ВМП 2; зрізано-біконічні поздовжньо сформовані зі скла з внутрішньою металевою прокладкою, 1 екз. і фрагмент (рис. 11, 27) — тип ВМП 8.

У ногах похованого виявлено 909 цілих намистин, а також фрагменти. 3-поміж них: куляста поперечно сплюснута з глухого білого скла (рис. 11, 5) — тип ОС I, 2; бочкувата поперечно сплюснута з глухого білого скла (рис. 11, 2) — тип ОС II, 2а; циліндричні з глухого білого скла, 150 екз. і фрагменти (рис. 11, 23) — тип ОС IV, 1; призматичні зі згладженими ребрами з такого само скла, 10 екз. (рис. 11, 3) — тип ОС VI, 1; призматичні приплюснуті теж з такого скла, 8 екз. і фрагменти (рис. 11, 1) — тип ОС VI, 1; циліндричні з глухого червоного скла, 30 екз. і фрагменти (рис. 11, 15) — тип ОС IV, 2; призматичні приплюснуті з такого само скла, 29 екз. (рис. 11, 9) — тип ОС VI, 2; у формі паралелепіпеда теж з глухого червоного скла, 8 екз. (рис. 11, 11) — тип ОС V, 3; циліндричні дуже іризовані, 15 екз. (рис. 11, 6) — тип ОС IV; у формі видовженого паралелепіпеда з прозорого синьо-зеленого скла, 3 екз. (рис. 11, 4) — тип ОС V, 6; у формі викривлених 14-гранників із прозорого темно-зеленого скла, 10 екз. (рис. 11, 18) — тип ОС VII, 5; призматичні приплюснуті зі згладженими ребрами з прозорого темно-зеленого скла, 11 екз. (рис. 11, 13) —

тип ОС VI, 5а; призматичні приплюснуті зі згладженими ребрами з прозорого лілового скла, 5 екз. (рис. 11, 22) — тип ОС VI, 3; призматичні приплюснуті зі згладженими ребрами з прозорого сіро-голубого скла, 4 екз. (рис. 11, 19) — тип ОС VI; 14-гранні викривлені з прозорого сіро-голубого скла, 10 екз. (рис. 11, 17) — тип ОС VII; кулясті з дуже іризованого скла, 3 екз. (рис. 11, 20) — тип ОС I; у формі паралелепіпеда з іризованого скла, 53 екз. (рис. 11, 7) — тип ОС V; у формі 14-гранника з дуже іризованого скла (рис. 11, 16) — тип ОС VII; кулясті поперечно сплюснуті зі скла з внутрішньою металевою прокладкою, 42 екз. (рис. 11, 8) — тип ВМП I; бочкуваті поперечно сплюснуті зі скла з внутрішньою металевою прокладкою жовтого кольору. Декотрі спаяні по 2—3 в стовпчик, 497 екз. (рис. 11, 24) — тип ВМП 3; бочкуваті поздовжньо витягнуті з жовтого скла з внутрішньою металевою прокладкою, з гладенькими краями отворів, 6 екз. (рис. 11, 12) — тип ВМП 2; зрізано-біконічні, поперечно сплюснуті з жовтого скла з внутрішньою металевою прокладкою з гладенькими краями отворів, 6 екз. (рис. 11, 21) — тип ВМП 8; у формі паралелепіпеда з прозорого лілового скла, 5 екз. — тип ОС V, 5; у формі 14-гранника з прозорого лілового скла (рис. 11, 14) — тип ОС VII, 4.

Намисто в районі грудей було розміщене так, що, вірогідніше, вказує на прикрасу одягу ніж на корали, натомість виявлене в ногах похованого було нашите на одяг (плаття чи розстібний халат).

А.А. Стоянова виділила шість груп наборів намиста, характерних для поховань могильника Нейзац II — першої половини III ст. Намисто з поховання VIII могили 307 приблизно збігається з групою 5, але в цьому разі не намисто з металевою прокладкою доповнює циліндричне й гранчасте, а навпаки (Стоянова 2011, с. 120). Те само можна сказати й про другу групу поховань з намистом кінця II — першої половини III ст., виділеної на основі вивчення матеріалів не одного, а всіх кримських могильників пізньоримського часу (Стоянова 2010, с. 406). Розміщення численного намиста в ногах має хронологічне значення: обшивка нижнього краю одягу — це мода другої половини II — першої половини III ст. У другій половині III ст. вона змінилася (Стоянова 2010, с. 407; Храпунов И. 2011, с. 21).

Кружка червонолакова (рис. 12, 2), за класифікацією Д.В. Журавльова червонолакових кружок із південно-західного Криму, належить до форми 1. Такі кружки відомі в усьо-

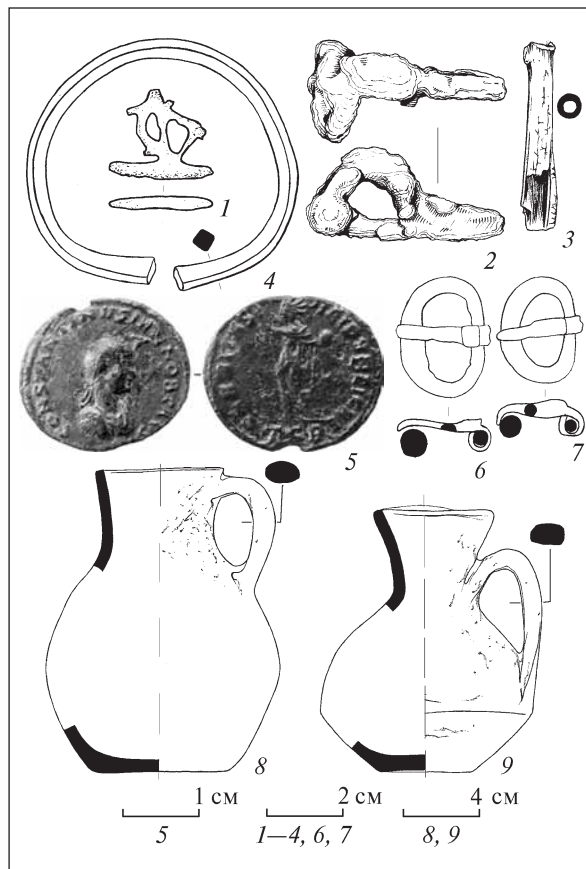

Рис. 10. Нейзац, могила 307, поховальний інвентар: 1, 3 — невизначені предмети; 2 — фібула; 4 — браслет; 5 — монета; 6, 7 — пряжки; 8, 9 — посуд ліпний (1, 4—7 — бронза; 2, 3 — залізо; 8, 9 — глина)

му Причорномор'ї, а також Середземномор'ї з максимальною концентрацією їх у Херсонесі та пізньоскіфських могильниках. Вони датуються останньою чвертю I/початком II — серединою III ст. (Журавлев 2010, с. 91—92). Наголосимо, що об'єднані в форму 1 кружки все ж морфологічно доволі помітно різняться. Вірогідно, надалі їх вдасться розділити на дрібніші типи, що матимуть хронологічне та/чи культурне значення. Д.В. Журавльов опрацював кераміку з могильників, на яких перестали ховати в середині III ст., але посуд такої форми виготовляли й пізніше, аж до IV ст. включно (Храпунов И. 2002, с. 60).

Поряд з кружкою лежала кістка тварини. Кістка в поєднанні з посудиною (часто з ними був і ніж) у головах похованого зафіксовані в багатьох могилах некрополя Нейзац, як і в інших синхронних кримських могильниках. Найчастіше поряд з кісткою стояла червонолакова миска, але нерідко — червонолаковий або ліпний посуд інших форм. Цей звичай помічено для всіх періодів функціонування могильника Нейзац.

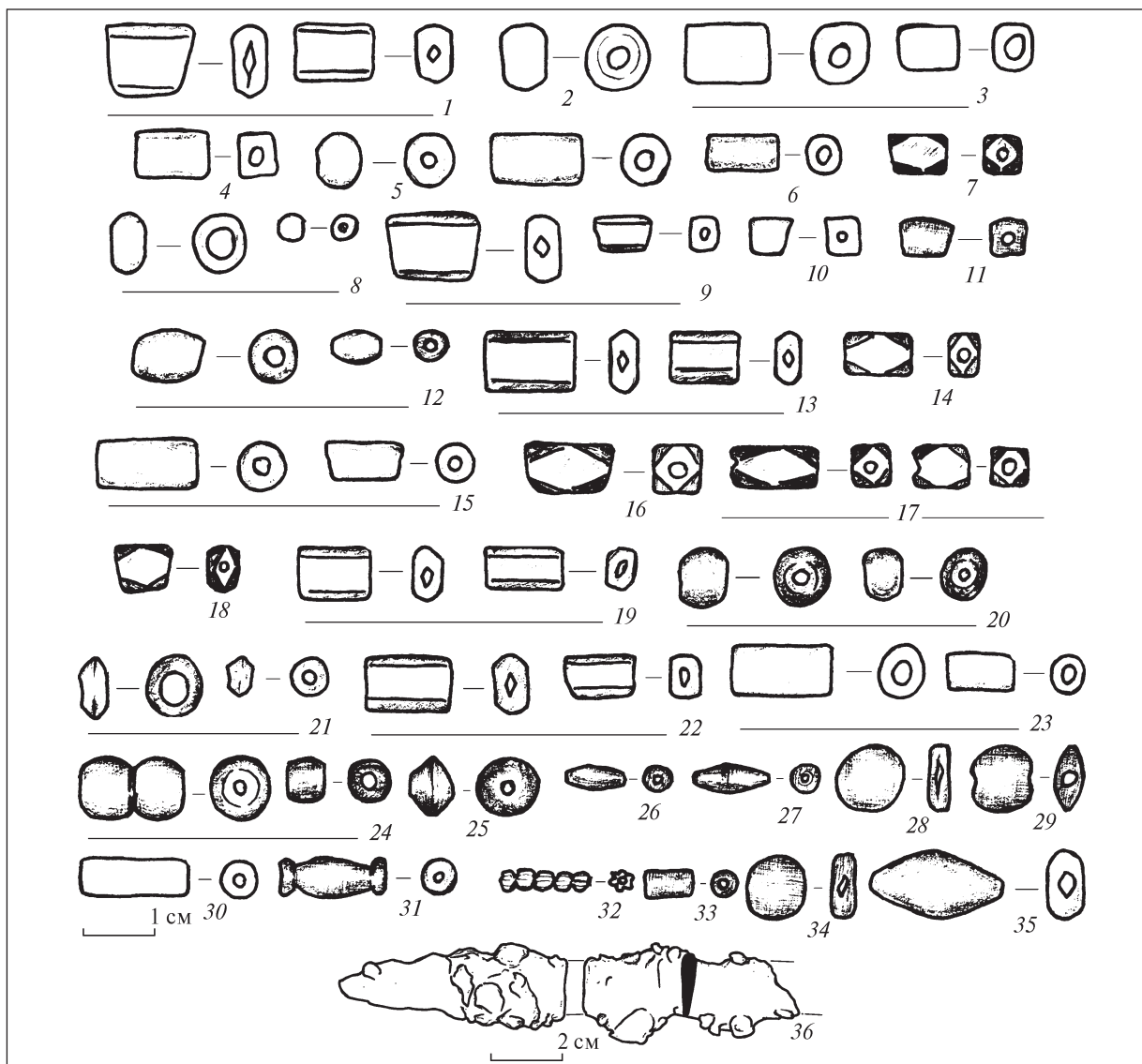

Рис. 11. Нейзай. Могила 307, поховальний інвентар: 1–35 — намісто; 36 — ніж (1–7, 9–11, 13–20, 22, 23, 25, 28, 29, 33–35 — одноколірне скло; 8, 12, 21, 24, 26, 27, 30–32 — скло з внутрішньою металевою прокладкою; 36 — залізо)

Поховання VII. Фібула бронзова лучкова підв'язна двочленна (рис. 9, 3) — класичний зразок застібки серії III, за А.К. Амброзом і В.В. Кропотовим. Датується другою половиною III ст. (Амброз 1966, с. 52; Кропотов 2010, с. 150–157).

Пряжка бронзова: рамка прямокутна, язичок прогнутий, його кінець трохи виступає за рамку, але не загнутий за неї (рис. 9, 5). В.Ю. Малашев відносить пряжки з прямокутною рамкою до груп Па та Пб пізньосарматських гарнітурів паска, тобто до III ст. (Малашев 2000, с. 196, 207–208). Пряжки з такою рамкою трапляються на Північному Кавказі на тлі численніших овально- та круглорамчастих зразків протягом усього пізньосарматського періоду (Абрамова 1988). У пізньоскіфських могильниках такі пряжки знаходять у похованнях II — першої по-

ловини III ст. (Пуздровский 2007, с. 140, рис. 97, 8, 9; 99, 4, 5). Є вони й у кримських могильниках пізньоримського часу. В некрополі Дружне така пряжка знайдена разом з монетою Галієна (253–268) та іншим інвентарем другої половини III ст. (Храпунов И. 2002, с. 19, 50, рис. 95, 9). Дві пряжки з прямокутною рамкою виявлено в Інкерманському могильнику — одну в пограбованій підбійній могилі, де не було іншого супроводу, іншу в склепі IV ст. (Веймарн 1963, с. 29, 36, рис. 9, 11, 12). Ще дві пряжки походять із могильника Радгосп 10 (Стржеleckий и др. 2003/2004, с. 149–150).

Можна стверджувати, що пряжки з прямокутною рамкою, зі щитком чи без нього, трапляються на територіях, заселених сарматами або таких, що зазнавали їхнього впливу впродовж пізньосарматського періоду. Кількісно

вони суттєво поступаються пряжкам з овальною рамкою. Багато з них фасетовані, але немало й гладеньких. Найбільше вони були популярні в III ст., а в IV ст. трапляються рідко. Прогнутий язичок нашої пряжки й те, що він не загнутий за край рамки — це явна ознака III ст. (Храпунов І. 2002, с. 50).

Ця пряжка, знайдена на місці тазових кісток похованого VII, була, вірогідно, застібною паска. Призначення двох чи трьох залізних пряжок, виявлених біля ніг, незрозуміле. Декілька пряжок поряд з кістками ніг знайдено не вперше. Така ситуація фіксувалася й раніше в могильнику Нейзац та інших некрополях, і висунено навіть деякі екзотичні припущення про їхнє призначення (Стоянова 2011, с. 118).

Ніж (рис. 8, 2) та *оселок* (рис. 7, 5), покладені в ногах небіжчика VII, — предмети звичні для поховального інвентарю могильника Нейзац. Їхня позиція в могилах нестійка. Призначення виявленого поряд з ними залізного трубочастого предмета (рис. 10, 3) незрозуміле.

Поховання VI. *Фібула* (рис. 9, 1), знайдена на місці живота похованого, аналогічна застібці з поховання VII, але дещо менша.

Вкажемо, що обидві фібули знайдені на місці живота, але розміщені по-різному. Фібула в похованні VII спрямована голівкою в бік лівого плеча похованого та голкою вгору, а фібула в похованні VI — голкою вниз. Вірогідно, це означає, що одяг можна було застібати різними способами. Раніше, щоправда стосовно жіночого костюма, було висунено припущення про те, що розміщення фібул у районі грудей або живота свідчить про одяг похованого у вигляді розстібного халата, а не плаща (Стоянова 2011, с. 126).

Як і в похованні VII, тут на кістках лівої ноги було дві залізні пряжки (рис. 7, 7; 9, 6).

Поховання VI було останнім у першому ярусі. Це цілком очевидно, виходячи з його розміщення біля закладу підбою, а також трохи вище його долівки. Очевидно, на час захоронення до підбою вже трохи просочилося землі. Поховання VII здійснене трохи раніше. Близька хронологічна позиція обох поховань підтверджується однотипними фібулами, а також однаковим розміщенням пряжок на лівих ногах. Фібули датують обидва поховання другою половиною III ст.

Першим було поховання VIII. Знайдені біля нього речі датуються загалом III ст. Але звичай обшивати край плаття намистом, імовірно, вказує на першу половину сторіччя. В похован-

нях другої половини III ст. він поки що не зафіксований. Щоправда, могил, датованих цим часом, відомо зовсім мало, що, вірогідно, пояснюється нинішніми можливостями датування, а не реальним станом (Храпунов І. 2011, с. 16—17). Та в будь-якому разі між похованнями VIII і VII не минуло багато часу: обидва небіжчики покладені на долівці підбою. Тож поховання VIII слід, вірогідно, датувати часом, близьким до середини III ст.

Поховання V. До нього, дуже вірогідно, відносяться дві ліпні посудини, хоча не можна виключати належність їх похованому IV.

Горищик ліпний (рис. 12, 4). За домішками в глині, її кольором, грубо обробленою поверхнею він схожий на деякий посуд із могильників пізньоримського часу (див., напр.: Храпунов І. 2011б, рис. 38, 3), але доволі своєрідний за формою, що унеможливило знайти йому точні аналогії.

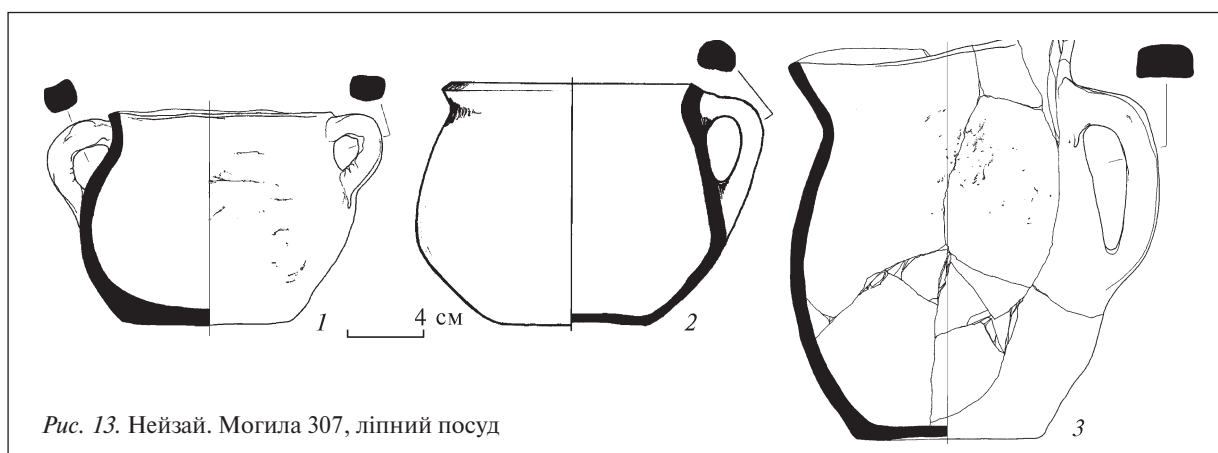
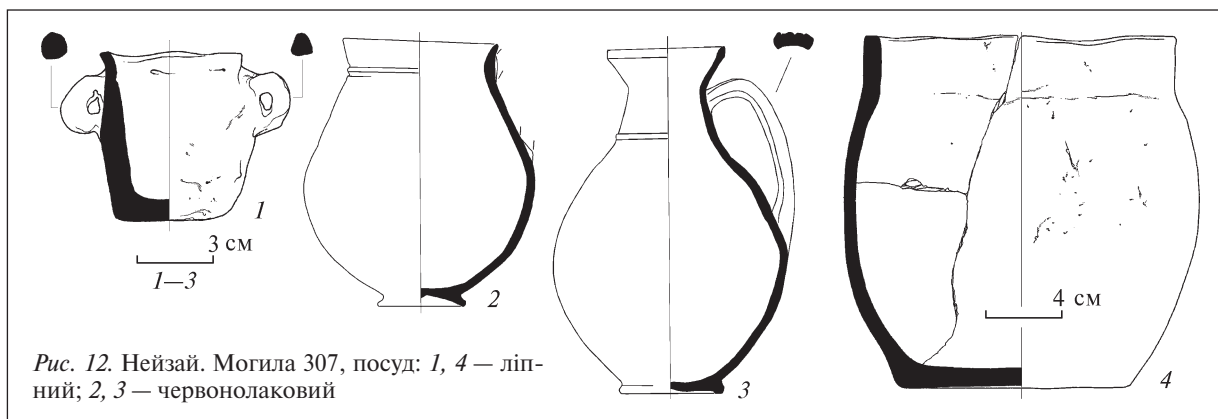
Кружка ліпна (рис. 13, 2) належить до типу 6В кружок із могильника Дружне. Такі були широко розповсюджені в Криму в IV ст., а також у попередні та наступні часи (Власов 1999, с. 346).

Ножі (рис. 8, 3; 11, 36) і *прясельце* (рис. 8, 5), знайдені серед кісток небіжчика, відносяться до числа звичних знахідок у могильнику Нейзац, але також невиразних у хронологічному аспекті предметів.

Намисто представлене такими типами: у формі плоского диска з прозорого лілового скла (рис. 11, 34) — тип ОС XIII, 1; циліндричне з іризованого скла, 7 екз. (рис. 11, 33) — тип ОС IV; ромбічна приплюснута з глухого сіро-голубого скла (рис. 11, 35). Такі відсутні в класифікації А.А. Стоянової. Відповідає типу 171 намистин з одноколірного скла класифікації К.М. Алексєєвої, але в її зводі не вказані намистини з сіро-голубого скла (Алексєєва 1978, с. 73).

Поховання IV. *Фібула* залізна двочленна прогнута з нижньою тятивою (рис. 7, 8). Такі застібки найбільш поширені в похованнях IV ст. Нейзацького могильника. Це суто кримський тип фібул. З погляду на їхню конструктивну подібність до бронзових застібок групи 17, підгрупи 1 А.К. Амброза, можна припустити, що їх виготовляли в Криму за черняхівськими зразками (Храпунов І. 2002, с. 55; 2011, с. 28).

Посудина ліпна дворучна (рис. 12, 1) зформована дуже грубо. Аналогії серед понад тисячі ліпних посудин із могильника Нейзац, а також інших пам'яток невідомі.

Звернемо увагу на розміщення залізної пряжки в похованні IV — біля кісток лівої ноги, як і в похованнях нижчого яруса, що, можливо, натякає на схожість костюмів чи амуніції.

У другому ярусі поховань знайдена тільки одна більш-менш вузько датована річ — фібула IV ст. біля небіжчика IV. Поховання V було здійснене раніше, і між ним і похованням IV минуло чимало часу: м'які тканини небіжчика розклалися, через що зруйнувалися зчленування кісток. Зважаючи на датування поховань першого ярусу другою половиною III ст., поховання V можна віднести до приблизно того само часу чи вже до IV ст.

Руйнація скелета похованого V і відсування його кісток не було спричинено практичною потребою, як це зафіксовано в багатьох інших могилах: місця для поховання IV в підбої цілком вистачало.

Поховання III. Сокира залізна (рис. 8, 1) з виділеним обухом. Ця ознака зближує її з більшістю сокир римського часу, знайдених у Криму та Абхазії, та водночас вирізняє її серед загалу германських. Усі п'ять сокир, виявлених у могильнику Нейзац, походять із комплек-

сів IV ст. (детальніше див.: Храпунов И. 2010, с. 548—549).

Фібула залізна (рис. 10, 2) такого ж типу, що й застібка з поховання IV. В обох випадках фібули лежали на місці грудей похованих.

Ніж залізний (рис. 7, 6) належить до виробів типу «бойові ножі» (Храпунов И. 2010, с. 545). Від звичних ножів вони відрізняються більшими розмірами, наявністю слідів дерева від піхов, як правило, їх знаходять на місці талії похованих. Усі вони походять із могил IV ст. На нашому екземплярі рештки дерева не збереглися, черешок ножа лежав на місці грудей. Не виключено, що він був переміщений, як і кістки лівої руки.

Монета мідна (рис. 10, 5) Константина II Молодшого випуску 317—318 рр. (Храпунов Н. 2009, с. 66; Храпунов Н. 2013, р. 276, Fig. 4, 15). Використовуючи монету для датування могили, слід пам'ятати, що з 15 римських монет, знайдених у могильнику Нейзац до 2010 р. включно, не було жодної, карбованої після 318 р. В той же час численні предмети поховального інвентарю відносяться до пізнішого часу. Таку само ситуацію маємо і в інших кримських могильниках пізньоримського часу,

крім розміщених поблизу Херсонеса (Храпунов Н. 2013, с. 488). Щоправда, в 2011 р. в могильнику Нейзац виявлена монета Констанція II (348—355), та загальної картини вона не змінює. Тож монета з поховання III дає тільки *terminus post quem*.

Дві бронзові *пряжки* (рис. 10, 6, 7) прикметні для IV ст.: рамка в передній частині потовщена, язичок трохи загнутий за рамку, на тильній частині є прямокутні площини та зрізи сходинками (Храпунов И. 2011, с. 28—29). Слід наголосити, що в похованні III *пряжки*, на відміну від залізних, знайдених у нижніх ярусах поховань, лежали не на кістках ноги, а на тазових, але так само зліва.

Ажурний виріб із бронзи (рис. 10, 1) дуже схожий на фрагмент римської накладки на пасок чи його наконечник. Але точних аналогій знайти не вдалося.

Поховання II. *Глек* ліпний (рис. 10, 8) морфологічно близький до багатьох посудин із комплексів IV ст., приміром, у Дружному (Власов 1999, с. 338—339, рис. 9, 10; 12, 5) і в Нейзаці (Khrapunov I. 2008, р. 213, Fig. 15, 2; Храпунов И. 2011б, с. 20, рис. 38, 4).

Поховання I. *Глек червонолаковий* (рис. 12, 3) відноситься до одного з найпоширеніших у кримських пам'ятках пізньоримського часу типів червонолакового посуду. Такі глеки є в похованнях III—IV ст. усіх кримських некрополів. Відповідає типу XIV, варіанту 2 червонолакової кераміки з могильника Дружне, типу 2 червонолакових глеків із могильника Чатир-Даг, формі 39 червонолакових глеків із Бельбекських могильників (детальніше див.: Храпунов И. 2002, с. 60; Шаров 2007, с. 46—49; Журавлев 2010, с. 89—90).

Посудина ліпна (рис. 13, 1) — це доволі поширена форма в кримських могильниках пізньоримського часу. Підпадає під тип 8-II мисок із могильника Дружне, де такий посуд знайдено в похованнях другої половини III—IV ст. (Власов 1999, с. 327).

Глек ліпний (рис. 10, 9) співпадає із типом 9.2-1/B2 з могильника Дружне, де такі виявлені в склепах IV ст. (Власов 1999, с. 343).

Посудина ліпна (рис. 13, 3). Відповідає кружкам типу 9В із могильника Дружне. Там такі знайдені в комплексах IV ст. Але в інших пам'ятках відомі їх раніші прототипи. Припускають, що така форма походить з Північного Кавказу (Власов 1999, с. 347).

Збільшення кількості посуду від нижнього ярусу поховань до верхнього підтверджує висновок, що звичай вміщувати в могилу значну кількість посуду поширився в IV ст. (Храпунов И. 2011, с. 21).

Як уже наголошувалося, в могилі 307 зафіксовано унікальний для підбійних могил обряд — поховання в декілька ярусів. Вісім похованих були вкладені в п'ять ярусів, розділених прошарками землі. Причини такого порушення традиційних правил, коли підбій призначався для одно- або двоярусних поховань, укладених безпосередньо одне на одне, не зрозумілі. Але це уможливило співвіднести кожну річ не тільки з ярусом, а й з конкретним похованням. Як свідчить аналіз поховального інвентарю, захоронення в могилі почали здійснювати приблизно в середині III ст. та завершили в IV ст. Речовий супровід не надає можливості уточнити дату в межах сторіччя. Зрозуміло тільки, завдяки знахідці монети, що три останні поховання були здійснені після 316 р.

Стратифікованість поховань уможливила перевірку відносної хронології речей, встановлену раніше через застосування кореляційного та інших методів. Знахідка монети дала абсолютну дату *terminus post quem* для трьох останніх поховань і, хай і приблизну, дату *terminus ante quem* для передуючих. Мабуть, головний висновок, який можна зробити після дослідження могили 307, зводиться до того, що всі спостереження про датування речей, а також зміни поховальних обрядів, що ствердилися в науці, підтверджуються стратиграфією.

Абрамова М.П. Хронологические особенности северокавказских пряжек первых веков нашей эры // МАИЭТ. — 1988. — VI. — С. 209—229.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1978 (САИ. — Вып. Г1-12).

Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР. — М., 1966 (САИ. — Вып. Д1-30).

Веймарн Є.В. Археологічні роботи в районі Інкермана // АП. — 1963. — XIII. — С. 15—89.

Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. — К., 1994.

Власов В.П. Лепная керамика из некрополя III—IV вв. н. э. Дружное в Крыму // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 322—371.

Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму. — М., 1991 (САИ. — Вып. Д1-7).

Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика юго-западного Крыма I—III вв. н. э. (По материалам позднескифских некрополей Бельбекской долины). — Симферополь, 2010.

- Кропотов В.В. Фибулы сарматской эпохи. — К., 2010.
- Малашев В.Ю. Периодизация ременных гарнитуров позднесарматского времени // Сарматы и их соседи на Дону. — Ростов-на-Дону, 2000. — С. 194—232.
- Мыц В.Л., Лысенко А.В., Шукин М.Б., Шаров О.В. Чатыр-Даг — некрополь римской эпохи в Крыму. — СПб., 2006.
- Пуздровский А.Е. Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. — Симферополь, 2007.
- Сымонович Э.А. Население столицы позднескифского государства (по материалам Восточного могильника Неаполя скифского). — К., 1983.
- Стоянова А.А. Бусы и подвески из могильника Нейзац (по материалам раскопок 1996—2001 гг.) // БИ. — 2004. — V. — С. 263—319.
- Стоянова А.А. Наборы бус в костюме населения предгорного Крыма во II в. до н. э. — IV в. н. э. // БИ. — 2010. — XXIV. — С. 401—410.
- Стоянова А.А. Аксессуары женского костюма II — первой половины III вв. н. э. из могильника Нейзац // Исследования могильника Нейзац. — Симферополь, 2011. — С. 115—151.
- Стржелецкий С.Ф., Высотская Т.Н., Рыжова Л.А., Жесткова Г.И. Население округа Херсонеса в первой половине I тысячелетия новой эры (по материалам некрополя «Совхоз № 10») // Stratum plus. — 2003/2004. — № 4. — С. 27—277.
- Храпунов И.Н. Могильник Дружное (III—IV вв. нашей эры). — Lublin, 2002.
- Храпунов И.Н. Оружие из могильника Нейзац // Terra Barbarica. — Lodz; Warszawa, 2010. — С. 535—555.
- Храпунов И.Н. Некоторые итоги исследований могильника Нейзац // Исследования могильника Нейзац. — Симферополь, 2011. — С. 13—113.
- Храпунов И.Н. Подбойная могила с двумя погребениями III в. н. э. из могильника Нейзац // МАИЭТ. — 2011а. — XVII. — С. 192—214.
- Храпунов И.Н. Склеп с погребениями III—IV вв. н. э. из могильника Нейзац. — Симферополь, 2011б.
- Храпунов Н.И. Монеты из могильника Нейзац (находки 1996—2008 гг.) // Проблемы истории, филологии, культуры. — 2009. — № 3. — С. 55—82.
- Храпунов Н.И. Находки монет в могильниках крымских варваров позднеимперского времени: некоторые перспективы анализа и исторические интерпретации // XIV Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Археологический объект в контексте истории. — Керчь, 2013. — С. 484—490.
- Шаров О.В. Керамический комплекс некрополя Чатыр-Даг. Хронология комплексов с римскими импортами. — СПб., 2007.
- Khrapunov I.N. The Vault with Openwork Plaque from the Cemetery of Neyzats in the Crimea // The Turbulent Epoch. New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period. — Lublin, 2008. — P. 189—217.
- Khrapunov N. Coins in the Cemetery of Neyzats (1996—2008 finds) // Exploring the Cemetery of Neyzats. — Simferopol; Kristiansand, 2013. — P. 270—298.

Надійшла 14.11.2013

И.Н. Храпунов

ПОДБОЙНАЯ МОГИЛА С ПОГРЕБЕНИЯМИ III—IV вв. ИЗ МОГИЛЬНИКА НЕЙЗАЦ

Могильник Нейзац расположен приблизительно в 20 км к востоку от Симферополя, в долине р. Зуя, в центре крымских предгорий. Его регулярные раскопки ведутся с 1996 г. За это время раскопано 557 погребальных сооружений, в том числе 81 склеп, 183 подбойные и 293 грунтовые могилы.

Могила 307 выделяется среди подбойных могил тем, что в ней сохранились многоярусные погребения. Восемь погребенных были положены в пять ярусов, разделенных прослойками земли. Причины такого отступления от традиционных правил, когда каждый подбой предназначался для одно- или двухъярусных, положенных одно на другое, погребений, не ясны. Однако такая ситуация позволила соотнести каждую вещь, найденную в могиле, не только с ярусом, но и с конкретным погребением.

Захоронения в могиле начали совершать около середины III в. и закончили в IV в. Погребальный инвентарь не дает возможности уточнить дату в пределах столетия. Ясно только, благодаря находке монеты, что три последних погребения были совершены после 316 г.

Стратифицированность погребений позволила проверить относительную хронологию вещей, установленную ранее благодаря применению корреляционного и других методов. Находка монеты дала абсолютную дату *terminus post quem* для трех последних погребений и, пусть приблизительно, дату *terminus ante quem* для предшествующих. Пожалуй, главный вывод, который можно сделать после исследования могилы 307, заключается в том, что все наблюдения о датировке вещей, а также об изменениях погребальных обрядов, утвердившиеся в современной науке, подтверждаются стратиграфически.

UNDERCUT GRAVE WITH THE 3rd—4th c.
BURIALS FROM NEYZATS BURIAL GROUND

Neyzats burial ground is situated in about 20 km to the east from Simferopol in the Zuia River valley in the centre of the Crimean foothills. Regular excavations are being conducted there since 1996. 557 burial structures including 81 crypts, 183 dugout and 293 ground burials were discovered during this period.

Grave 307 is prominent among the dugout graves with its preserved multiple-tier burials. Eight burials were put in five tiers divided with soil strata. The reasons for such deviation from traditional rules, according to which each dugout was intended for one- or two-tiered burials put upon each other, are not known. However, this situation allowed the author to correlate each find in the grave not only with a tier, but also with a certain burial.

Burials in the grave started to be made around the middle of the 3rd c. and finished in the 4th c. Funeral inventory does not allow specifying the date within the century. Definitely known owing to the coin find is only the fact that three last burials were made after 316.

Stratified burials allowed the author to check the relative chronology of the finds determined before owing to correlation and other methods usage. A coin find presented the terminus post quem date for three last burials and, though approximate, the date terminus ante quem for the preceding burials. Probably, the main conclusion which can be made after the grave 307 study is that all the observations concerning the dating of the finds and also the changes in funeral customs consolidated in modern science are stratigraphically confirmed.

В.С. Аксьонов

ПОХОВАННЯ З ВІЗАНТІЙСЬКОЮ
ПРЯЖКОЮ ТИПУ КОРІНФ З НЕТАЙЛІВСЬКОГО
МОГИЛЬНИКА САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Подано матеріали одного з поховань Нетайлівського могильника салтово-маяцької культури, що містило візантійську поясну пряжку.

Ключові слова: салтово-маяцька культура, Нетайлівський могильник, поховання, візантійська пряжка типу Корінф.

У поховальних пам'ятках лісостепового варіанта салтово-маяцької культури речі, виготовлені в ранньосередньовічних містах Кримського півострова, досі були представлені лише глиняним і скляним посудом (Плетнева, Николаенко 1976, рис. 6, 5; Пархоменко 1983, рис. 2, 1; Аксенов, Михеев 1998, рис. 1; 2; 2000, рис. 1, 4—6), деякими типами намиста (Ковалевская 2001, с. 194, рис. 5; 7). Значно рідше в пам'ятках регіону трапляються елементи поясної гарнітури, виконані в кримсько-візантійському стилі (Аксенов 2010, рис. 2, 11—14; 3, 14), що маркують старожитності ранньосалтівського хронологічного горизонту Столбище-Старокорсунська (Комар 1999, с. 123—128; 2000, с. 47—52, рис. 1; 2001а, с. 106—108). Тож кожна нова знахідка предмета поясної гарнітури кримського походження не може не ви-

кликати інтерес. Тут звернемо увагу на таку знахідку, що походить з Нетайлівського могильника.

Нетайлівський могильник був відкритий у 1959 р. та досліджувався протягом трьох років експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д.Т. Березовця (Березовец 1962). Могильник розміщений на краю першої надзапавної тераси лівого берега р. Сіверський Донець (нинішнє Печенізьке водосховище), за 100 м від східної околиці с. Металівка навпроти городища Верхній Салтів, з дослідження якого розпочалося вивчення салтово-маяцької культури. Після досліджень Д.Т. Березовця роботи на могильнику довгий час не провадилися. Відновилися вони завдяки старанням харківського археолога А.В. Криганова (Крыганов 1993; Жиронкина, Цитковская 1996, с. 362—368), до яких з часом долучилися археологи Харкова та Києва (Аксенов, Михеев 2005;

Колода, Крыганов 2005; Аксенов 2006; Комар 2008). З 2006 р. роботи на могильнику проводить спільна експедиція Харківського історичного музею та Харківської державної академії культури. Загалом тут досліджено 525 поховань (з урахуванням 124 могил, виявлених експедицією Д.Т. Березовця). Публікації матеріалів поховання 525, дослідженого в 2013 р., і присвячена ця стаття.

Поховання 525 було здійснено в ямі, яка на рівні виявлення (1,0 м від сучасної поверхні) мала форму овалу, орієнтованого довгою віссю за лінією схід—захід (азимут 90°). Розміри могильної ями на рівні її виявлення 2,90 × 1,45 м. Верхні шари її заповнення мали світло-сірий колір і складалися з материкового піску світло-жовтого кольору з домішкою значної кількості сірого супіску. Мірою наближення до дна могили її заповнення змінювало колір і ставало світлішим, що пов'язано зі зменшенням кількості сірого супіску. У заповненні могильної ями (до глибини 1,2—1,4 м від сучасної поверхні) знайдено маловиразні фрагменти салтівського посуду: 11 фрагментів від столових глеків з чорною та світло-сірою зовнішньою поверхнею та два фрагменти стінки кухонного горщика.

Стіни могильної ями розхилені назовні. На глибині 1,5 м вздовж південної стіни ями були заплечики завширшки 0,2 м. На глибині 1,6 м яма набула форму прямокутника із заокругленими кутами, розмірами 2,75 × 1,00 м. Нижче вона різко звужувалася до 2,64 × 0,70 м, глибина її від вказаного рівня 1,10 м (2,63 м від рівня сучасної поверхні) (рис. 1).

На дні могили зафіксовані рештки похованого, представлені лише зруйнованим черепом, що лежав у східній частині могили. Інші кістки скелета відсутні, що, на нашу думку, обумовлено властивостями ґрунту та гідрологічною ситуацією, що склалася в межах Нетайлівського могильника після створення Печенізького водосховища (Аксенов 2006, с. 59). Уздовж південної стіни ями зафіксована смужка темно-коричневого кольору завдовжки 0,44 м — залишки дерев'яної домовини-рами. Товщина стінки домовини сягала 2,0—3,0 см, висота — близько 0,25 м.

Поховальний інвентар розміщувався на дні могили так, немов лежав на тілі похованого. За 0,95 м від східної та за 0,15 м від південної стін лежала бронзова поясна пряжка (рис. 2, 2), повернута щитком на південь. За 1,05 м від східної стіни та вздовж південної, за 0,08 м від неї, лежав наконечник списа бронебійного типу завдовжки 30,5 см з залишками дерев'

ка у втулці (рис. 2, 5). Кінчик пера був спрямований на схід. Із заходу до втулки наконечника списа примикав залізний черешковий ніж у дерев'яних піхвах (рис. 2, 6), повернутий кінчиком леза до західної стіни ями, та фрагмент залізного стрижня завдовжки 13,4 см зі слідами дерева по всій його довжині (рис. 2, 4). Під втулкою списа виявлено залізний наконечник стріли (рис. 2, 7), а під ножом — точильний брусок з отвором для підвішування (рис. 2, 8).

У західній частині ями знаходилися предмети кінського спорядження. Частина з них розміщувалася на дні могили, інша — в її заповненні (за 0,09—0,20 м від дна). Тут знайдено два стремена (рис. 3, 7), вудила з прямими псалиями (рис. 3, 1), чотири збруйні пряжки (рис. 3, 3—6) і збруйне кільце (рис. 3, 2). На дні за 0,29 м від північної та за 0,26 м від західної стін був залізний обушок (рис. 2, 1) і фрагмент вінець дерев'яної посудини (рис. 2, 3).

Інвентар поховання 525 представлений типовими для салтівсько-маяцької культури речами. Елементи кінського спорядження включають: двочастинні асиметричні вудила з прямими «цвяхоподібними» псалиями (рис. 3, 1); стремени аркоподібної форми з прямокутною петлею на невисокій шийці та дещо увігнутою підніжкою (рис. 3, 7); дротяне збруйне кільце (рис. 3, 2); залізні язичкові пряжки прямокутної та трапецієподібної форми (рис. 3, 3—6).

Аналогічні предмети кінського спорядження добре представлені в пам'ятках аланського (Крыганов 1993, с. 57, рис. 1, 17, 18, 20; 2, 24, 26, 27) і болгарського (Аксенов, Крыганов, Михеев 1996, рис. 4, 1—7, 13—16, 19—22; Сарапулкін 2006, рис. 4, 13, 14, 18; Красильников 2009, рис. 8, 23—26) населення Подоння, в степових поховальних комплексах, що пов'язуються дослідниками з хозарами (Іванов 2000, с. 8—9; Копылов, Іванов 2007, рис. 5; 6, 1). Подібні предмети є невід'ємною частиною кінського спорядження воїнів-вершників, яким належать кремаційні поховання салтівського часу басейну Сіверського Дінця (Крыганов 1989, рис. 1, 38—40, 45; 4, 1—3, 5, 7, 8, 10; Аксенов, Михеев 2006, рис. 10, 8; 18, 4, 5, 7; 20, 3, 4) і Кубано-Чорноморського регіону (Дмитриев 2003, табл. 89, 52, 54, 57, 58; 91, 1, 5, 11, 30; Гавритухін, Пьянков 2003, табл. 73, 5, 6 10).

Кінське спорядження в похованні 525 супроводжував досить показовий набір предметів озброєння — наконечник списа, наконечник стріли, обушок і ніж.

Наконечник залізного списа має довгу втулку та вузьке ромбічне в перетині перо (рис. 2,

5), що уможливило віднести його до пік. Загальна довжина наконечника 30 см, довжина пера 17 см, діаметр втулки 3,3 см. Подібні піки є звичними для пам'яток салтівської культури (Міхеев, Степанська, Фомін 1967, рис. 1, 5—12). Проте подібні наконечники характерніші для праболгар хозарської доби (Пархоменко 1983, с. 80, рис. 4, 1—3; Багаутдинов, Богачев, Зубов 1998, с. 113—115, рис. 24, 1—5; Аксенов, Міхеев 2003, с. 184, рис. 3, 33; 5, 11, 30; 6, 6; Сарапулкін 2006, рис. 4, 7, 8), тоді як в аланських поховальних комплексах піки представлені лише одним екземпляром (Криганов 1993, рис. 1, 6). Доволі часто наконечники пік трапляються в салтівських кремаційних похованнях Подоння (Крыганов 1989, с. 102, рис. 3, 1, 2; Аксенов, Воловик 1999, рис. 1, 10; 2, 8; Аксенов, Міхеев 2006, рис. 19, 3; 41, 6; Свистун 2012, илл. 5; 3; 8, 1, 2) та в кремаціях Північно-Західного Передкавказзя (Дмитриев 2003, с. 204, табл. 89, 42—50). У похованнях же типу Соколова балка, що пов'язуються дослідниками з власне хозарами, подібні наконечники списів (пік) не знайдені (Іванов 2000, с. 10—11).

Залізний черешковий наконечник стріли за поперечним перетином належить до відділу трилопатевого, а за формою пера — до типу трикутних (рис. 2, 7). Довжина пера 3,2 см.

Час побутування подібних наконечників — VIII—IX ст. (Крыганов 1989, с. 98). Вони трапляються на значній території від Південного Сибіру до Болгарії (Худяков 1986, рис. 96; Йотов 2007, с. 29, табл. XXIII, 331—336). У аланського населення салтівської культури подібні вироби серед знайдених наконечників переважають (Крыганов 1993, с. 53, рис. 2, 1). Домінують вони і в складі наборів стріл носіїв салтівського ямного та кремаційного поховальних обрядів басейну Сіверського Дінця (Крыганов 1989, рис. 1, 1, 2; Аксенов, Міхеев 2003, рис. 3, 35; 4, 10, 39, 41; 5, 7, 8, 35; 2009, рис. 2, 4; 3, 6, 7, 11—13; 6, 7; 7, 11, 14). Відомі вони в пам'ятках степового Подоння та Середнього Поволжя салтівського часу (Савченко 1986, рис. 7, 11; Власкин, Ильюков 1990, рис. 5, 6; Круглов 1990, рис. 4, 12; Матвеева 1997, рис. 115, 1; Багаутдинов, Богачев, Зубов 1998, рис. 26, 1—6), в кремаціях Кубано-Чорноморського регіону хозарської доби (Дмитриев 2003, с. 203, табл. 89, 1—4). Загалом цей тип наконечників стріл був найпоширенішим у населення салтово-маяцької культури.

Залізний обушок має кулясту форму та слабо позначені ребра (рис. 2, 1). У верхній части-

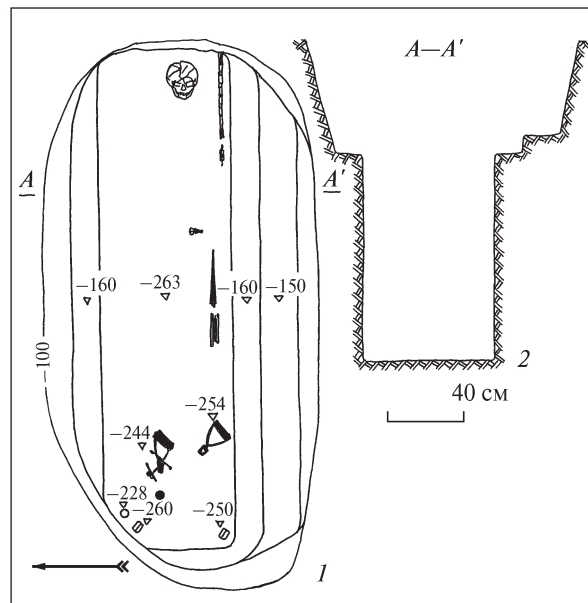

Рис. 1. Нетайлівський могильник. Поховання 525, план і перетин

ні є пласка петелька округлої форми. Загальна висота обушка 4,9 см, діаметр — 3,8 см. Залізні обушки цього типу в салтівських старожитностях нечисленні. А.В. Крыганов вказав лише одну знахідку обушка цього типу — в катакомбному похованні Верхньосалтівського могильника (Крыганов 1987, с. 64, рис. 1, 12), тоді як залізні обушки з наскрізним долевим каналом більше розповсюджені та відомі на всій території салтово-маяцької культури Подоння (там само, с. 63) і трапляються в пам'ятках хозарського часу Кубано-Чорноморського району, Середнього Поволжя (Багаутдинов, Богачев, Зубов 1998, с. 115, рис. 24, 8; Дмитриев 2003, с. 204, табл. 90, 26). А.В. Крыганов датував залізні обушки з петелькою IX—X ст. (Крыганов 1987, с. 64), інші дослідники вказують, що на середину VIII ст. у хозар були вже всі салтівські різновиди обушків (Комар, Сухобоков 2000). На думку О.В. Комара та О.В. Сухобокова, залізні обушки з долевим наскрізним каналом могли використовуватися як кінними, так і пішими воїнами, а залізні обушки з петелькою були зброєю лише воїнів-вершників (там само). Наявність обушка цього типу в похованні 525 разом з кінським спорядженням не перечить цьому твердженню. Пізніше (в XIX ст.) на зміну обушкам у кочових народів, вірогідно, прийшли шкіряні нагайки з залізним окуттям на кінці, які були основною зброєю на полюванні, у викраданні худоба (баримти) та у військових сутичках під час феодальних міжусобиць, коли метою було не вбивство супро-

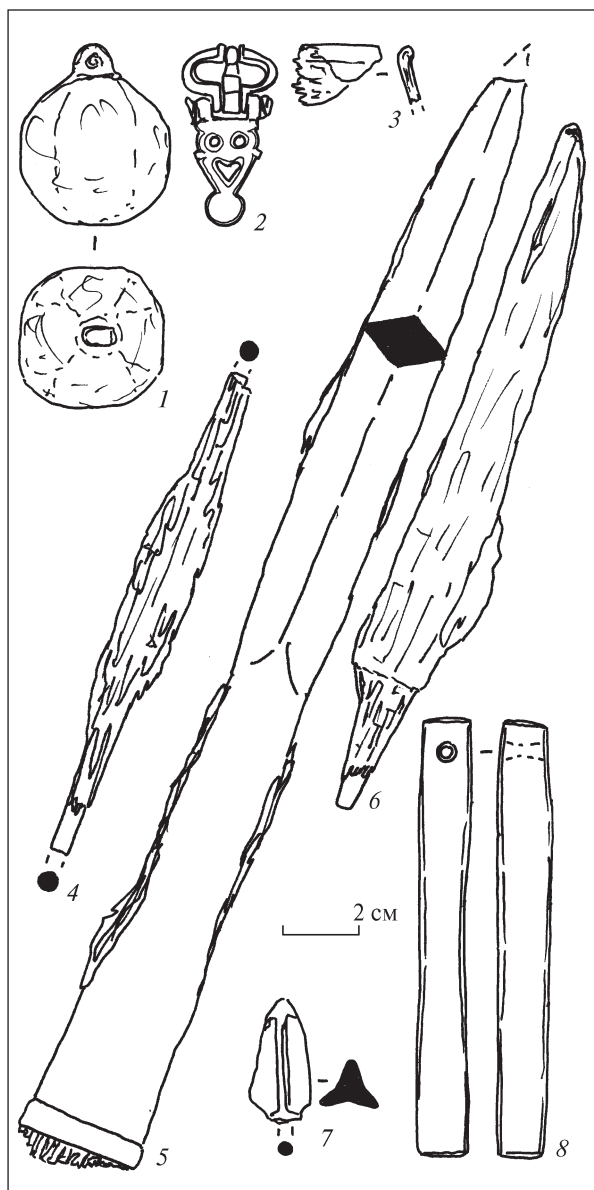

Рис. 2. Нетайлівський могильник. Інвентар поховання 525: 1 — обушок; 2 — поясна пряжка; 3 — фрагмент вінець посудини; 4 — дротяний стрижень; 5 — наконечник списа; 6 — ніж; 7 — наконечник стріли; 8 — точильний брусок (1, 4–7 — залізо; 2 — бронза; 3 — дерево; 8 — камінь)

тивника, а вибити його із сідла (Курылев 1978, с. 10).

Ніж із поховання 525 належить до досить розповсюдженого в ранньому середньовіччі типу черешкових ножів з прямою спинкою та криволінійним лезом, що має в перетині клиноподібну форму (рис. 2, 6). Розміри ножа $19 \times 1,7 \times 0,4$ см. На руків'ї та лезі збереглися залишки дерева від руків'я та піхов. Різні за розміром ножі, подібні до знайденого, були досить широко розповсюджені в VIII–X ст. на значній території — від Уралу до Центральної Європи (Міхеев, Степанська, Фомін 1973,

с. 91). Ножі цього типу доволі часто трапляються на пам'ятках різних народів, що входили до складу Хозарського каганату (Плетнева 1989, рис. 45; Дмитриев 2003, с. 204, табл. 90, 15–24). Загальна довжина ножа — 19 см — дозволяє вважати його бойовим.

Склад військового спорядження — піка, наконечник стріли, обушок і бойовий ніж — вказує, що власник їх відносився до розряду легкоозброєних вершників. Загони легкоозброєних вершників були основою хозарського війська лише до початку VIII ст. Пізніше головне місце у війську хозар зайняли важкоозброєні вершники, в арсеналі яких був захисний обладунок, шабля, лук зі стрілами, бойова сокира та спис (Комар, Сухобоков 2000).

Для визначення часу здійснення поховання 525 головну роль відіграє поясна бронзова шарнірна пряжка з овальною профільованою рамкою з позначеними губками, язичком з опуклим виступом у задній частині та прорізним щитком трикутної форми, що закінчується плоским округлим виступом (рис. 2, 2). Вона належить до візантійських пряжок типу Корінф варіанта 2 (Айбабин 1982, рис. 172, рис. 16; 17; 19). Пряжки цього зразка в пам'ятках хозарської доби за межами Криму не траплялися. В пам'ятках Південно-Західного Криму вони знайдені в похованнях місцевого населення на могильниках Суук-Су, Бал-Гота, в склепах Узень-Баша, Ескі-Кермена, Сахарної Головки, Скалистинського некрополя, Бакли (там само, с. 172) та на Керченському півострові — в плитовій могилі на горі Мітридат (Айбабин 1999, с. 189). Кримські поховальні комплекси, що містять поясні пряжки типу Корінф варіанта 2, датуються другою половиною VIII ст. (Айбабин 1993, с. 126; 2003, с. 60–61, табл. 37, 32, 33). Тож і поховання 525 можна датувати цим часом. Такому його датуванню не перечать матеріали з розміщених поряд поховань, що містять речі останньої чверті VIII — початку IX ст. (Аксенов 2012, с. 220–221, рис. 13; 14). Так, з півдня, сходу та півночі поховання 525 оточують могили воїнів-вершників — 388, 389, 391, 406, 407, 410, 522 (рис. 4, 1), в яких поясна гарнітура представлена литими бляшками (рис. 4, 2, 3, 5–10), наконечниками паса (рис. 4, 4, 13) і пряжкою (рис. 4, 12), що є типовими для поховальних комплексів салтівських хронологічних горизонтів I/II, тобто 780–800 рр. (Комар 1999, табл. 4, 9, 10, 23) та II, 790-і рр. — початок IX ст. (там само, с. 132, табл. 4). Таким чином, дещо раніше поховання 525, яке, вірогідно, слід віднести до ранньосалтівського хронологічного

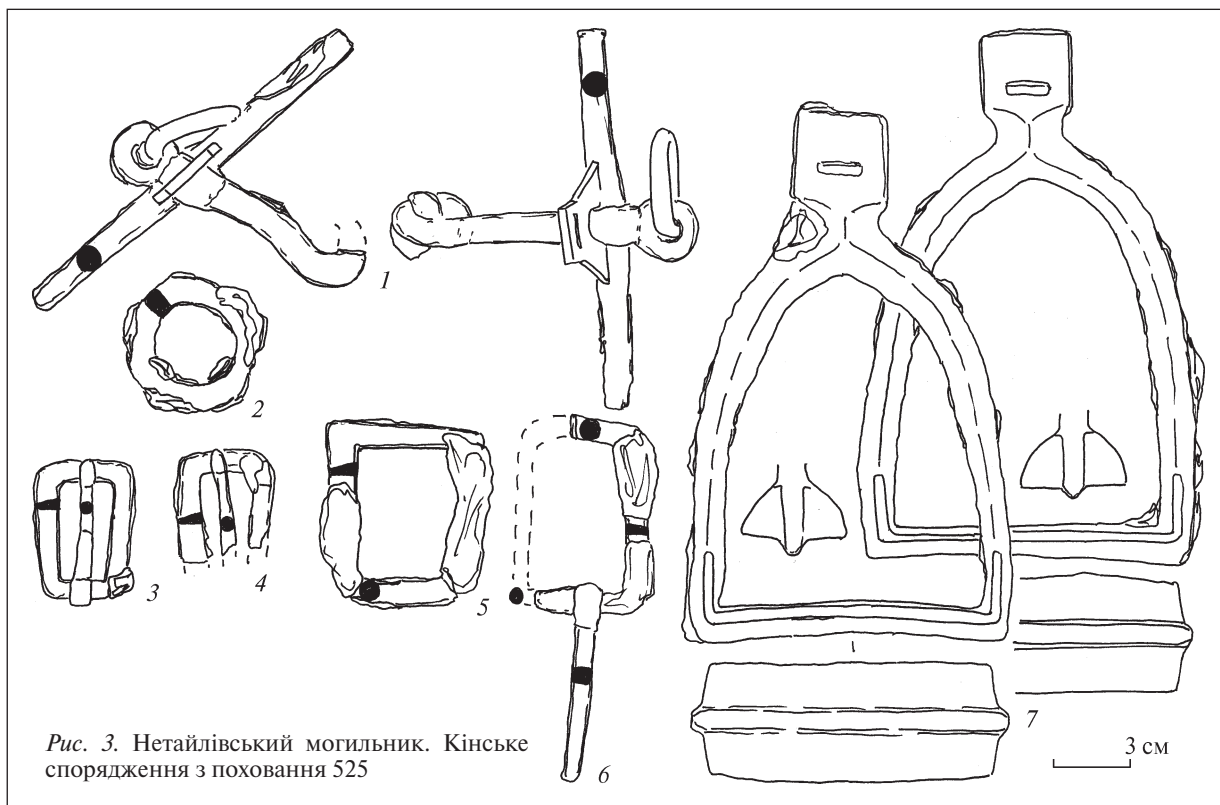

Рис. 3. Нетайлівський могильник. Кінське спорядження з поховання 525

горизонту Столбище-Старокорсунська (740—780 рр.), знаходиться в оточенні могил, які демонструють поясні набори, характерні для початкового освоєння салтівськими майстрами лотосоподібного рослинного орнаменту: кінець VIII — початок IX ст. (Фонякова 2010, с. 154, рис. 32, 1, 7, 32). Відповідає цьому часу і стиль оформлення бронзового руків'я біметалевого кресала (рис. 4, 11), знайденого в могилі 410, розміщений за 2,0 м на південний схід від поховання 525 (рис. 4, 1).

Знахідка візантійської поясної пряжки на могильнику салтово-маяцької культури, розміщеному в глибокому лісостепу, доволі показова, бо вона могла потрапити до представника кочового етносу лише в місцях, близьких до їх розповсюдження. Пряжки типу Корінф варіанта 2 в другій половині VIII ст. були широко розповсюджені на території Візантії та прилеглих до неї областях (Айбабин 1982, с. 172). Саме через це пряжки цього типу знайдені на пам'ятках місцевого населення Північно-Західного Криму та Боспору, яке було під владою Візантії та її культурним впливом. Степові ж райони Центрального та Східного Криму з кінця VII ст. були зайняті праболгарами, яких з території Великої Болгарії в Приазов'ї та Північного Причорномор'я витіснили сюди хозари (Айбабин 1999, с. 190). Саме в цих міс-

цях і міг представник кочового етносу отримати візантійську пряжку, щоб вже з нею через якийсь час опинитися в басейні Сіверського Дінця. Політичний розрив між Візантією та Хозарським каганатом, що відбувся після взяття шлюбу арабського намісника Східного Закавказзя Йазида ас-Сулами з дочкою хозарського кагана Хатун у 759/760 рр., який супроводжувався і розривом у культурних стосунках, вказує на граничний термін, коли візантійська пряжка могла потрапити до представника хозарської держави. За спостереженнями О.В. Комара, вже в 80-х рр. VIII ст. на землях, підвладних каганату, з'явилися поховання з поясними наборами перехідного салтівського горизонту I/II, а в 90-х рр. — перші поховання «класичного» салтівського горизонту, для поясних наборів якого характерний повний відхід від візантійських традицій та освоєння салтівськими майстрами лотосоподібного орнаменту (Комар 2001, с. 112). Тож поховання 525 Нетайлівського могильника слід датувати не пізніше 780 р., тобто етапом 2 хронологічного горизонту Столбище-Старокорсунська.

За такими рисами поховального обряду, як східна орієнтація небіжчика, могила із заплічками, наявність дощаної труни та предметів кінського спорядження, відсутність глиняного посуду, заміненого дерев'яною посу-

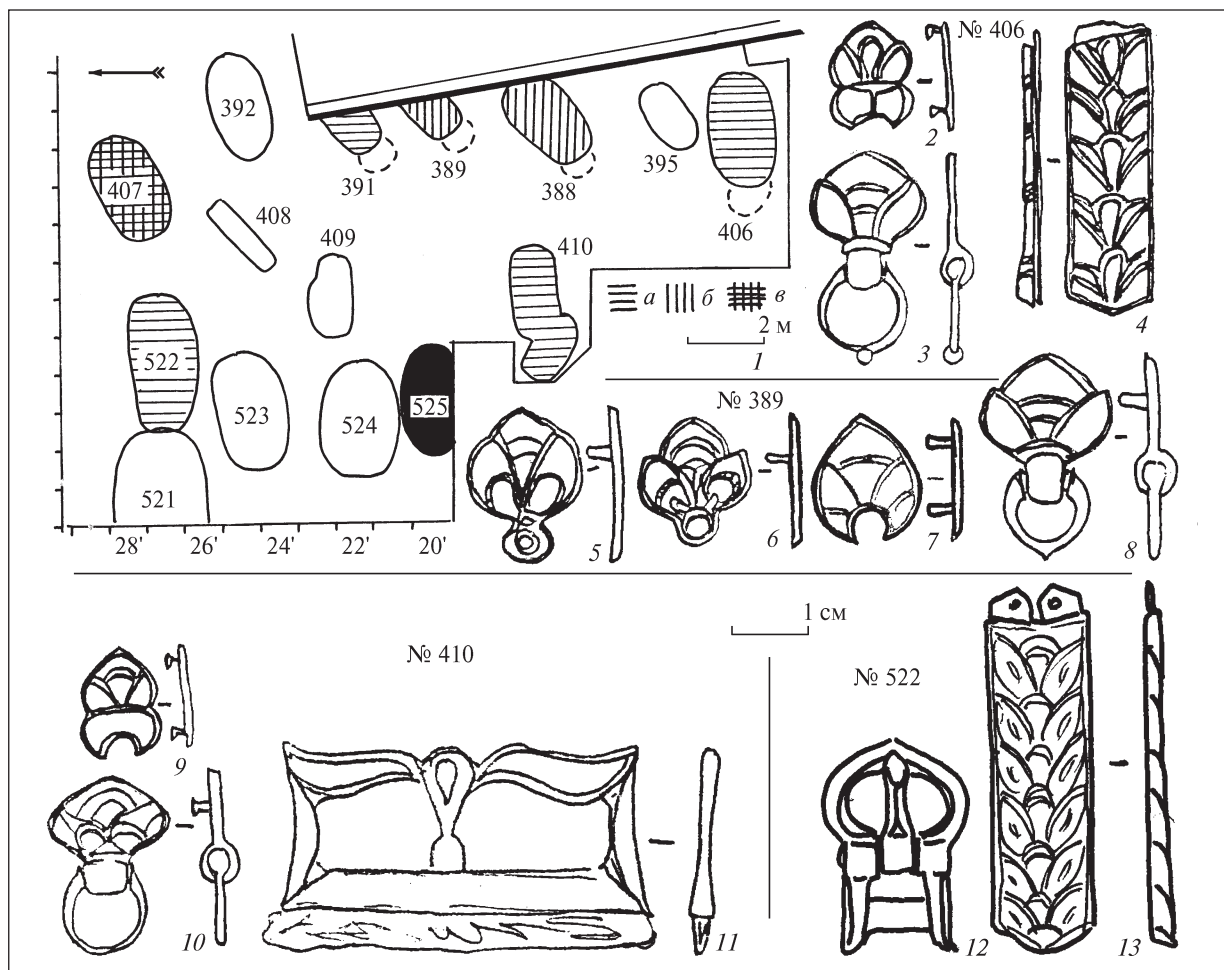

Рис. 4. Нетайлівський могильник. Ділянка могильника з похованням 525: 1 — план ділянки; 2—4 — елементи поясної гарнітури з поховання 406; 5—8 — поясні бляшки з поховання 389; 9, 10 — поясні бляшки з поховання 410; 11 — біметалеве кресало з поховання 410; 12, 13 — деталі поясного набору з поховання 522 (а — поховання з кістяком коня; б — поховання зі шкурою коня (черепом і кінцівками); в — поховання тільки з кінським спорядженням)

диною, це поховання близьке до поховальних комплексів рядового населення «перещепинської» культури другої половини VII — початку VIII ст. (поховання «сивашівського» типу) (Комар, Кубышев, Орлов 2006, с. 365; Круглов 2006, с. 77), які фіксуються в Північному Причорномор'ї та Прикубанні, тобто в тих районах, де контакти кочового населення з носіями візантійської матеріальної культури були досить тісними. Схожість поховання 525 з комплексами «сивашівського» типу та наявність у могилі візантійської пряжки додатково підтверджує гіпотезу О.В. Комара, що частина

потомків «сивашовців» заснувала поселення навпроти Верхнього Салтова та лишила після себе Нетайлівський могильник другої половини VIII — початку X ст. (Комар 2001а, с. 32; Комар, Кубышев, Орлов 2006, с. 370).

Таким чином, поховання 525 доповнює число поховальних комплексів Нетайлівського могильника (132, 134, 139, 164 Б, 215, 250, 267, 380, 413, 491, 498), що датуються хронологічним горизонтом Столбище-Старокорсунська (740—780 рр.) та уможливають повніше висвітлити етап становлення в басейні Сіверського Дінця салтово-маяцької культури.

Айбабин А.И. Погребения конца VII — первой половины VIII в. в Крыму // Древности эпохи Великого переселения народов. — М., 1982. — С. 165—192.

Айбабин А.И. Могильники VIII — начала X вв. в Крыму // МАИЭТ. — 1993. — III. — С. 121—132.

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.

Айбабин А.И. Крым в VIII — IX вв. Хазарское господство // Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. — М., 2003. — С. 55—67.

Аксенов В.С. Погребальный обряд Нетайловского могильника (VIII—IX вв.) // РА. — 2006. — № 2. — С. 51—63.

- Аксенов В.С. Новые раннесредневековые погребальные комплексы Северо-Западной Хазарии // Древности 2010. — Харьков, 2010. — С. 166—177.
- Аксенов В.С. Погребения всадников Нетайловского могильника салтовской культуры: типология и хронология (по материалам 2003—2010 годов) // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. — Донецк, 2012. — Т. 9. — С. 207—242.
- Аксенов В.С., Воловик С.И. Новый салтовский могильник в верхнем Подонечье // Донская археология. — 1999. — № 3/4. — С. 34—40.
- Аксенов В.С., Крыганов А.В., Михеев В.К. Обряд погребения с конем у населения салтовской культуры (по материалам Красногорского могильника) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 116—129.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Крымский импорт и хронология некоторых салтовских памятников верховий Северского Донца // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии). — Самара, 1998. — С. 344—357.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка // Vita Antiqua. — 2003. — № 5/6. — С. 179—191.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Исследования Нетайловского могильника в 2002—2004 гг. экспедицией Международного Соломонова университета // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство. — Харків, 2005. — С. 134—156.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Могильник Сухая Гомольша // Хазарский альманах. — 2006. — Т. 5. — С. 5—306.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. — Донецк, 2009. — Т. 7. — С. 387—406.
- Багаутдинов Р.С., Богачев А.В., Зубов С.Э. Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья). — Самара, 1998.
- Березовец Д.Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959—1960 гг. // КСИА. — 1962. — 12. — С. 18—22.
- Власкин М.В., Илюков Л.С. Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маныча // СА. — 1990. — № 1. — С. 137—153.
- Гавриутхин И.О., Пьянков А.В. Древности и памятники VIII—IX вв. // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. — М., 2003. — С. 195—200.
- Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX веков // Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. — М., 2003. — С. 200—206.
- Жиронкина О.Ю., Цитковская Ю.И. Новые данные о погребальном обряде Нетайловского могильника // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. — Самара, 1996. — С. 353—368.
- Иванов А.А. Раннесредневековые подкурганные кочевнические захоронения второй половины VII — первой половины IX вв. Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Волгоград, 2000.
- Йотов В. Въоръжението и снаряжението от Българското средновековие (VII—XI век). — Варна, 2007.
- Ковалевская В.Б. Волжский путь VI—IX вв. по материалам компьютерных карт распространения поясов «геральдического типа» и бус // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма). — Самара, 2001. — Т. 2. — С. 186—213.
- Колода В.В., Крыганов А.В. Исследования 2004 г. на Нетайловском могильнике // АДУ 2003—2004. — Запори́жжя, 2005. — С. 173—175.
- Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы // Vita Antiqua. — 1999. — № 2. — С. 111—136.
- Комар А.В. Горизонт Столбище-Старокорсунская и некоторые проблемы возникновения салтовской культуры // Finno-Ugrica. — 2000. — № 1. — С. 42—66.
- Комар А.В. К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности Шиловских курганов // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. — Донецк, 2001. — Т. 2. — С. 11—44.
- Комар А.В. Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма). — Самара, 2001а. — Т. 2. — С. 103—117.
- Комар А.В. К вопросу о процедуре обряда «обезвреживания покойников» в Нетайловском могильнике // Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2008. — С. 45—46.
- Комар А.В., Кубышев А.И., Орлов Р.С. Погребения кочевников VI—VII вв. из Северо-Западного Приазовья // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 245—374.
- Комар А.В., Сухобоков О.В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата // Восточноевропейский археологический журнал. — 2000. — № 2(3) — март, апрель / www.archeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm
- Копылов В.П., Иванов А.А. Погребение знатного воина хазарского времени из могильника Саловский // Средневековые древности Дона. — М.; Иерусалим, 2007. — С. 119—153 (Материалы и исследования по археологии Дона. — II).

- Красильников К.И. Население степного Подонцовья в хазарское время // Дивногорский сборник. — Вып. 1. Археология. — Воронеж, 2009. — С. 52—82.
- Крыганов А.В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья // СА. — 1987. — № 2. — С. 63—69.
- Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989. — С. 98—114.
- Крыганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. — 1993. — № 2. — С. 52—62.
- Крыганов А.В. Нетайловский могильник // АДУ 1992. — К., 1993а. — С. 93—94.
- Круглов Е.В. О подкурганных захоронениях калмыко-астраханских степей хазарского времени // Вопросы археологии юга Восточной Европы. — Элиста, 1990. — С. 159—171.
- Круглов Е.В. Хазарские погребения в бассейне реки Иловли // СА. — 1992. — № 4. — С. 176—183.
- Круглов Е.В. О «курганах с квадратными ровиками» и проблеме этнической атрибуции погребальных памятников хазарского времени // Город и степь в контактной Евро-Азиатской зоне. Тезисы докладов. — М., 2006. — С. 76—78.
- Курылев В.П. Оружие казахов // Сборник МАЭ. — 1978. — 34. — С. 6—22.
- Матвеева Г.И. Могильники ранних болгар на Самарской Луке. — Самара, 1997.
- Міхєєв В.К., Степанська Р.Б., Фомін Л.Д. Ножі салтівської культури та їх виробництво // Археологія. — 1973. — 9. — С. 90—99.
- Пархоменко О.В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII—IX ст. // Археологія. — 1983. — 43. — С. 75—87.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Плетнева С.А., Николаенко А.Г. Волоконовский древнеболгарский могильник // СА. — 1976. — № 3. — С. 279—298.
- Савченко Е.И. Крымский могильник // АОН. — М., 1986. — 1. — С. 70—101.
- Сарапулкін В.А. Ржевський ґрунтовой могильник салтово-маяцкой культури (предварительное сообщение) // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2006. — 12. — С. 195—204.
- Свистун Г.Е. Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация) // Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2012. — 2. — С. 79—84.
- Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. — Новосибирск, 1986.

Надійшла 26.11.2013

В.С. Аксенов

ПОГРЕБЕНИЕ С ВИЗАНТИЙСКОЙ ПРЯЖКОЙ ТИПА КОРИНФ ИЗ НЕТАЙЛОВСКОГО МОГИЛЬНИКА САЛТОВО-МАЯЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

В 2013 г. на Нетайловском ямном могильнике салтово-маяцкой культуры (Волчанский р-н Харьковской обл.) в погребении 525 найдена бронзовая византийская пряжка типа Коринф варианта 2. Она происходит из захоронения мужчины, которого сопровождали предметы вооружения (бронзобойный наконечник копья, железный грузик от кистеня, наконечник стрелы, боевой нож) и конская сбруя.

Византийские пряжки типа Коринф варианта 2 в крымских материалах встречается только в комплексах второй половины VIII в. Ситуация, сложившаяся после охлаждения в 759/760 гг. византийско-хазарских отношений, позволяет считать, что погребение 525 с византийской поясной пряжкой следует датировать не позже 80-х гг. VIII в., т. е. вторым этапом хронологического горизонта Столбище-Старокорсунская.

V.S. Aksyonov

BURIAL WITH CORINTH TYPE BYZANTINE BUCKLE FROM NETAILIVSKIY BURIAL GROUND OF SALTVOVO-MAYAK CULTURE

In 2013, a bronze Byzantine buckle of variant 2 in Corinth type was found in burial 525 at Netailivskiy pits burial ground of Saltovo-Mayak culture (Vovchansk Region of Kharkiv Oblast). It comes from the man's grave with armoury (an armour-piercing spear tip, an iron striking head from a flail, an arrow-head, and a fighting knife) and hoarse harness.

Byzantine buckles of variant 2 in Corinth type in the Crimean materials are found only in the assemblages of the second half of the 8th c. Situation when the relations between Bizantium and Khazaria died down in 759/760 allows the author to consider that the burial 525 with Byzantine belt buckle should be dated not later than the 780-s, i.e. by the second stage of Stolbyshche-Starokorsunskaya chronological horizon.

ПОХОВАННЯ В ДРОМОСІ КАТАКОМБ ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Здійснено спробу інтерпретації нечисленної групи поховань у дромосі катакомб, досліджених на Верхньосалтівському могильнику.

К л ю ч о в і с л о в а: салтово-маяцька культура, алани, Верхній Салтів, катакомба, дромос.

Провідним типом поховальної споруди аланського населення салтово-маяцької культури верхньої течії Сіверського Дінця є катакомба, що складається з дромосу (вхідного коридору) та поховальної камери. Саме в ній і ховали небіжчиків (Афанасьєв 1987; Плетнева 1989, с. 173—248; Флеров 1993, с. 6—34; Хоружая 2009). Але на цвинтарях аланського населення лісостепового варіанта салтово-маяцької культури відмічені поодинокі випадки відходу від цієї традиції. Так, майже на всіх катакомбних некрополях, досліджених великими площами, відкрито нечисленні поховання в ямах і в ямах з підбоям (Бабенко 1905, с. 566, 568; Покровский 1905, с. 489; Плетнева 1989, с. 255—259; Бубенок 1993; Флеров 1993, с. 34—42; Хоружая 2012), соціальна та етнічна позиція яких остаточно не з'ясована. Ще рідше трапляються поховання в дромосі. Зокрема, В.О. Бабенко в дромосі катакомби 21 на другій ділянці Верхньосалтівського могильника (на схилах Нечетинського яру, могильник II) виявив кістяк підлітка та висловив думку, що ця особа за салтівського часу намагалася зробити підкоп до поховальної камери, але через обвал ґрунту загинула (Бабенко 1905, с. 568).

За останні десятиліття (1984—2011 рр.) на могильниках біля с. Верхній Салтів відкрито кілька поховань, здійснених у дромосі катакомб. Відтак, ідеться не про спроби проникнення до поховальної камери, як вважав В.О. Бабенко, а про певне явище ритуальної практики. Такі поховання виявлені на всіх ділянках катакомбного Верхньосалтівського некрополя: на могильнику I це катакомби 6 і 67; на могильнику III — катакомба 24; на могильнику IV — катакомби 58, 59 і 64.

Поховання в дромосі можна розділити на дві групи.

До **першої групи** відносимо могили, в яких небіжчика поховано в ніші-підбої, виритій в

боковій стіні дромосу, який не завершувався традиційною поховальною камерою. Підбій влаштували в лівій (катакомби 6 на могильнику I і 59 на могильнику IV; рис. 1, I; 3, I) чи правій боковій стіні дромосу (катакомби 24 на могильнику III і 64 на могильнику IV; рис. 2, I; 4). Наголосимо, що в двох випадках (катакомби 6 на могильнику I і 24 на могильнику III) поховання були здійснені в нішах повноцінних дромосів, але без звичної поховальної камери, виритої з боку торцевої стіни (рис. 1, I; 2, I). Ці дромоси мали вигляд вузької траншеї з чотирма (катакомба 6) і сімома сходишками (катакомба 24). Двічі дромос представлено простою ямою, довжина якої була дещо більша за довжину звичної могильної ями, хоча в дромосі катакомби 59 на могильнику IV все ж була зафіксована сходишка (рис. 3, I). Загалом довжина дромосів цих поховань становила від 2,12 м (катакомба 59, могильник IV) до 4,1 м (катакомба 24, могильник III), а глибина — від 1,30—1,35 м (катакомби 64 на могильнику IV та 6 на могильнику I) до 4,10 м (катакомба 24, могильник III).

У підбоях дромосів катакомб 6 на могильнику I і 24 на могильнику III виявлено кістяки дітей 3—4 і 6—8 років відповідно. Вони лежали випростано горілиць ногами до вхідної частини дромосу. Таким чином, небіжчики орієнтовані так само, як були б поховані в катакомбі з камерою, розміщеною на одній осі з дромосом, — ногами до входу в камеру/до вхідного коридору. В могилах, дромоси яких більше походили на звичайні ями, були рештки підлітка жіночої статі (катакомба 59, могильник IV) або слідів поховання не зафіксовано (катакомба 64, могильник IV). Можливо, в останній було поховано немовля, рештки якого не збереглися.

Для інтерпретації цих поховань важливе значення має поховальний інвентар, який, на нашу думку, доволі показовий. Так, поховання, ймовірно немовляти, в дромосі катакомби 64 не містило жодного предмета (рис. 4). В похо-

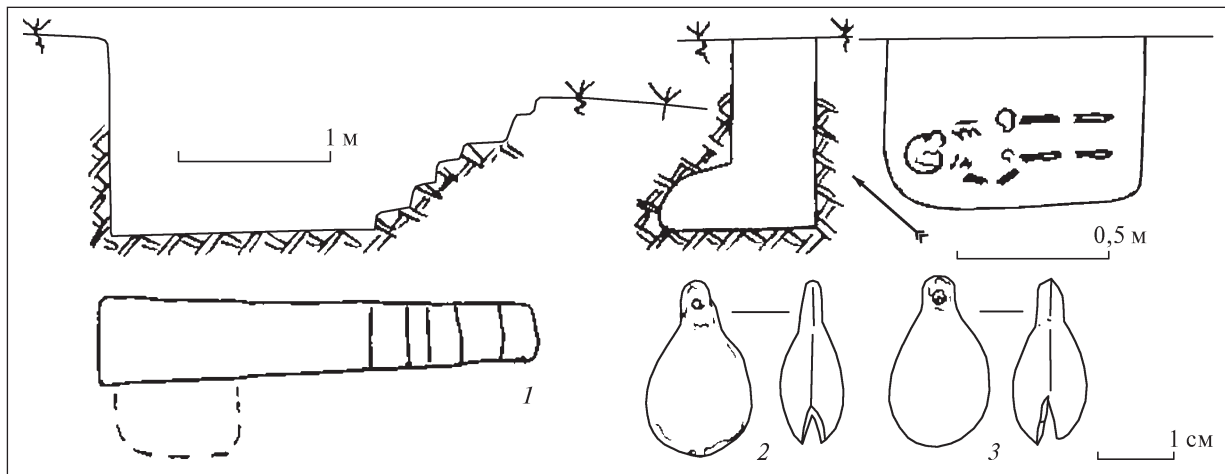

Рис. 1. Верхньосалтівський могильник I, катакомба 6: 1 — план і перетини могили; 2, 3 — бронзові бубонці

ванні дитини 3—4 років (катакомба 6, могильник I) знайдено два бубонці-гудзики (рис. 1, 2, 3), а дитину 6—8 років (катакомба 24, могильник III) спорядили численними речами: сережки, три бубонці, бляшка-нашивка від пов'язки на чоло, дві скляні намистини, бронзовий амулет, спіралеподібні пронизки (рис. 2, 2—13). Подібний набір речей супроводжував і поховання дітей 4—12 років, похованих у традиційних камерах катакомб, як, приміром, колективне в катакомбі 29 (рис. 5, 2—13) і в катакомбі 107 на могильнику IV (Аксенов 1998, с. 4—5, табл. IX; 2012, рис. 12).

Не виключено, що набори речей і деталей одягу відображають стратифікацію за статтю та віком в аланському середовищі Подоння. Тут зважаємо на той факт, що доволі часто в дитячих похованнях інвентар або мінімальний, або зовсім відсутній. Це було зумовлено, як і в більшості традиційних суспільств, тим переконанням, що немовлятам і дітям до 5—6 років побутові речі на тому світі не потрібні, бо вони за життя не навчилися ними користуватися (Львова и др. 1989, с. 165).

За етнографічними даними, до XIX ст. в багатьох народів світу, припустимо і в алан, дітей до 4—5 років сприймали як осіб без статі (Вебер-Келлерман 1988, с. 54). Через це хлопчики й дівчатка виховувалися разом, а їхній одяг не мав суттєвих відмінностей (Смирнова 1968, с. 196). Приблизно в 4—5-річному віці хлопчиків відокремлювали від дівчаток, і розпочиналося їх роздільне виховання та долучення до чоловічої та жіночої праці. З цього часу дітлахів одягали відповідно до статі. Але незалежно від статі їм надягали прикраси та амулети, кількість яких залежала від стану їх здоров'я та кількості в сім'ї (Васильева 1986, с. 183). Цей перехід

до наступної вікової групи (4—8/10 років) супроводжувався, що демонструють і поховання дітей у катакомбах, появою атрибутів дорослої людини як сережки, браслети, предмети поясної гарнітури та деякі речі господарсько-побутового призначення (рис. 6).

Такий віковий перехід підтверджують і антропологічні матеріали з Верхньосалтівського могильника IV, які свідчать про наявність маркерів епізодичного стресу, що відбувався у віці 3,0—3,5 років (Решетова 2012, с. 130). Це пов'язано, в першу чергу, зі змінами в раціоні харчування (перехід від вигодовування молоком матері до дорослого харчування). Процес переходу з однієї вікової групи дітей до наступної відображений, як вважаємо, в інвентарі вказаних поховань. На кістяку дитини 3—4 років були тільки металеві елементи одягу — бубонці, що виконували функцію не тільки гудзиків, а й оберегів, а дитину наступної вікової групи (5—8/10 років) супроводжував набір речей (рис. 2, 2—13) відповідно до статі небіжчика. Це наводить на думку, що в катакомбі 6 була похована дитина, яка ще не пройшла першої вікової ініціації, а в катакомбі 24 — дитина, яка перейшла в наступну вікову групу дітей. До наступної вікової групи — підлітків — належить дівчинка з дромосу катакомби 59 (рис. 3). На це вказує наявність у цьому похованні підстилки з деревного вугілля, що символізувала домівку/вогнище, та двох перснів (рис. 3, 2, 3), що, можливо, вказує на наближення небіжчиці до шлюбного віку.

За етнографічними матеріалами, в осетин наприкінці XIX ст. готовими до шлюбу вважалися дівчата 14—16 років (Магометов 1962, с. 17; Смирнова 1968, с. 187), а в давніші часи вік вступу до шлюбу був ще нижчим. Так, у більшості на-

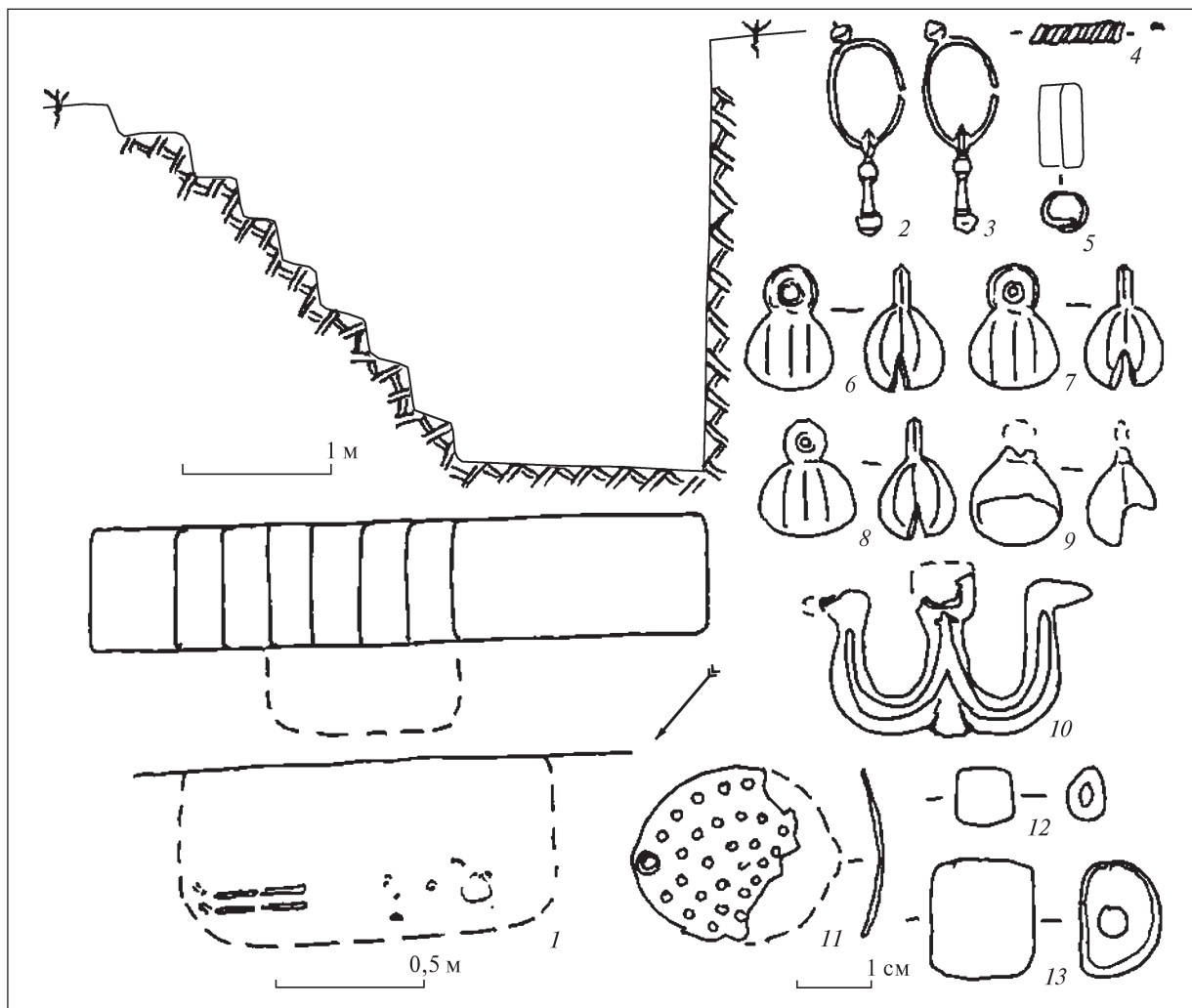

Рис. 2. Верхньосалтівський могильник III, катакомба 24: 1 — план і перетини могили; 2, 3 — сережки; 4 — спіралеподібна пронизка; 5 — трубочка; 6—9 — бубонці; 10, 11 — намистини; 12 — бляшка-нашивка; 13 — амулет (10, 11 — роговик, інше — метал)

родів Північного Кавказу мінімальний шлюбний вік для хлопчиків становив 15—16 років, для дівчат — 12—14 років, а за шариатом, відповідно, 12 і 9 років (Смирнова 1973, с. 123). Матеріали середньовічної Європи засвідчують приблизно такий само вік, коли особу вважали повнолітньою: 14 років для юнаків і 12 — для дівчат (Бессмертный 1991, с. 39; Козюба 2001, с. 34).

Таким чином, інвентар наших поховань підтверджує наявність у аланського населення салтово-маяцької культури, як і в більшості народів світу (Смирнова 1968, с. 196, 197; Булатова 1988, с. 29; Бессмертный 1991, с. 93; Балушок 1993, с. 58, 63), поділ дітей за віком на три групи: до 3/4 років (діти молодшого віку); 4—8/10 років (діти старшого віку) та 10—14 років (підлітки).

За складом інвентарю та поховальними звичаями належність вказаних комплексів представникам аланського етносу не викликає сумнівів. Однак через якісь причини, можливо сі-

мейні обставини, діти не могли бути поховані в традиційних камерах катакомб. Але їх поховали в обов'язковому атрибуті катакомбного поховання — вхідному коридорі (дромосі). Той факт, що небіжчики були поховані в підбої дромосу, влаштованому в боковій його стіні, на нашу думку, можна пояснити існуванням у поховальному обряді сармато-аланського населення традиції, що була зафіксована на могильнику Біляус пізньоскіфського часу, де підлітків і дітей старшого віку ховали в спеціальних дитячих склепах, а дітей молодшого віку — в індивідуальних склепах, в мініатюрних підбоях та ямах (Михлин 1987, с. 35).

Можливо, в нашому разі на місце поховання дітей і підлітків у підбої, виритому в стіні дромосу, а не в звично влаштованій поховальній камері, вплинув характер їх смерті. Приміром, дітей, які вмерли від віспи, осетини не тільки не оплакували, але й ховали окремо від інших помер-

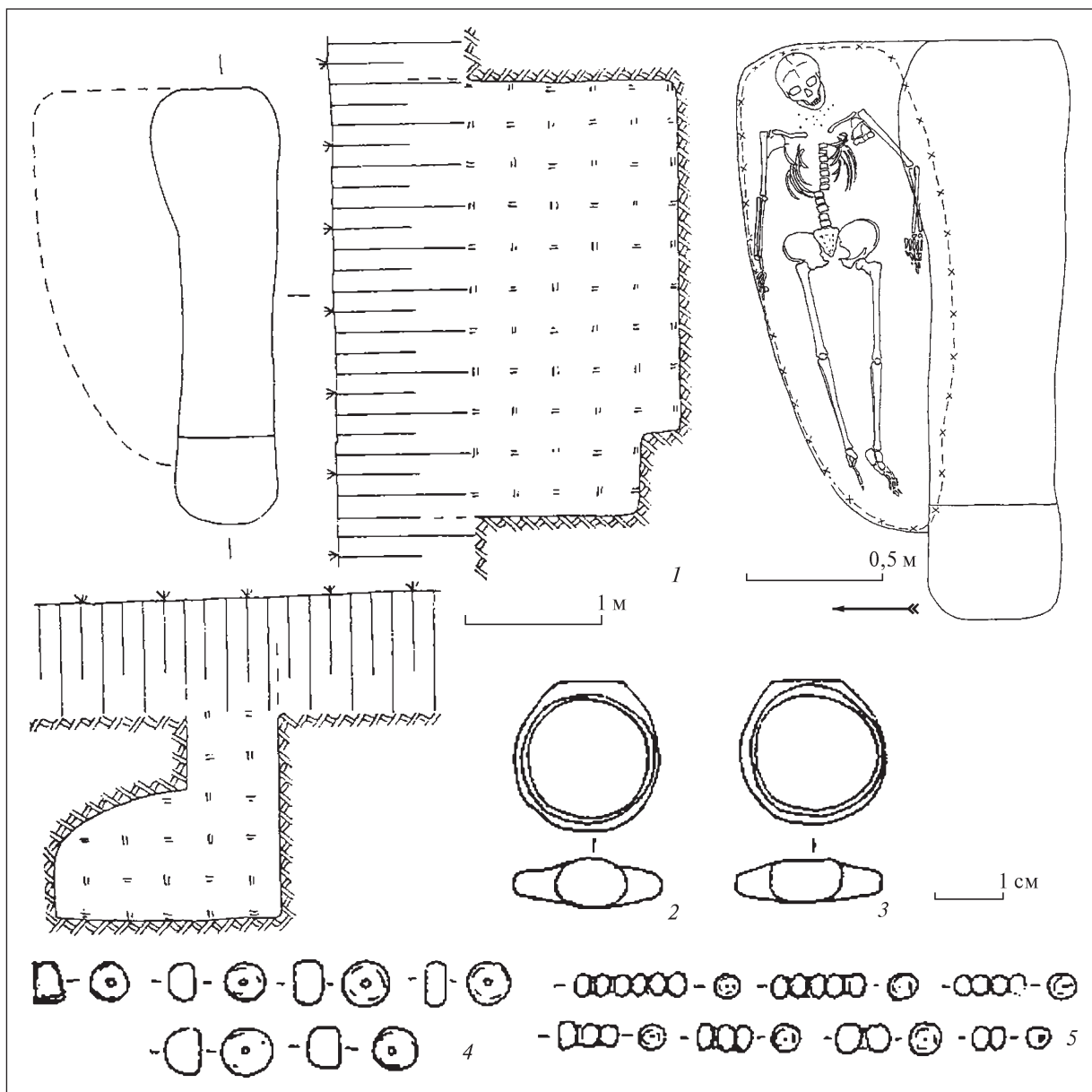

Рис. 3. Верхньосалтівський могильник IV, катакомба 59: 1 — план і перетини могили; 2, 3 — персні; 4 — бісер; 5 — намисто

лих родичів (Калоев 1984, с. 74). Про намагання захистити дітей від хвороб свідчить наявність у цих похованнях намистин жовтого та синього кольору, які в багатьох народів світу вважають оберегом від зурочення (від злого ока) та жовтяниці (Троицкая 1935, с. 135; Гафферберг 1975, с. 230, 234; Васильева 1986, с. 183).

Поховання, віднесені до *другої групи*, характеризуються тим, що вони були здійснені власне в самому дромосі, тобто перед поховальною камерою. Таких поховань два — катакомби 58 на могильнику IV (рис. 6) і 67 на могильнику I (рис. 7).

Катакомба 58 належить до рідкісних поховальних комплексів могильника без слідів по-

вторного проникнення до камери (рис. 6, 1), зафіксованих у більшості могил цвинтаря IV (Аксенов 2002, с. 98—114). Дромос катакомби на рівні його фіксації мав у плані форму видовженого прямокутника. Його заповнення було однорідним і складалося з материкової глини з незначними домішками чорнозему. У верхніх шарах заповнення дромосу, ближче до його східного кінця, знайдено кілька дрібних фрагментів кухонного горщика та уламки верхньої частини столової вази (Аксенов 2003, рис. 2, 1, 2) — свідчення здійснення якихось поминальних ритуалів. Поховальна камера цієї катакомби була порожня, рештки небіжчиків і поховальний інвентар були відсутні. Кістяк дів-

чинки 12—14 років знаходився на вході до поховальної камери. Небіжчицю поховали навсидячки спиною до поховальної камери (рис. 6, 1, 2). Її ноги були ледь зігнуті в колінах і спрямовані до дромосу. Верхня частина тіла небіжчиці була нахилена вправо з розворотом лівим плечем уперед так, що череп прихилився до північної бокової стіни дромосу. Таким чином, вона немов закривала вхід до поховальної камери (Аксьонов 2003, с. 97). Інвентар складався з литого бубонця, чотирьох скляних намистин, спіралеподібної пронизки, бляшки-нашивки від пов'язки на чоло (рис. 6, 3—8), фрагмента кухля та столового горщика з навмисне пробитим у давнину денцем (рис. 6, 9, 10). Біля лівої ноги були рештки м'ясної жертвовної їжі — трубочаста кістка великої рогатої худоби.

В.С. Аксьонов, спираючись на наявність у похованні столової посудини та польові антропологічні спостереження, вважає, що похована дівчина була представницею волинцевського (слов'янського) населення, що мешкала в аланській общині/сім'ї. Місце ж поховання дівчини (біля входу до камери), на думку дослідника, свідчить про належність її до залежної групи населення (Аксьонов 2003, с. 100—101).

На нашу думку, склад поховального інвентарю, що має численні аналогії в аланських старожитностях салтово-маяцької культури (Плетнева 1967, рис. 31, 3, 4; 1989, рис. 57; 58), як і наявність залишків м'ясної жертвовної їжі, перечить такому висновку дослідника. Поза небіжчиці — навсидячки — має, шоправда, нечисленні аналогії в сармато-аланських пам'ятках півдня Східної Європи. Зокрема, покійники, поховані навсидячки, виявлені в могилах з підбоям сарматського типу в курганах Кантемирівського могильника на Полтавщині (Кухаренко 1954, с. 118), в могильнику Бельбек I в Криму (Пиоро 1999, с. 155, 159), в алано-сарматських некрополях Північного Кавказу, залишених населенням, що зберегло поховальні традиції каякентсько-хорочоевської культури (Смирнов 1951, с. 257). Показовим для нашого випадку є той факт, що поза навсидячки в похованнях сарматського часу приморської частини Дагестану пов'язана, головним чином, з похованнями дітей (там само, с. 257). Тож незвичну позу небіжчиці в дромосі катакомби 58 можна пояснити, звернувшись до етнографічних даних щодо поховального обряду осетинів Північного Кавказу. Згідно з ними, осетини осіб, які загинули від блискавки, ховали навсидячки (Калоев 1984, с. 77). Відтак, вірогідно, що й вказане нами поховання слід розглядати в такому контексті.

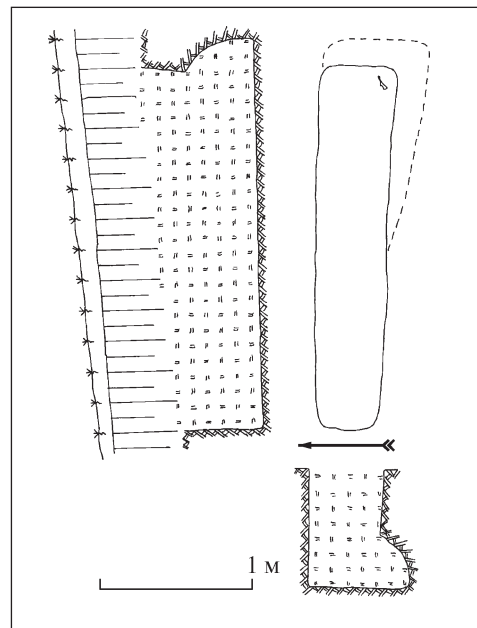

Рис. 4. Верхньосалтівський могильник IV, катакомба 64

Подібні поховання навсидячки на салтівських некрополях регіону інколи трапляються, що свідчить про їх винятковість. Як поховання людей, які, можливо, були вражені блискавкою, слід розглядати й скорчене поховання в катакомбі 21 з розкопок В.О. Бабенка 1902 р. (Бабенко 1905, с. 568), як і поховання дорослого чоловіка в катакомбі 7 Старосалтівського могильника (Бородулин 1982, с. 23). Останнього супроводжував доволі багатий інвентар — поясний набір, ніж, сокира-чекан, тесло-мотика, глек (Аксенов 1999, рис. 1, 19—28). Таким чином, така поза небіжчика, на нашу думку, пов'язана не зі статтю, віком, майновим чи соціальним статусом, а з причиною смерті — враження блискавкою.

Поховання в дромосі катакомби 67 на могильнику I відрізняється від розглянутих. Його особливість полягає в тому, що воно здійснене в заповненні дромосу на незначній глибині — 0,60 м (череп) і 1,25 м (ступні ніг) від поверхні (Бородулин, Пархоменко 1987, с. 28—29, табл. XXI, 2). За загальної довжини дромосу 6,15 м поховання влаштоване за 5,20 м від його початку. Кістяк дитини завдовжки 1,05 м розміщувався під кутом близько 40° до дна дромосу вздовж його правої бокової стіни та був орієнтований ногами до входу в поховальну камеру, в якій було поховано троє дорослих — чоловік і дві жінки. Кістяк дитини не мав супроводу, що зумовлено її віком. Відсутність або нечисленність інвентарю є характерною ознакою поховань дітей на всіх катакомбних

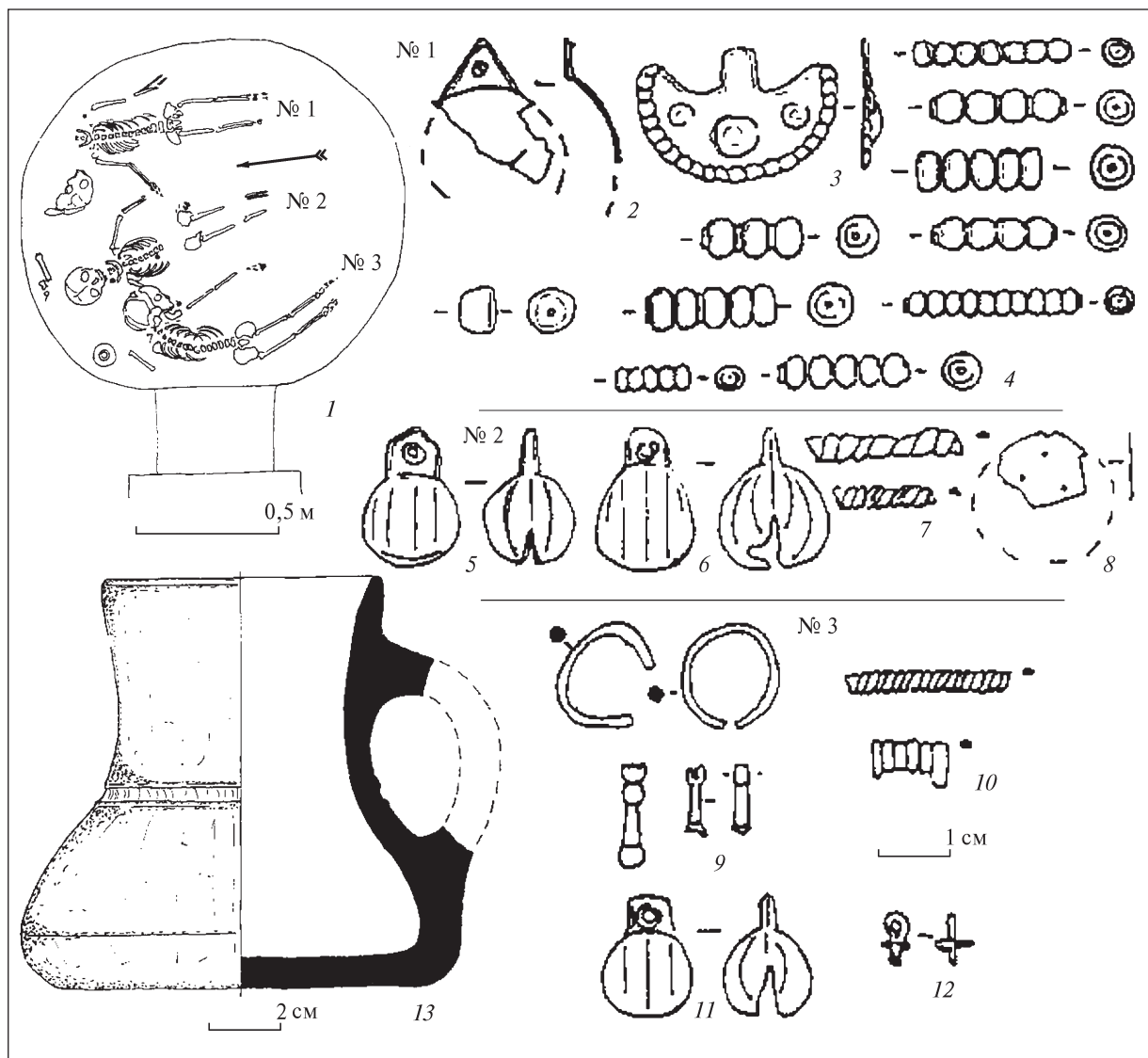

Рис. 5. Верхньосалтівський могильник IV, катакомба 29: 1 — план поховання; 2 — фрагмент гудзика-бубонця; 3 — підвіска; 4 — намисто; 5, 6, 11 — бубонці; 7, 10 — спіралеподібні пронизки; 8 — фрагмент бляшки-нашивки; 9 — сережки; 12 — фрагмент штампованого гудзика; 13 — куваль (4 — скло; 13 — глина; інше — метал)

могильниках верхньої течії Сіверського Дінця (Плетнева 1989, с. 199; Флеров 1993, с. 29, табл. 12). Зв'язок цього поховання, виходячи з його місця в дромосі катакомби, з представником аланського етносу не викликає сумніву.

Розгляд катакомби 67 як цілісного комплексу — поховання чоловіка та двох жінок у камері, а ще дитини в дромосі — вказує, що дитина померла невдовзі після того, як тіла двох останніх похованих у камері жінок були навмисно частково зруйновані внаслідок повторного проникнення до неї (рис. 7, 2). Вже після проведення якихось ритуальних дій у камері з тілами жінок у верхню частину заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери було вміщено померлу дитину. Незначний вік дитини, через що її не роз-

глядали як повноправного члена спільноти, ймовірно, не передбачав влаштування для неї окремої могили, тож її поховали в дромосі катакомби раніше померлих родичів. Це ж спричинило незвичне ставлення до померлої дитини, а саме, поховання її на незначній глибині, на невірвняній долівці та під незначним кутом до поверхні. За етнографічними матеріалами, в багатьох народів світу поховання дітей не супроводжувалося дотриманням усіх обрядових дій, як у разі поховання дорослих, оскільки вони ще не стали повноправними членами спільноти й не могли заподіяти шкоди живим. Тож дітей ховали в неглибоких ямах, біля коріння дерев, підвішували на дерева, клали під поріг житла та іншим чином (Косарев 2010, с. 37).

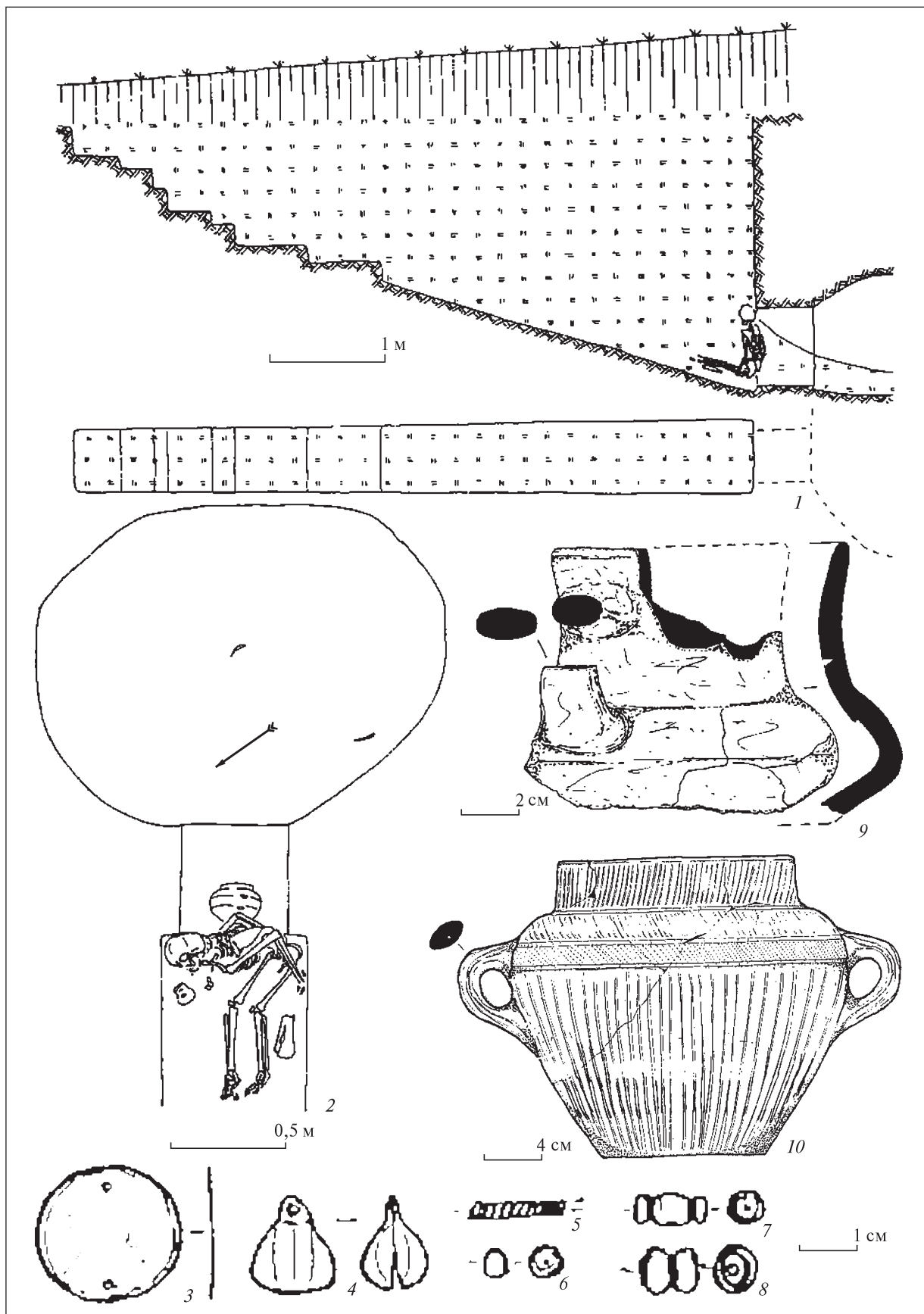
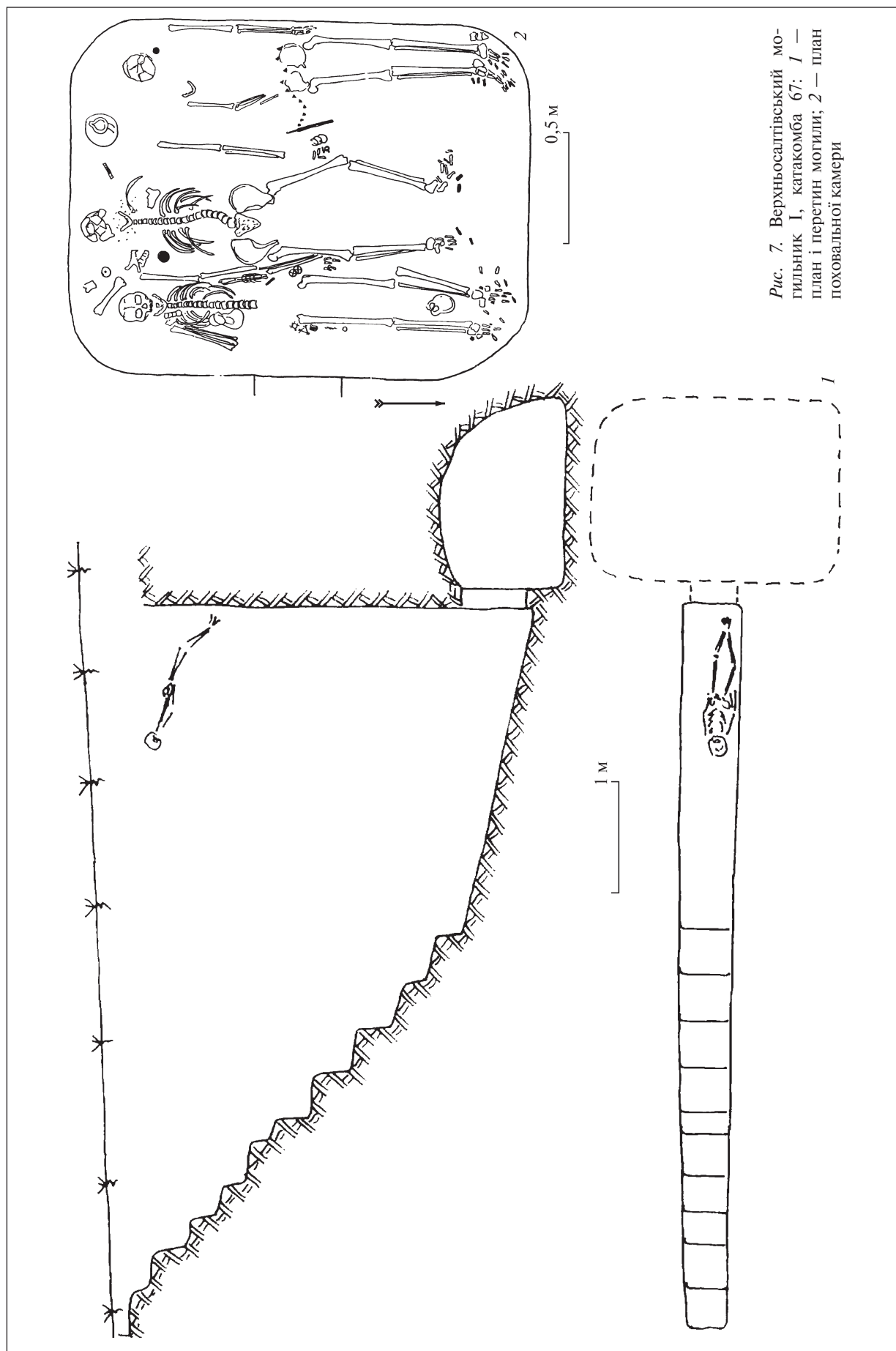

Рис. 6. Верхньосалтівський могильник IV, катакомба 58: 1 — план і перетин могили; 2 — поховання дитини; 3 — бляшка-нашивка; 4 — бубонець; 5 — спіралеподібна пронизка; 6—8 — намисто; 9 — фрагмент кухля; 10 — горщик-ваза (3—5 — метал; 6—8 — скло; 9, 10 — глина)

Ще одна особливість цього поховання — орієнтація небіжчика ногами по ходу дромосу, до поховальної камери, тоді як в інших могилах небіжчиків (і дітей, і дорослих) клали навпаки — ногами до входу дромосу (Аксенов 1999, с. 137, рис. 4, 17, 28; 5, 14; 2001, с. 65, рис. 3, 19; 4, 18; Хоружая 2009, с. 279, рис. 2, 19; 3, 1, 26; 9, 23). З етнографії відомо, що головною метою ритуальної орієнтації є визначення напрямку, в якому померлий (його душа) повинен мандрувати, аби потрапити до потойбічного світу (Косарев 2003, с. 153). Але водночас душа померлого та супровідний інвентар прямували в різні сфери — частково у верхній світ, частково в нижній, потойбічний, аби темна та світла сут-

ність (душа) покійного потрапили до відповідних сфер для їх майбутнього возз'єднання в новій особі (Косарев 2010, с. 35—36). Світла сутність людини прямувала в небо, верхній світ, темна — в нижній. Зважаючи на це, поза дитини в катакомбі 67 свідчить, що її темну сутність, пов'язану з тілом, спрямовували вниз — до поховальної камери, де вже були поховані родичі.

Таким чином, матеріали могильників Верхнього Салтова, зокрема характер деяких поховань, дають підстави для осмислення їх в категоріях соціальної позиції індивіда, зокрема в межах статевовікових груп, а також з боку причин смерті. Підстави для такої інтерпретації надають етнографічні джерела.

Аксенов В.С. Отчет о работе археологической экспедиции Харьковского исторического музея в полевом сезоне 1998 года (раскопки Верхне-Салтовского IV могильника у с. Верхний Салтов Волчанского района Харьковской области). — Харьков, 1998 // Архів ХІМ.

Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник // Vita Antiqua. — 1999. — № 2. — С. 137—149.

Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце // Донская археология. — 2001. — № 1/2. — С. 62—78.

Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры // РА. — 2002. — № 3. — С. 98—114.

Аксёнов В.С. Сидяче поховання з аланського катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів // АЛЛУ. — 2003. — № 2. — С. 95—102.

Аксенов В.С. Отчет об археологических исследованиях раннесредневековых памятников экспедицией Харьковского исторического музея в 2011 г. — Харьков, 2012 // Архів ХІМ.

Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках. — М., 1987. — 2.

Бабенко В.А. Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове, Волчанского уезда, Харьковской губернии. Дневник раскопок Верхнесалтовского могильника // Тр. Харьковской комиссии по устройству XIII АС. — Харьков, 1905. — С. 547—577.

Балушок В.Г. Инициации древних славян (попытка реконструкции) // ЭО. — 1993. — № 4. — С. 57—66.

Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. — М., 1991.

Бородулин В.Г. Отчет о раскопках Старо-Салтовского катакомбного могильника и кургана, расположенного на территории совхоза «Березовский» Харьковского района в 1982 году. — Харьков, 1982 // Архів ХІМ.

Бородулин В.Г., Пархоменко О.В. Отчет о раскопках Верхнесалтовского и Рубежанского катакомбных могильников, расположенных на территории колхоза «Украина» Волчанского района Харьковской области в 1987 году. — Харьков, 1987 // Архів ХІМ.

Бубенок О.Б. Етнічна належність ямних поховань Верхньосалтівського могильника // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 49—59.

Булатова А.Г. Традиционные праздники и обряды народов горного Дагестана в XIX — начале XX века. — Ленинград, 1988.

Васильева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. — М., 1986. — С. 182—195.

Вебер-Келлерман И. Обряды жизненного цикла и социальная стратификация. Семья и детство // СЭ. — 1988. — № 6. — С. 59—64.

Гафферберг Э.Г. Пережитки религиозных представлений у белуджей // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. — М., 1975. — С. 224—247.

Калоев Б.А. Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII — начале XX в. // Кавказский этнографический сборник. — М., 1984. — С. 72—105.

Козюба В.К. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел) // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 29—41.

- Косарев М.Ф. Основы языческого миропонимания. — М., 2003.
- Косарев М.Ф. Мировоззренческие аспекты традиционной погребальной обрядности (по сибирским материалам) // КСИА. — 2010. — 224. — С. 33—51.
- Кухаренко Ю.В. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях // СА. — 1954. — 19. — С. 111—120.
- Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Человек. Общество. — Новосибирск, 1989.
- Магомедов А.Х. Семья и семейный быт осетин в прошлом и настоящем. — Орджоникидзе, 1962.
- Михлин Б.Ю. О характере позднескифской семьи // СА. — 1987. — № 2. — С. 31—40.
- Пиоро И.С. К вопросу об этнической атрибуции плитовых погребений в позднеантичных некрополях Херсонесской округи // Vita Antiqua. — 1999. — № 5/6. — С. 151—163.
- Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. — М., 1967 (МИА. — 146).
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Покровский А.М. Верхне-Салтовский могильник // Тр. XII АС. — М., 1905. — Т. 1. — С. 465—491.
- Решетова И.К. Новые антропологические материалы салтово-маяцкой культуры из могильника Верхний Салтов-IV // РА. — 2012. — № 3. — С. 129—136.
- Смирнов К.Ф. Археологические исследования в районе дагестанского селения Тарки в 1948—1949 гг. // МИА. — 1951. — 23. — С. 226—272.
- Смирнова Я.С. Семья и семейный быт // Культура и быт народов Северного Кавказа. — М., 1968. — С. 185—273.
- Смирнова Я.С. Изменение брачного возраста у народов Северного Кавказа за годы советской власти // СЭ. — 1973. — № 1. — С. 122—127.
- Троицкая А.Л. Рождение и первые годы жизни ребенка у таджиков долины Зеравшана // СЭ. — 1935. — № 6. — С. 109—135.
- Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата. — Волгоград, 1993.
- Хоружая М.В. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 1984 года) // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. — Донецк, 2009. — Т. 7. — С. 259—294.
- Хоружая М.В. Ямные захоронения Верхне-Салтовского катакомбного могильника // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Мат-ли III Луганської міжнар. історико-археол. конф., присвяченої пам'яті С.Н. Братченка. — Луганськ, 2012. — С. 429—436.

Надійшла 23.05.2013

М.В. Хоружая

ПОГРЕБЕНИЯ В ДРОМОСЕ КАТАКОМБ ВЕРХНЕСАЛТОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

Сделана попытка интерпретации немногочисленной группы погребений детей, совершенных в дромосе катакомб, открытых в 1984—2012 гг. на могильнике салтово-маяцкой культуры у с. Верхний Салтов. Они выявлены на I, III и IV участках могильника. Всего обнаружено шесть погребений: 6 и 67 на могильнике I; 24 на могильнике III; 58, 59 и 64 на могильнике IV. На принадлежность погребенных детей к аланскому этносу указывает факт помещения их в один из обязательных атрибутов катакомбных сооружений — входной коридор (дромос), а также состав погребального инвентаря. Исследованные захоронения условно разбиты на две группы.

К первой отнесены могилы, в которых дети были погребены в нише-подбое, вырытом в левой (катакомбы 6 на могильнике I и 59 на могильнике IV) или правой боковой стене дромоса (катакомбы 26 на могильнике III и 64 на могильнике IV). Отличительной особенностью этой группы захоронений является отсутствие в конце дромоса традиционной погребальной камеры. Помещение умерших детей в нише боковой стены дромоса обусловлено, по нашему мнению, с одной стороны тем, что их, видимо, не рассматривали как полноценных членов семьи/общества, с другой — возможно, место совершения захоронения было обусловлено неординарным характером смерти (болезнь, несчастный случай).

Вторую группу составляют могилы, в которых дети похоронены в заполнении дромоса, заканчивающегося погребальной камерой. Сидячее погребение в дромосе катакомбы 58 на могильнике IV мы склонны рассматривать как захоронение лица, погибшего от молнии. Помещение ребенка в дромос катакомбы 67 на могильнике I обусловлено его возрастом (2—3 года), не позволявшим похоронить его в погребальной камере как полноправного члена общества.

BURIALS IN DROMOI OF CATACOMBS AT VERCHNIY SALTIV BURIAL GROUND

An attempt is made to interpret a small group of children's burials found in the dromoi of catacombs discovered from 1984 to 2012 at the Saltivska-Mayaky culture burial ground near the village of Verkhniy Saltiv. Such burials were identified at the areas I, III, and IV of the burial ground. In total, 6 burials are discovered: No. 6 and 67 at the area I, No. 24 at the area III, and No. 58, 59, and 64 at the area IV. The buried children's belonging to Alan ethnos is indicated by the fact that they are placed in one of the essential attributes of the catacomb structures: in the entrance corridor (dromos), as well as by the composition of the burial inventory. The investigated burials are conditionally divided into two groups.

The first group includes the tombs in which the dead were placed in undercut niches made in the left side (the catacombs 6 at the area I and 59 at the area IV) or the right side wall of the dromos (the catacombs 26 at the area III and 64 at the area IV). A distinctive feature of this group is the absence of traditional burial cameras at the end of the dromos. To the author's opinion, location of the buried children in the niches made in side walls of the dromos was caused, on the one hand, by the fact that they have not been considered as full family/community members, and on the other hand, perhaps, by extraordinary nature of their death (illness, accident).

The second group consists of burials, in which the dead were located in the filling of dromos which ended with the burial camera. A sitting burial in dromos of the catacomb 58 at the area IV is considered to belong to a person who died from lightning. Such location of a child in the dromos of the catacomb 67 at the area I is caused by his age (2—3 years old) not allowing to bury him in the grave chamber as a full member of the society.

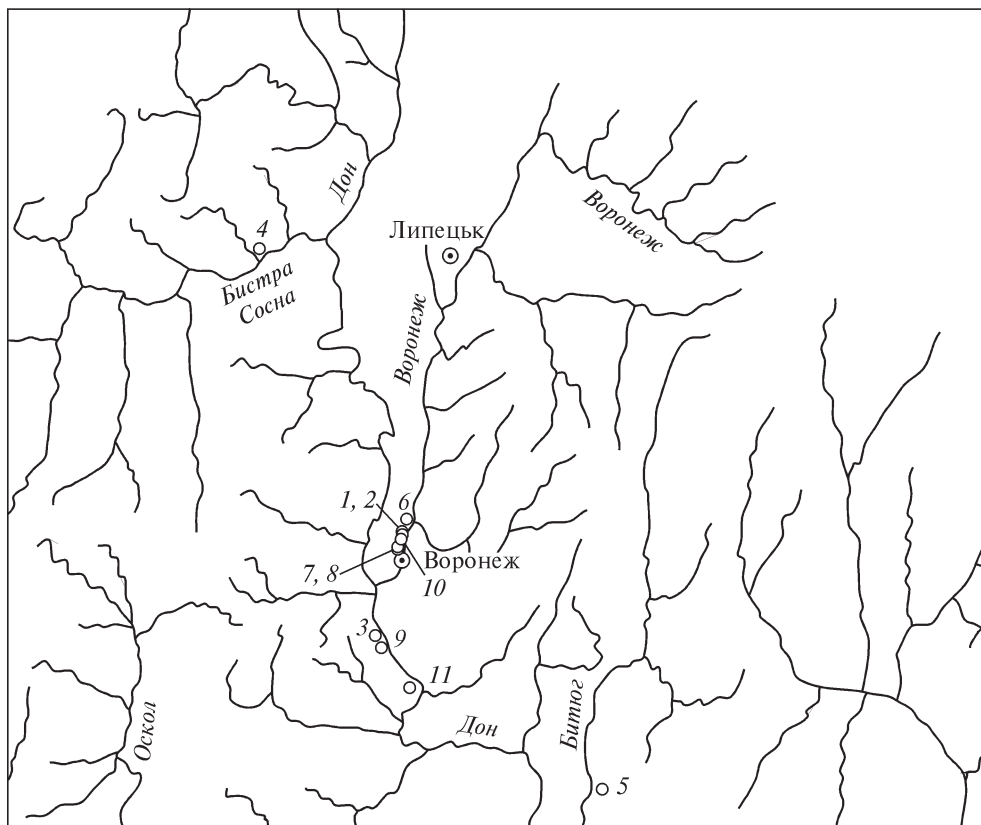

Рис. 1. Карта боршевських пам'яток, задіяних у статті: 1 — Білогорське городище I; 2 — Білогорське городище II і могильник; 3 — Велике Боршевське городище; 4 — Воргол; 5 — Дрониха; 6 — Животинне; 7 — Кузнецовське городище; 8 — Лисогірський могильник; 9 — Мале Боршевське городище і селище; 10 — Михайлівський Кordon; 11 — Титчиха

пущення, що ґрунти, поховані під курганами (оскільки останні мали одноріднішу структуру, ніж фонові), раніше розорювали на глибину до 25 см, що характерно для знарядь плужного типу. Надалі лісова рослинність на території відновилася (Ахтырцев, Ахтырцев 1987, с. 71, 75). Сказане доповнюється й археологічними спостереженнями про те, що до того самого шару належить значна кількість дрібних жаринок (як можливий показник підсіки).

На наявність великих лісових масивів в ареалі боршевських поселень опосередковано вказують і археозоологічні комплекси. Серед диких тварин там переважали типові представники лісової фауни, доповнені лісостеповими видами (звід даних див.: Винников 1995, табл. 3).

Дон є межею між Середньоросійською височиною та Оксько-Донською рівниною в межах Східноєвропейської (Російської) рівнини. Пам'ятки розміщені на межі двох зон рельєфу: річкової долини та платформної рівнини. Саме такі ділянки на межі дослідники відзначають як найсприятливіші для життєдіяльності давніх суспільств (Сычева 1990, с. 94).

Рівнина характеризується плоско-хвилястим рельєфом вододілу та чергуванням з широкими терасованими долинами, балками й западинами. Середньорічна температура коливається в межах 5,0—5,5°C; кількість опадів становить понад 550 мм. На VIII—XI ст. припадає період малого кліматичного оптимуму голоцену.

Ґрунти: межа сірих лісостепових і алювіальних (заплавних) дернових і лучних. Давні ґрунти неподалік від злиття Дону й Воронежа досліджені палеґрунтознавцями, які відзначили еволюцію їх від чорноземів деградованих до темно-сірих лісових (2400 р. т.; сарматські кургани поблизу городища Чертовицьке 3) за фонових (нинішніх) сірих ґрунтів (Чендев, Александровский 2002; Александровский, Александровская 2005 с. 98, 112). Аналогічні процеси простежено за розрізами кургану абашевської культури приблизно за 2,5 км на південь від описаних курганів на вододілі Дону й Воронежа (Чендев 2008, с. 71, 72). Тобто, проілюстровано процес переходу лісостепових типів ґрунтів у лісові, що також опосередковано свідчить на користь поширення

Рис. 2. Фото околиць Животинного городища з космосу (<http://wikimapia.org/>): 1 — городище; 2 — горизонталі через 10 м; 3 — ділянки, зручні для рільництва; 4 — ділянки, що могли бути використані для тваринництва

там у давнину лісових масивів. Нині цей район (а також заповідники Воронежської обл.) найзалісненіший.

На прикладі ресурсної зони городища Животинне (рис. 2) розглянемо можливе використання земельних ділянок в околицях поселень. Городище влаштоване на високому місці — приблизно 40 м над рівнем р. Воронеж. Нині безпосередньо поблизу підосви берега річка не протікає, її русло відступає на 1,0 км і більше від крутого берега, утворюючи заплаву, що затоплюється весняними повеннями. Воронеж — типово рівнинна річка з повільною течією (Шапошников 1867, карта судоходного течення...; Мишон 2000, с. 164). За даними дослідників, такі річки постійно змінюють русло в межах долини: за час у 25—100 р. русло може переміститися на всю ширину долини (Болдаков 1951, с. 9—18). На знімку з космосу добре помітно, що в долині русла річки, близько 2,0 км завширшки, р. Воронеж неодноразово змінювала своє положення.

Навколо городища Животинне є доволі значна кількість ділянок, придатних за рельєфом для орного рільництва (рис. 2). До таких, передусім, слід зарахувати ділянки на рівнині плато між річками Дон і Воронеж у діапазоні північний захід — південний захід—південь приблизно за 1,0—1,5 км від городища (по прямій). Рівні ділянки є і в долині (заплав) р. Воронеж безпосередньо поблизу підосви городища, зі сходу.

Таким чином, рельєф і ґрунти були сприятливими для ведення рільництва. Ліси, що, напевно, впритул оточували городище в момент його заснування, були згодом зведені в найближчій окрузі, але лишалися в ареалі, що не входив до сільськогосподарської зони. Заплавні ділянки (можливо, в той час) лівобережжя цілком могли активно використовувати не тільки для потреб тваринництва, а й рільництва (городництва?).

Розглянемо складові рільничої галузі.

Обробіток ґрунту. Досі єдиний фрагмент наральника відомий з городища Титчиха (рис. 3,

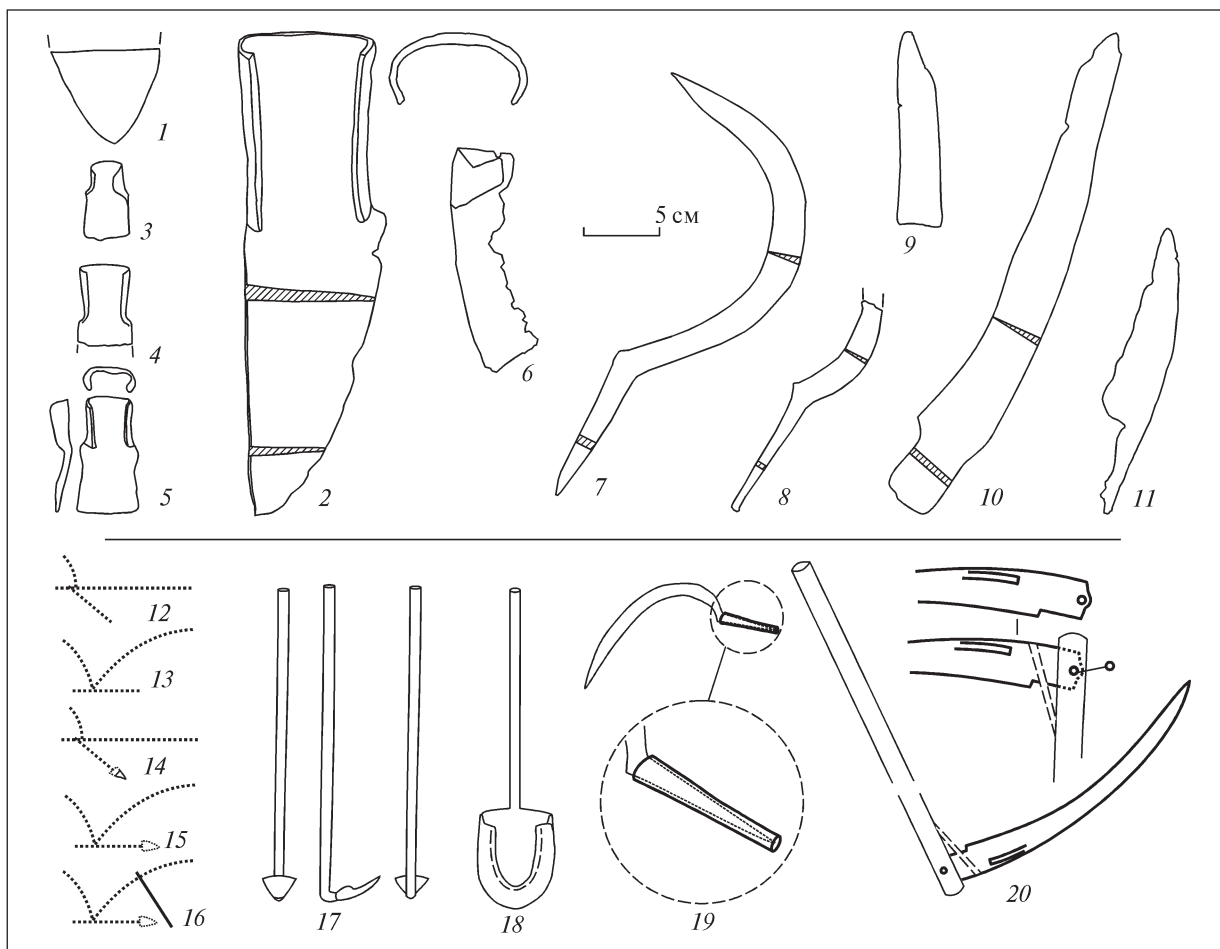

Рис. 3. Знаряддя рілництва боршевської культури, залізні деталі: 1 — фрагмент наральника; 2 — втулке чересло; 3—5 — мотички з вертикальною втулкою; 6 — окуття лопати; 7, 8 — серпи; 9—11 — коси (1, 7 — Титчиха; 2 — околиці Животинного; 3 — Дрониха; 4—6, 9, 10 — Животинне; 8 — Білогорське городище I; 11 — Воргол); реконструкція: 12 — прямогрядильне рало, не укріплене наконечником; 13 — кривогрядильне рало, не укріплене наконечником; 14 — прямогрядильне рало з вузьколопатеvim наральником; 15 — кривогрядильне рало з широколопатеvim наральником; 16 — знаряддя плужного типу: кривогрядильне рало з наральником і череслом; 17 — мотика з вертикальною втулкою; 18 — дерев'яна лопата з залізним окуттям; 19 — черешковий серп; 20 — коса

1). Його фрагментованість опосередковано свідчить про те, що це був вузьколопатеvim наральник із зімкнутою втулкою³. Відповідно, його могли використовувати на ралі з ральником, поставленим під кутом до лінії оранки (рис. 3, 14). Це також добре узгоджується з реконструкцією природного середовища — залісеністю ареалу боршевської культури.

На території півдня Східної Європи наприкінці I тис. (райковецькі, волинцевсько-роменські, салтівські пам'ятки) вузьколопатеvim наральники відомі в незначній кількості порівняно з широколопатеvими, що, очевидно, вказує на перехід від підсіки (як превентивної форми) до перелогової системи рілництва.

³ А.М. Москаленко вважала, що наральник був широколопатеvim. Однак таким чином ламаються саме вузьколопатеvi наральники, і таких прикладів багато серед матеріалів другої чверті I тис.

Втулке чересло, виявлене в околиці городища Животинне (рис. 3, 2), представляє найдосконаліший вид орних знарядь (рис. 3, 16), оскільки чересло зазвичай використовували в парі з широколопатеvim наральником. Про його належність до боршевської культури опосередковано свідчить поширення таких виробів наприкінці I тис. тільки в слов'ян⁴. Про використання розвинених форм знарядь для первинного обробітку ґрунту так само непрямо свідчить палеоетноботанічний комплекс (ПБК).

Таким чином, маємо опосередковане підтвердження побутування простих орних зна-

⁴ Добірку аналогій деталям рілничих знарядь кінця I тис. на території півдня Східної Європи див.: Теодор 1978; 1985; 1996; 1997; Beranová 1980; Михеев 1985; Henning 1987; Михайлина 2007; Горбаненко, Пашкевич 2010; Колода, Горбаненко 2010; Горбаненко, Колода 2013.

рядь, які застосовували на полях після очищення їх від лісу, а також складніших знарядь плужного типу. Тож цілком логічно припустити і наявність проміжної форми — кривоградильного рала з полозом, укріпленим широколопатею наконечником (рис. 3, 15). Про використання суцільних дерев'яних рал, не укріплена залізними деталями, (рис. 3, 12, 13), які застосовували на легких ґрунтах у селянському господарстві до ХІХ ст. включно, можна говорити лише з позицій здорового глузду.

Знаряддя для вторинного обробітку ґрунту представлені мотичками з вертикальною втулкою (рис. 3, 3—5, 17) і фрагментом окуття дерев'яної лопати (рис. 3, 6, 18). Обидва ці види знарядь могли використовувати в різних цілях: для влаштування земляних конструкцій, а також для додаткового обробітку ґрунту та/або для обробітку невеликих ділянок під городи. Враховуючи те, що в ресурсних зонах поселень практично завжди є заплавні ділянки, зручні під городи, таке припущення цілком виправдане.

Подібні мотички широковідомі з пам'яток кінця І тис., але найбільше їх знайдено на салтівських пам'ятках. Окуття від лопат синхронного часу відомі виключно з салтівських матеріалів. У слов'ян вони стали поширюватися в давньоруський час.

Вирощувані культури. Статистичні дані для аналізу отримано через зняття відбитків зернівок культурних рослин з глиняних виробів (таблиця). Однак такі дані часто сприймають надто прямо. Так, у багатьох культурах І тис. кількість проса абсолютно переважає, що часто призводить до висновку на зразок: просо відіграло найважливішу роль. Але якщо порівнювати зернівки за масою, то воно найчастіше займає передостаннє місце — перед вівсом.

Для уникнення інтерпретаційної плутанини запропоновано перераховувати основні злакові за масою. За базову одиницю обрахунку маси взято найменшу з зернівок — просо, за яким і визначено індекс інших (зернівка ... культурної рослини = n зернівок проса): просо — 1,0; ячмінь півчастий — 5,5; тверда пшениця — 6,2; м'яка пшениця — 5,7; жито — 4,8; овес — 3,4 (Горбаненко 2012а). Далі палеоетноботанічний матеріал проаналізовано з урахуванням цих індексів. Також до ПБС не включено дані про масові відбитки зернівок однієї культурної рослини на виробках з глини (переважно — проса на денцях горщиків).

Аналіз дав такі результати: мінімальний розкид показників продемонструвало просо (5,0 %),

Таблиця. Палеоетноботанічні матеріали з пам'яток боршевської культури

Пам'ятка		Палеоетноботанічний матеріал											
№	Назва	Просо	Ячмінь плівчастий	Пшениця двозернянка	Пшениці голозерні	Жито	Овес	Горох	Сочевія	Льон	Коноплі	Стоколос	Бур'ян, не визначено
—	Білогорське городище II	7	4	4	3	4	1	—	—	—	—	—	—
2	Білогорський могильник II	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	Разом	7	4	4	3	4	1	—	—	—	—	—	—
3	Велике Боршевське городище	11, +	8	5	5	6	1	—	—	—	—	—	—
5	Дронтин	6	1	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—
6	Животинне	15	12	10	10	9	7	+	2	+	2	6	4
7	Кузнєцовське городище	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—
8	Лисогірський могильник	4	2	2	—	2	—	—	—	—	—	1	—
—	Мале Боршевське городище	10	4	2	4	2	1	1	—	—	—	2	—
—	Боршевське селище	1	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—
9	Разом	11	5	3	5	3	1	1	—	—	—	2	—
10	Михайлівський Кордон	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2	—
11	Титчиха	+	+	—	—	+	—	+	—	—	—	—	—

Примітка. + — обгорілий матеріал; Велике Боршевське городище, Кузнєцовське городище; з результатів аналізу обгорілого матеріалу з Животинного, проведеного Н.А. Кир'яною, включено лише дані про горох і льон, не виявлені за відбитками на кераміці.

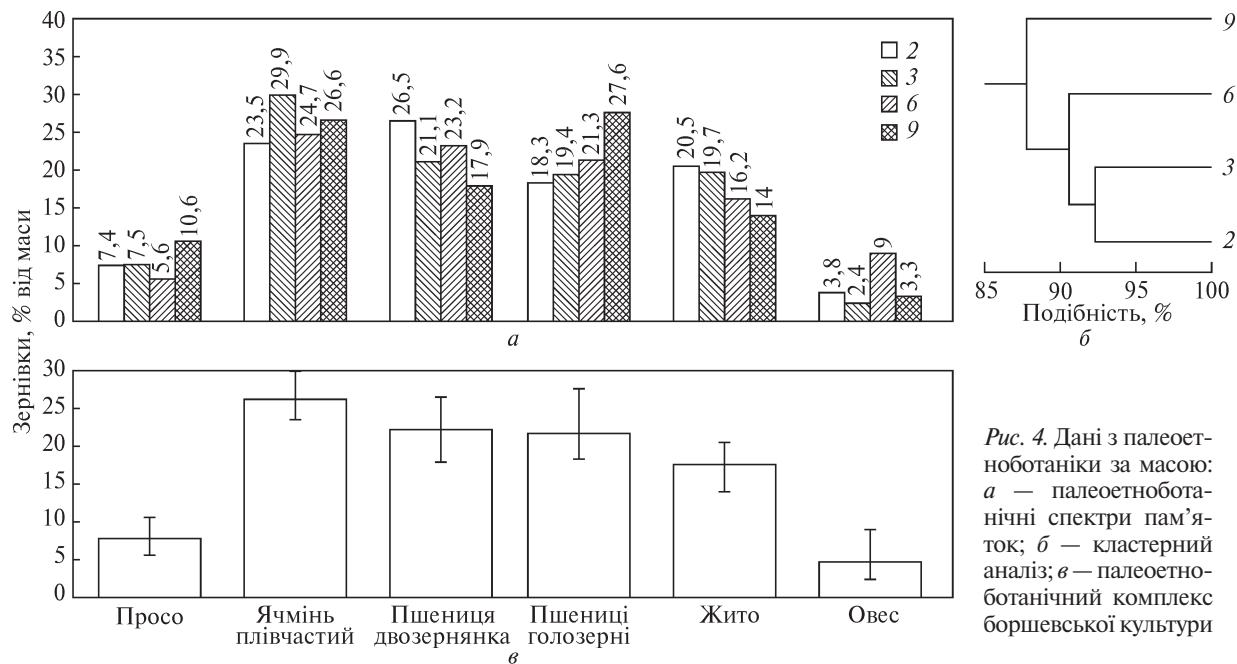

Рис. 4. Дані з палеоетноботаніки за масою: а — палеоетноботанічні спектри пам'яток; б — кластерний аналіз; в — палеоетноботанічний комплекс боршевської культури

максимальний — пшениці голозерні (9,3 %). І салтівські (Горбаненко 2013), і волинцевсько-роменські показники (Горбаненко 2014) мають значніші відмінності між крайніми значеннями. Однак необхідно пам'ятати, що для боршевської культури маємо найменшу кількість ПБС і з найменшою територією.

За отриманими результатами очевидно, що просо займало доволі незначне місце й становило від 1/20 до 1/10 частки врожаю. Традиційно мала частка в ПБС належить вівсу: вона становить менше 1/20 (три пам'ятки); максимальний показник отримано для городища Животинне: майже 1/10 частки. Ячмінь півчастий знаходиться в межах від 1/4 до 1/3 частки. Доволі близькі між собою показники пшениць: двозернянки (півчастої) та голозерних — приблизно від 1/6 до 1/4 частки. Жито становило від менш ніж 1/6 до 1/5 частки зернових (рис. 4, а).

Ячмінь півчастий, просо та пшениця двозернянка є найдавнішими культурними рослинами. Їх значна кількість (переважання) свідчить на користь екстенсивного малопродуктивного рільництва. Вони можуть бути показниками підсічного хліборобства. Однак показник проса надзвичайно низький; показник пшениці двозернянки практично аналогічний показнику пшениць голозерних. Отже, думку про підсічне хліборобство як основну форму слід відкинути.

Високий показник ячменю півчастого, крім причини (використання традиційного злаку, застосування підсіки), можна пояснити на-

слідком (використання ячменю для відгодівлі худоби). Ячмінь є не лише хлібною, а й фуражною рослиною — зерно використовують для відгодівлі коней, а також свиней. У господарстві використовували й соломку та полову, що мають якості, близькі до сіна.

Аналогічно в тваринництві могли використовувати й овес, оскільки він також характеризується хорошими фуражними властивостями. Так, для частини салтівських пам'яток Сіверсько-Донецького регіону лісостепової смуги, а також для степової (Роголик) поєднання таких показників інтерпретовано як певну підпорядкованість рільництва потребам тваринництва (Пашкевич, Горбаненко 2004). Слід зазначити, що Н.А. Кир'янова в матеріалах городища Животинне визначила знахідки обгорілих зерен вівса в чотирьох пробах із п'яти та з досить значними показниками (Кир'янова 1989). Однак, незважаючи на те, що зернівки знайдено без плівок (показник вівса), дослідниця припустила, що вони належать бур'яну — вівсюгу, засмічувачу посівів пшениці, оскільки виявила рештки кількох плівок (показник вівсюга). На наш погляд, все ж можна говорити про виділення тут вівса в окрему зернову культуру, оскільки в матеріалах городища Животинне та у визначеннях Н.А. Кир'янової (там само) і наших за відбитками на кераміці овес представлений доволі значним об'ємом. Окрім того, питання про самостійні посіви вівса вже доволі давно вирішене позитивно. Як окрема культура він представлений з другої чверті I тис. Наголо-

симо, що в описаних випадках проаналізовано обгорілий матеріал.

Частково в поєднанні з високими показниками ячменю півчастого та вівса значний показник жита також може свідчити про використання продуктів рільництва для потреб тваринництва, оскільки солома жита могла йти на годівлю великої рогатої худоби взимку. Нагадаємо, що сукупно ці зернові становлять за масою в ПБС близько половини всіх посівів (рис. 4, а).

Овес і досі є найпоширенішою фуражною культурою. Його максимальні показники (9 %) характерні для Животинного городища. Тут слід зазначити, що саме на ньому було розвинене тваринництво з переважанням скотарства (2/5) і значними показниками конярства (1/5) (Винников 1995, табл. 2; Журавлев 1998). Ці показники приблизно вдвічі перевершують такі дані зі статистично достатніх археозоологічних добірок боршевської культури⁵.

Важливі також приблизно однакові дані пшениць півчастої та голозерних. До останньої чверті I тис. в палеоетноботанічних комплексах археологічних культур переважала пшениця півчаста. За часів Давньої Русі пшениці голозерні, поступово витісняючи пшеницю півчасту, стали вирощувати активніше (Пашкевич 1993). Це свідчить про перехід слов'ян до врожайніших, але й примхливіших культур. Напевне, саме цей процес проілюстрований близькими показниками обох видів пшениць. Про те само свідчить частка жита, значні показники якого вказують на високий рівень техніки рільництва.

Опосередкованим показником систем рільництва є наявність бур'янів. Для городища Животинне на 63 відбитки зернівок культурних рослин припадає 10 зернівок бур'янів. Для Мале Боршевського городища цей показник становить 28 : 2. Бур'яни визначені також і в матеріалах інших пам'яток (таблиця). Вони свідчать про те, що поля навколо поселень розорювали та використовували доволі довго. Таким чином, ми не можемо говорити про підсіку як провідну форму рільництва, оскільки в такому разі бур'янів би не було. Максимальна роль підсіки могла зводитися до розчищення ділянок з подальшим їх введенням до фонду орних земель.

Важливим маркером системи рільництва є знахідка відбитків стоколоса, обидва види яко-

го (житній і польовий) є показниками вирощування озимих хлібів — переважно жита. Він доволі широковідомий серед матеріалів останньої чверті I тис. До того само часу відноситься письмове свідчення Ібрагіма Ібн-Якуба, який вказував, що слов'яни «сеют в два времени года, летом и весною, и пожинают два урожая» (Известия ... 1878, с. 54). Навесні засівали ярові, а восени — озимі культури, що цілком відповідає етнографічним реаліям XIX ст. (Парфенов 1873). Таким чином, наявність серед культурних рослин бур'яну стоколоса опосередковано свідчить про застосування дво- й трипілля. Відповідно, можна припустити практикування сівозміни та інших прийомів, спрямованих на підтримку/підвищення родючості староорних земель⁶.

Доповнюють перелік продуктів цієї галузі бобові культури — сочевиця (відома в значній кількості за обгорілим матеріалом з городища Животинне, є вона й серед відбитків) і горох (одиночні зернівки серед обгорілого матеріалу). Поодинокі відбитки гороху виявлено також на інших пам'ятках. Із технічних культур відомі льон (обгоріла грудка) та коноплі, що були сировиною для ткацтва (таблиця).

Результати кластерного аналізу показали доволі високий ступінь подібності показників: максимальний (92,2 %) належить парі Велике Боршевське — II Білогірське городище; мінімальний (87,8 %) — Мале Боршевське порівняно з іншими. Ці дані також відрізняються від салтівських і волинцевсько-роменських матеріалів (Горбаненко 2012; 2013) більшою схожістю сукупних показників (рис. 4, б).

Проаналізовані матеріали за схожістю показників можна об'єднати в ПБК, що характеризує загальний рівень зернового господарства боршевської культури (рис. 4, в).

Збір, зберігання, переробка врожаю. Для збору врожаю використовували серпи та, ймовірно, коси. Серпи відомі з трьох пам'яток. За типом кріплення це черешкові серпи (рис. 3, 7, 8) і з черешком, відігнутих від лінії леза (рис. 3, 19). Це найпоширеніший тип серпів у слов'ян наприкінці I тис., що дійшов до етнографічних часів і побутує досі. На противагу цьому, салтівські знаряддя демонструють набагато більше розмаїття форм. Із трьох кіс (рис. 3, 9—11) єдина ціла (рис. 3, 10) належить до безп'яткових,

⁵ Слід також зазначити, що велика рогата худоба та коні становлять потенційну базу тяглової сили, зокрема й для оранки.

⁶ Найпростіший можливий варіант — використання ділянок під різноциклічними культурами, а також залишення одного з клінів «під паром» (на відпочинок упродовж сезону). Таку ділянку можна обгородити для утримання там худоби, а заодно вдобрити відходами їхньої життєдіяльності.

лезу яких з'єднували з руків'ям наглухо (рис. 3, 20). Серед матеріалів слов'янських культур подібні знахідки (крім цієї) нам невідомі. Вони характерні для салтівської культури.

Зберігання врожаю детально проаналізовано в монографії А.З. Винникова (Винников 1995, с. 32—38, 41—42). Тут лише відзначимо, що, на обґрунтовану думку дослідника, для цього боршевське населення використовувало частіше не звичайні дзвоно- чи грушоподібні ями («зерновики»), а спеціально обладнані приміщення — підквадратні «комори», часто обшиті деревом.

Про переробку врожаю свідчать знахідки зернотерок і жорен, відомі з усіх боршевських пам'яток. Зернотерки від часу їх виникнення використовували для подрібнення продуктів рослинного походження, а також для переробки злаків на крупу та борошно. Ймовірно, на відміну від жорен, їх застосовували для забезпечення повсякденних незначних потреб сім'ї — для переробки зерна на крупу для каш.

Таким чином, природні умови (як важливий чинник розвитку господарства) представляли прекрасні можливості для рільництва. Ареал боршевських пам'яток займав лісисті місцевості; можливо, ліси впритул оточували поселення в момент їх заснування. Рельєф і ґрунти також були сприятливі для цієї галузі. Частина лісів безпосередньо в околиці пам'яток, імовірно, була зведена для її потреб. З цією метою використовували підсіку — винятково для очищення ділянок під поля з їх подальшим інтенсивним використанням для оранки, про що свідчать і знаряддя для первинного обробітку ґрунту, і ПБК. Заплавні ділянки цілком могли використовувати для городництва та/або тваринництва.

Інтерпретація палеоетноботанічних матеріалів переконливо свідчить про високий рівень розвитку рільництва. Наявність у посівах значної частки зернових, які можна використовувати, зокрема, й для потреб тваринництва, переконують загалом у збалансованому сільському господарстві. Про високий рівень обробітку ґрунту свідчать значна кількість пшениць голозерних і жита, які вимагали якісної оранки, що добре узгоджується зі знахідкою чересла — показника знаряддя плужного типу. Такими знаряддями можна було обробляти будь-які ґрунти та здійснювати глибоку оранку, чого понад усе потребували пшениці голозерні й жито.

І, нарешті, важлива наявність бур'янів, що підтверджує використання староорних земель (відповідно — вміння їх використовувати тривалий час — показник інтенсивного рільни-

тва). Наявність засмічувачів озимих посівів вказує на прогресивні прийоми підтримки родючості ґрунту: дво-, триплія та сівозміни.

Додаток

Пам'ятки (рис. 1): дослідження, джерела інформації.

1. *Білогорське городище I* (Воронезька обл., р-н). Археологічні дослідження: з 1962 р. — експедиція ВДУ (Винников 1995, с. 159). Виявлено фрагмент серпа (рис. 3, 8; Винников 1995, с. 40, рис. 11, 2).

2. *Білогорське городище II і могильник* (Воронезька обл., р-н). Археологічні дослідження: городище досліджено експедицією ВДУ, 1962, 1976 рр. (Винников 1995, с. 159); могильник — у 1961, 1974, 1979 рр. (там само, с. 160). Палеоетноботанічні дослідження: глиняні вироби (таблиця; Горбаненко 2012).

3. *Велике Боршевське городище* (Воронезька обл., Хохольський р-н). Археологічні дослідження: 1928—1929 рр. — П.П. Єфименко (Єфименко, Третьяков 1948); 1963 р. — експедиція ВДУ (Винников 1995, с. 155—156). Палеоетноботанічні дослідження: обгорілі рештки — аналіз К.А. Фляксбергера (Єфименко, Третьяков 1948); глиняні вироби (таблиця; Горбаненко 2012).

4. *Воргол* (Липецька обл., Єлецкий р-н). Археологічні дослідження: 1960 р. — Верхньодонська експедиція під керівництвом В.П. Левенка; 1961, 1964 рр. — експедиція ВДУ під керівництвом А.М. Москаленко (Москаленко 1966; Винников 1995, с. 161). Виявлено: фрагменти серпів (Пряхин 1963, с. 118; Винников 1995, с. 40, 161), фрагмент коси (рис. 3, 11; Москаленко 1966, с. 204, рис. 3, 4).

5. *Дрони́ха* (Воронезька обл., Таловський р-н). Археологічні дослідження: 1975, 1980 рр. — експедиція ВДПІ під керівництвом А.Т. Синюка (Винников 1995, с. 162). Виявлено мотичку (рис. 3, 3; Винников 1995, с. 42, 162, рис. 11, 7). Палеоетноботанічні дослідження: вироби з глини — аналіз С.А. Горбаненка (таблиця).

6. *Животинне* (Воронезька обл., Рамонський р-н). Археологічні дослідження: середина 1970-х — середина 2000-х рр. — А.З. Винников, В.М. Ковалевський (Винников 1995; Ковалевський 1997; Винников, Ковалевський 2005). Виявлено: дві мотички (рис. 3, 4, 5) — цілу (Ковалевський 1997; Винников 2012, рис. 8, 1) і фрагментовану (Винников 1995, с. 42, рис. 11, 6; 2012, рис. 8, 2); фрагмент окуття лопати (рис. 3, 6; Винников 1995, рис. 11, 8; 2012, рис. 8, 3); фрагмент серпа чи, ймовіріше, коси (рис. 3, 9; Винников 2012, с. 130, рис. 8, 7); косу (рис. 3, 10; Винников 1995, с. 42, рис. 11, 4; 2012, рис. 8, 4). Ймовірно, з околиць Животинного походить втулкове чересло (рис. 3, 2). Палеоетноботанічні дослідження: обгорілі рештки — аналіз Н.А. Кир'янової (Кир'янова 1989; Винников 1995, с. 39); глиняні вироби (таблиця; Горбаненко 2012).

7. *Кузнецовське городище* (околиця м. Воронеж). Археологічні дослідження: 1928 р. — П.П. Єфименко (Єфименко, Третьяков 1948); 1962 р. — експедиція ВДУ (Винников 1995, с. 157). Палеоетноботанічні дослідження: обгорілі рештки — аналіз К.А. Фляксбергера (таблиця; Єфименко, Третьяков 1948).

8. *Лисогірський могильник* (околиця м. Воронеж). Археологічні дослідження: 1924 р. — Д.Д. Леонов; 1928 р. — П.П. Єфименко; від середини 1960-х рр. — експеди-

ція ВДУ (Ефименко, Третьяков 1948; Винников 1995, с. 158). Палеоетноботанічні дослідження: глиняні вироби (таблиця; Горбаненко 2012).

9. *Мале Боршевське городище і Боршевське селище* (Воронезька обл., Хохольський р-н). Археологічні дослідження: 1929 р. — П.П. Єфименко (Ефименко, Третьяков 1948); 1963, 1966 рр. — експедиція ВДУ (Винников 1995, с. 155). Палеоетноботанічні дослідження: часткове визначення обгорілих решток — аналіз К.А. Фляксбергера (Ефименко, Третьяков 1948); глиняні вироби (таблиця; Горбаненко 2012).

10. *Михайлівський Кордон* (околиця м. Воронеж). Археологічні дослідження: 1928 р. — П.П. Єфименко

(Ефименко, Третьяков 1948); 1986, 1989 рр. — експедиція ВДУ (Винников 1995, с. 158—159). Палеоетноботанічні дослідження: глиняні вироби (таблиця; Горбаненко 2012).

11. *Титчиха* (Воронезька обл., Лискінський р-н). Археологічні дослідження: 1954—1962 рр. — А.М. Москаленко (Москаленко 1965). Виявлено: фрагмент нижньої частини наральника (рис. 3, 1; Москаленко 1965, с. 63, рис. 12); чотири серпи, зокрема цілий (рис. 3, 7; Москаленко 1965; Винников 1995, с. 40, 154, рис. 11, 2). Палеоетноботанічні дослідження: обгорілі рештки — автор визначень не вказаний (таблиця; Москаленко 1965, с. 65—66).

Александровский А.Л., Александровская Е.И. Эволюция почв и географическая среда. — М., 2005.

Атлас Воронежской области. — М., 1968.

Атлас Воронежской области. — М., 1994.

Ахтырцев Б.П., Ахтырцев А.Б. Лесные палеопочвы Лысогорского могильника конца I тысячелетия н. э. // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 67—77.

Баскатов П.Б. Заключение об исследованиях древесины с городища Титчиха // Москаленко А.Н. Городище Титчиха. — Воронеж, 1965. — С. 265—266.

Болдаков Е.В. Жизнь рек. — М.; Л., 1951. — Вып. 28.

Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995.

Винников А.З. Изделия из железа с Животинного городища боршевской культуры (VIII — нач. XI вв.) // Дивногорский сборник. — 2012. — 3. — С. 123—141.

Винников А.З., Ковалевский В.Н. Жилые комплексы славянского времени Животинного городища // Днепродонское междуречье в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2005. — С. 20—46.

Горбаненко С.А. Методи інтерпретації сільськогосподарських матеріалів // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2011. — С. 201—214 (АДІУ. — 5).

Горбаненко С.А. Палеоетноботанические материалы боршевской культуры // Восточноевропейские древности. — Воронеж, 2012. — С. 230—244 (Вестн. Острожского историко-художественного музея им. И.Н. Крамского — 2).

Горбаненко С.А. Сельское хозяйство до образования Киевской Руси // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968) (г. Санкт-Петербург, 3—5 декабря 2012 г.). — СПб., 2012а. — С. 106—109.

Горбаненко С.А. Палеоботанічні дослідження салтівських пам'яток Лісостепу // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2013. — 3. — С. 45—51, 148—150.

Горбаненко С.А. Зернове господарство сіверян // Археологія. — 2014. — № 1. — С. 113—123.

Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі. — К., 2013.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010.

Ефименко П.П., Третьяков П.Н. Древнерусские поселения на Дону. — М., 1948 (МИА. — 8).

Журавлев О.П. Животноводство у славянского населения восточноевропейской лесостепи во второй половине I тыс. нашей эры // Вопросы истории славян. — 1998. — 12. — С. 34—43.

Известия Аль-Бекари и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1878.

Кириянова Н.А. Заключение по результатам анализа зерновых материалов из раскопок Животинного городища. — 1989 (Рукопис).

Ковалевский В.П. Раскопки славянского городища у с. Староживотинное // АО 1996. — М., 1997. — С. 125—126.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010.

Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами — К., 2007.

Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.

Мишон В.М. Река Воронеж: от первого упоминания в летописях до наших дней // Вестник ВГУ: география, геоэкология. — 2000. — № 1. — С. 164—169.

Москаленко А.Н. Городище Титчиха. — Воронеж, 1965.

- Москаленко А.Н. Святилище на реке Воргол // СА. — 1966. — № 2. — С. 203—209.
- Парфенов П.Д. Письма о сельском хозяйстве юго-западной России // Русский вестник — 1873. — Т. 106, № 8. — С. 635—669.
- Пашкевич Г.О. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини та наслідки) // Старожитності Південної Русі. — Чернівці, 1993. — С. 87—91.
- Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А. К вопросу о земледелии племен салтовской культуры (по материалам поселения Рогалик) // Древности. — Харьков, 2004. — С. 225—236.
- Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України. — К., 2010.
- Пряхин А.Д. Археологические памятники боршевской культуры на реке Воргол // Вопросы истории славян. — 1963. — 1. — С. 115—122.
- Сычева С.А. О взаимосвязи общества и природы Центральной лесостепи Русской равнины в голоцене // Изв. АН СССР, сер. географ. — 1990. — № 1. — С. 86—96.
- Чендев Ю.Г. Эволюция лесостепных почв Среднерусской возвышенности в голоцене. — М., 2008.
- Чендев Ю.Г., Александровский А.Л. Почвы и природная среда бассейна реки Воронеж во второй половине голоцена // Почвоведение. — 2002. — № 4. — С. 21—29.
- Шапошников П.Д. Река Воронеж и судоходство по ней в настоящее время // Памятная книжка Воронежской губернии на 1865—1866 гг. — Воронеж, 1867. — С. 143—158.
- Електрон. ресурс: <http://v-chernozeme.ru/voronezhskaya-oblast/>
- Beranová M. Zemědělství starých Slovanů. — Praha, 1980.
- Henning J. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. — Berlin, 1987 (Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte. — 42).
- Teodor D.Gh. Teritoriul Est-Carpatic în Veacurile V—XI e. n. — Iași, 1978.
- Teodor D.Gh. Autohtoni și migratori la est de Carpați în secolele VI—X // Arheologia Moldovei. — București, 1985. — X. — P. 50—73.
- Teodor D.Gh. Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos în secolele IV—XI d. hr. — Iași, 1996.
- Teodor D.Gh. Reguinile Carpato-Nistriene în secolele V—X d. hr. // Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat. — 1997. — P. 79—116.

Надійшла 13.08.2013

С.А. Горбаненко

ЗЕМЛЕДЕЛИЕ У НОСИТЕЛЕЙ БОРШЕВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Обобщены данные о земледелии славян лесостепного Дона VIII—XI вв.

Природные условия как важный фактор развития хозяйства представляли прекрасные возможности для ведения земледелия. Ареал боршевских поселений находился в лесистой местности; возможно, леса вплотную окружали поселения в момент их основания. Рельеф и почвы были благоприятны для земледелия. Часть лесов непосредственно в окрестности памятников, вероятно, была сведена для нужд земледелия. С этой целью использовали подсеку — исключительно для очистки участков под поля с их последующим интенсивным использованием как пахотных, о чем свидетельствуют как орудия для первичной обработки почвы, так и ПБК. Пойменные участки вполне могли активно использовать для нужд огородничества и/или животноводства.

Интерпретация палеоэтноботанических материалов убедительно свидетельствует о высоком уровне развития земледелия. Наличие в посевах большого количества зерновых, которые можно использовать, в том числе, для нужд животноводства, убеждают в существовании сбалансированного сельского хозяйства. О высоком уровне обработки почвы свидетельствует наличие в значительном количестве пшениц голозерных и ржи, которые требовали качественной вспашки, что хорошо согласуется с находкой чересла — показателя орудий плужного типа. Такими орудиями можно было обрабатывать любые почвы и делать глубокую вспашку, в чем более всего нуждались пшеницы голозерные и рожь.

И, наконец, важно наличие сорняков, что подтверждает в принципе существование старопашотных полей (соответственно — умение их использовать длительное время — показатель интенсивного земледелия). Наличие же засорителей озимых посевов указывает на прогрессивные приемы поддержания плодородия почвы: двух-, трехполье и севооборот.

AGRICULTURE OF BORSHEVO CULTURE BEARERS

The data on agriculture of the Slavs on the Don River forest-steppe region in the period from the 8th to the 11th c. are generalized.

Natural conditions as an important factor in economic development offered perfect possibilities for agriculture. Borshevo culture area situated in woodland; perhaps forests directly circled the settlements at the moment of their foundation. The relief and soils were auspicious for agriculture. Part of the forests in the direct vicinity of the sites was probably removed for agriculture needs. Cutting was used for this purpose exclusively for plots cleaning which were further intensively used as arable fields. This is testified both by tools for primary soil treatment, and by palaeobotanic assemblage. Areas in valleys could be used for needs of trucking and/or animal husbandry.

Palaeobotanic materials interpretation convincingly evidences for the high level of agriculture development. Presence of bulk of cereals in crops, which can be used also in animal husbandry, convince of balanced agriculture. A high level of tillage is evidenced by a significant amount of bread wheat and rye demanding of qualitative ploughing which is well adjusted with a find of a coulter, a characteristic of plough type tools. Such tools could be used for tillage of any soils and for deep ploughing demanded for the most by bread wheat and rye.

Finally, weeds are important basically evidencing the existing of long-time ploughed fields, and correspondingly the ability to use them for a long time is an evidence for intensive agriculture. Weeds of winter crops testify the progressive methods of supporting the soil fertility: two-field and three-field system of agriculture and crop rotation.

І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко

АРХЕОЛОГОЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І.А. ЗАРЕЦЬКОГО НА ПОЛТАВЩИНІ

Висвітлено археологічну та музейну діяльність відомого українського етнографа, археолога, земського діяча, уродженця с. Лютенька Гадяцького пов. Полтавської губ. Івана Антоновича Зарецького (1857—1936).

Ключові слова: персоналія, І.А. Зарецький, археологія, Полтава, Малоперещепинський «скарб».

Ім'я Івана Антоновича Зарецького (1857—1936) відоме широкому загалу дослідників гуманітарного профілю України, Росії та Західного Казахстану (Митці України 1992, с. 260; Полтавщина 1992, с. 761; Ханко 2007, с. 66). Музейний діяч, етнограф, археолог, мистецтвознавець і краєзнавець, самородок-самоучка, уродженець с. Лютенька Гадяцького пов. Полтавської губ., залишив яскравий слід в історії Полтавщини, Воронежського краю та м. Оренбург (Супруненко 1989; 2002; Пошивайло 1991, с. 6—7; Кулатова, Супруненко 1995, с. 122—126). Нещодавно виповнилося 155 років від дня народження дослідника, і ця стаття має додати дешифру до данини шани нашому землякові, чий праці ввійшли до кращих здобутків вітчизняної науки.

Так склалося, що І.А. Зарецький був зачинателем досліджень курганних старожитностей у Поворсклі, відкрив Лихачівське поселення скіфського часу та Полтавське слов'яно-руське городище, а в пониззі Ворскли — першу пам'ятку золотоординського часу та став одним із дослідників Малоперещепинського «скарбу», доклавши чимало зусиль для його збереження. Він же написав першу наукову роботу про цю унікальну знахідку, яка вийшла як стаття та у вигляді відбитка-брошури в Полтаві всього через три місяці після її відкриття (Зарецький 1912). Саме ця праця через поспішну підготовку через від'їзд автора з Полтави викликала критичні зауваження сучасників. Проте й досі чимало даних, наведених у ній, актуальні та є першоджерелом для вивчення історії виявлення Малоперещепинського «скарбу», та й не тільки його.

Талановитий юнак — син заможного козака — отримав домашню освіту та все жит-

тя вчився самотужки, поповнюючи знання з ширшого кола гуманітарних і технічних проблем. Самостійний життєвий шлях він розпочав у Полтаві настроювачем фортепіано в Інституті шляхетних дівчат (Павловський 1912, с. 234; Кулатова, Супруненко 1989). Абсолютний слух дістався йому від матері. Пізніше працював набирачем і фототипістом у полтавських друкарнях, де вважався одним із кращих спеціалістів. Видавнича справа вимагала опанувати нові, як на той час, напрями — введення до цього процесу фотографії, художнього ретушування й малювання. І кожен з цих аспектів видавничих професій І.А. Зарецький поєднував у собі. Дуже швидко він став одним із найповажніших фотографів губернського центру. Виконуючи замовлення різних установ місцевого самоврядування, фотографував заходи Полтавського губернського земства, практично єдиний упродовж понад 20 років готував численні віньєтки та фотосторінки до офіційних і ювілейних видань (Супруненко 1993; 2002).

Суто художня самостійна підготовка майбутнього археолога дозволяла йому вправно виконувати численні замовлення та поєднувати в оригінал-макетах видань фото й графічні елементи. Прикладом такого вдалого поєднання є серія земських альбомів «Украинское народное творчество» з широкого кола народних художніх промислів і творчості Полтавщини, оригінал-макети — «кальки» яких були підготовлені до друку І.А. Зарецьким (Украинское... 1912; 1913). Назвемо також кілька альбомів, до підготовки яких мав відношення І.А. Зарецький як співукладач чи автор малюнків, фотознімків і «кальок» до оригінал-макетів (Украинское... 1912а; 1912б; 1913а; 1913бв). Щодо художньої підготовки дослідника маємо напрочуд фахово виконаний альбом

Іван Антонович Зарецький. Оренбург, кінець 1920-х рр.

«Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства», укладений А.Є. Зайкевичем, ілюстративна частина якого підготовлена І.А. Зарецьким (Мотивы... 1883; 1999). Збереглося листування полтавського етнографа з відомим дослідником писанкарства та завідувачем Лубенського музею К.М. Скаржинської С.К. Кульжинським (1867—1943) з приводу підготовки ілюстративної частини (Письмо... 1893; Супруненко 1999а, с. 153; 2000, с. 83, 91—92; 2002а, с. 14) всесвітньовідомого альбому «Описание коллекции народных писанок», частину ілюстрацій до якого теж виконав І.А. Зарецький (Кульжинский 1899).

Майстерність І.А. Зарецького в царині фотографії та поліграфії була вагомим засобом матеріального забезпечення його родини — дружини та чотирьох дітей. А коштів, які він отримував в Управі губернського земства спочатку як позаштатний, а пізніше як штатний працівник, переважно як допоміжний фахівець у галузі культури, безперечно, не вистачало й на необхідніше (Супруненко 2002).

Проте мрією І.А. Зарецького завжди було виконання суто наукових проектів. У втілених він вдало поєднував дослідницькі інтереси зі своєрідним науковим менеджментом. Наприкінці 1870-х — у 1880-і рр. І.А. Зарецький глибоко зацікавився археологією рідного краю та став одним із найвідоміших дослідників старожитностей басейну Ворскли в межах Полтавщини та південного заходу Слобожанщини

(Уварова 1904, с. 46). Від невеликих розвідок зі збором підйомних матеріалів між річками Коломак і Свинківка біля Полтави, обстеження пісків поряд з Білою горою поблизу Макухівки він перейшов до виконання давно запланованих III Археологічним з'їздом у Києві досліджень — розкопок курганів у басейні Середньої Ворскли здебільшого скіфської доби. На час розкопок культурно-хронологічна атрибуція цих пам'яток у Поворсклі ще не була визначена, і їх інтерпретували вже після його робіт — через 10—20 років (Багалеї 1905, с. 7; Городцов 1911, с. 147—148; Спицын 1918, с. 140—143; див. також: Кулатова, Супруненко 1992).

Перший дослідницький проект за підтримки визначного природознавця й археолога В.В. Докучаєва (1846—1903) був здійснений на приватних землях у східному куті Парасоцького лісу, поблизу с. Брусія під Диканькою (Мокляк, Шерстюк, Супруненко 2011, с. 9; Кулатова, Супруненко 2011; Супруненко, Шерстюк 2011а, с. 304). Тут І.А. Зарецький розкопав чотири кургани скіфського часу (Рудинський 1928, с. 44—45; Ковпаненко 1967, с. 83, 96; Супруненко 1998б, с. 108—109) на кошти, виділені власником земель князем Л.В. Кочубеєм ([Докучаев] 1890). Цікаво, що умовами договору між власником і дослідником передбачалася передача найбільш атрактивних знахідок до приватної збірки Кочубеїв у Диканці (Кулатова 1998), а рядових речей — кераміки, виробів із заліза, скла та ін. — до місцевого земського музею ([Олеховский] 1899, с. 60—61). Матеріали розкопок цих курганів І.А. Зарецький підготував до друку (Зарецький [1910]), хоча частково вони вийшли у вигляді короткої публікації лише через 110 років (Кулатова 1998).

Результати невеликих розкопок 1887 р. окрили І.А. Зарецького. І наступного, 1888 р., він використав усі свої заощадження та кошти від продажу частини батьківської землі на дослідження курганів на межі Слобожанщини та Полтавщини — в околицях с. Лихачівка нині Котелевського р-ну Полтавської обл. (Зарецький 1888). Тут він вивчав і описав грандіозний майдан Розрита Могила, вважаючи його городищем (Варвянська, Супруненко 1996, с. 17—18), а в окрузі здійснив наймасштабніші збори знахідок — підйомних матеріалів, залучивши до того чимало місцевих хлопчаків. Величезна колекція старожитностей ([Зарецький] 1887, с. 2; Супруненко 2007, с. 32—34, 36), в якій тільки наконечників стріл скіфської та попередніх і наступних епох налічується близько 2 тис., і нині є окрасою збірки Державного іс-

торичного музею у Москві (Ковпаненко 1967, с. 6, 138).

У 1888—1889 рр. І.А. Зарецький між Лихачівкою та Деревками, а також в околицях Котельви дослідив 14 курганів бронзового віку—скіфського часу (Супруненко 1990, с. 6), серед яких були унікальні поховання еліти суспільства скіфської доби рубежу VI—V та V ст. до н. е. у Вітовій Могили та Опішлянці (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 353—354), гунське поховання в кургані поблизу Розритої Могили (Терпиловський 1998, с. 47; Обломский 2003, с. 243, рис. 94, 1—5) та ін. Цікаво, що кошти на пошукові роботи на 1889 р. закінчилися, і дослідник, за сприяння Московського археологічного товариства, отримав кредит на їх проведення (Протокол... 1889). З метою погашення кредиту й повернення власних заощаджень він змушений був провести тривалі переговори про передачу чи продаж колекції отриманих знахідок, серед яких було чимало речей з дорогоцінних металів, з Імператорською Археологічною комісією та керівництвом Московського археологічного товариства (Переписка... 1889, л. 15—18). Ці переговори, що викликали невдоволення вищих чиновників від археології в Санкт-Петербурзі (там само, л. 9—11, 15—17; Багaley 1888, с. 148—149; Семенов 1986, с. 34), завершилися придбанням для Російського історичного музею у Москві звітнього альбому дослідника та всієї колекції знахідок за суму в 1,5 рази меншу за затрачену І.А. Зарецьким (Переписка... 1889, л. 4). Звісно, така постановка справи пригасила дослідницький запал аматора-початківця, а багатьох уже радянських археологів у поривах паплюжити все «дореволюційне» та імена попередників запевнила в тому, що вчений продавав знахідки та мав зиск від наукових досліджень. Але останні що в XIX ст., що в наш час рідко дають змогу матеріально поліпшити життя вченому.

Та як би там було, І.А. Зарецький завдяки цим розкопкам став відомою фігурою в науковому світі України та Росії (Императорское... 1915, с. 123—124; Ковпаненко 1967, с. 83, 90; Кулатова, Супруненко 1990; Супруненко 1991). Його ім'я вже не сходило з вуст організаторів археологічних з'їздів, фундаторів музейних закладів та ініціаторів проведення різноманітних виставок старожитностей.

У царині археології йому ще не раз поталанило. Так, він віднайшов кошти на розкопки курганів бронзового віку та скіфського часу в селах Василівка й Бурти Полтавського пов. (Рудинський 1928, с. 44—45), консультував роз-

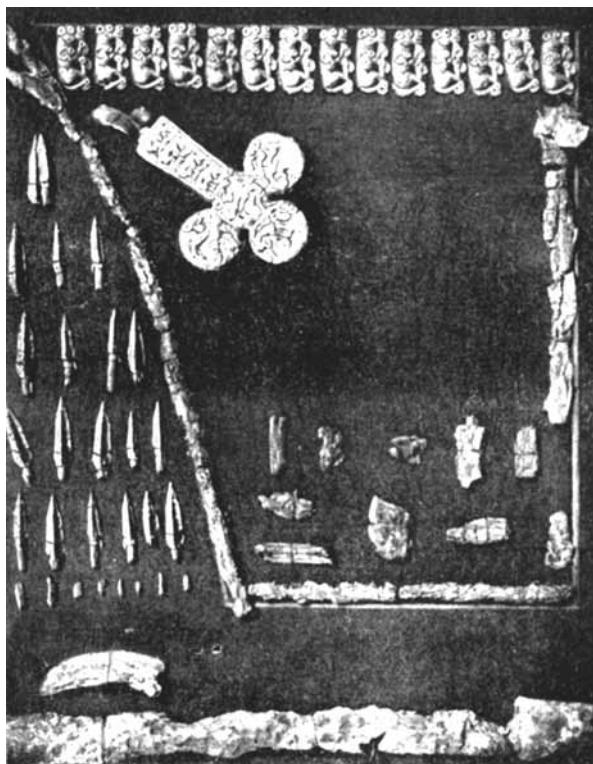

Стулка хреста-енколпіона з околиць Макухівки та предмети з Макухівського поховання 1882 р. Фото І.А. Зарецького, 1891 р.

копки курганів братами Ю.В. і А.В. Щербачовими в околицях с. Верхня Мануйлівка на Середньому Пслі в 1887 і 1889 рр. (Щербачев 1894; Супруненко, Шерстюк 2011, с. 1), а в 1912 р. розкопав курган доби бронзи на Мечетській горі над містечком Кишенька Кобеляцького пов. та зафіксував на ній рештки золотоординського некрополя (Зарецький 1912а).

Трохи пізніше доля подарувала йому щастя бути одним із відкривачів легендарного Мало-перещепинського «скарбу» 1912 р. (Зарецький 1912; Сокровища... 1997, с. 103—104; Приймак, Супруненко 2005, с. 5—6) — решток поховання представника вищого ієрархічного щабля правлячої верстви Давньоболгарської або Хозарської держав, на думку багатьох фахівців, хана Кубрата (Вернер 1988; Витанов, Супруненко, Кулатова 1989; Сокровища... 1997).

Ця випадкова знахідка в приполтавському с. Мала Перещепина була збережена завдяки чітким і професійним діям полтавського археолога-практика та петербурзького вченого археолога-земляка М.О. Макаренка (1877—1938) (Супру-

Знахідки з кургану Опішлянка, розкопки 1888 р. Фото І.А. Зарецького, 1891 р.

ненко 1989, с. 63—64; Комар 2006, с. 9 и др.). І.А. Зарецький організував і супроводжував перевезення скарбу до Полтави, фотозйомку знахідок у приміщенні резиденції віце-губернатора Я.Г. Гололобова, інформував про виявлення комплексу дорогоцінностей керівництво Імператорської Археологічної комісії (Супруненко 1990, с. 10), насамкінець, провів значну роз'яснювальну роботу серед місцевого населення для передачі представникам комісії та земства розтагнених по хатах дорогоцінних речей.

Не менш фаховий і водночас підприємницький підхід до справи бачимо в проведенні вченим досліджень мідних копалень доби бронзи в околицях Оренбурга на початку 1920-х рр., де І.А. Зарецький вважав доцільним відродження промислового видобутку руди (Виставкина 1989). Його обґрунтування доцільності поновлення давніх копалень було певною мірою використане при розширенні видобутку міді в роки Великої Вітчизняної війни.

І.А. Зарецький був членом низки наукових товариств України та Росії (Виставкина 1989; Труды... 1991, с. 5, 48; Кулатова, Супруненко 1995, с. 122—126). Він краще відомий як дослідник гончарного промислу Лівобережжя України. Не маючи спеціальної освіти, вчений підготував, зібрав кошти для публікації та видав еталонне й у наш час дослідження, присвячене

гончарству Полтавщини (Зарецький 1894; див.: Пошивайло 1991; 1993, с. 12—13). Він стояв біля витоків Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (нинішнього краєзнавчого музею), був серед фундаторів та перших співробітників Воронежського земського та Оренбурзького краєзнавчих музеїв (100 років... 1991, с. 19). Більшість етнографів добре знає ім'я І.А. Зарецького як збирача колекцій Музею імператора Олександра III в Санкт-Петербурзі (нині Російський етнографічний музей), для якого полтавець зібрав багатющі колекції старовини в Полтавській, Харківській і Курській губерніях (Описи коллекций... без року; Украинцы 1983, с. 3—4, 52; Карпова 2002, с. 7—10; ін.), паралельно сформував основу фонду етнографічних збірок Полтавського музею (Павловский 1912, с. 235; Скрипник 1989, с. 60—61). Незначні суми на закупівлю предметів народного художнього ремесла, одягу, килимів тощо, що надходили з Петербурга, він використовував досить економно, а невеликі кошти, виділені Полтавським губернським земством, — і геть скупю, спрямовуючи все на збирання колекцій музею в Полтаві.

Величезний внесок І.А. Зарецького в підготовку й проведення Всеросійської кустарної виставки 1902 р., де він був повноправним представником від Полтавщини та «одним із кращих експонентів» (Кулатова, Супруненко 1989). А до виставки XII Археологічного з'їзду в Харкові підготував не тільки найяскравіший етнографічний розділ, а й видав із залученням «спонсорських» коштів каталог «полтавської» експозиції (Зарецький 1902; Кулатова, Супруненко 1993, с. 38—42).

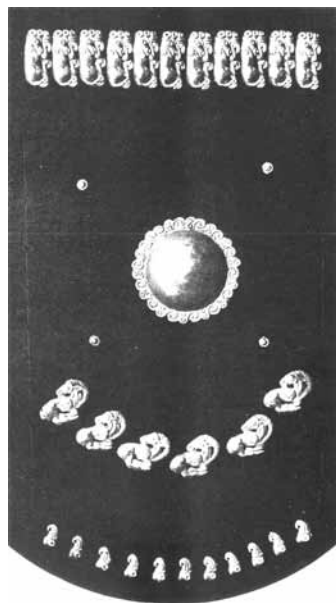
У Полтаві І.А. Зарецький був особою дуже відомою й шанованою. Скромного службовця земської управи та музею за організацію й проведення низки виставок було відзначено високим званням почесного громадянина (Павловский 1912, с. 235; К десятилетию... 1913, с. 16—17; Симоненко, Супруненко 2003, с. 434 і наст.).

Нестатки в сім'ї, смерть дітей, поява нового керівництва в земському музеї прискорили переїзд вченого восени 1912 р. до Воронежа, де він очолив кустарний відділ місцевого земства та працював водночас у земському музейному осередку (Виставкина 1989). З початком Першої світової війни дослідник перебрався до Оренбурга (1915 р.), куди його запрошувало місцеве земство. Він брав участь у створенні та певний час очолював місцевий музей, здійснював заходи з розвитку кустарних промислів, вивчав пам'ятки місцевої старовини (Виставкина

1990). Від кінця 1920-х рр. І.А. Зарецький щорічно провадив невеликі розкопки курганів у басейні р. Урал, місце яких згодом відвідували відомі радянські археологи, зокрема Б.М. Граков (1899—1970) і К.Ф. Смирнов (1917—1980). Помер археолог під час дослідження курганів поблизу станції Кувандик (Оренбурзька губ.) влітку 1936 р., де й похований на місцевому цвинтарі.

Повертаючись до згаданої на початку статті І.А. Зарецького про Малоперещепинський «скарб» (Зарецкий 1912), нещодавно репринтно перевиданої в Полтаві (Малоперещепинське 2013, с. 3—29), зазначимо, що ця публікація про унікальний комплекс була першою з наукових праць, що надрукована в російськомовній і закордонній науковій літературі. Вона ілюстрована фахово виконаними авторськими фото І.А. Зарецького та рисунком-прорисовкою колеги по Полтавській вченій архівній комісії, художника, літератора й видавця Г.О. Коваленка (1868—1937), так би мовити, зробленими по «гарячих слідах» у резиденції Полтавського віце-губернатора перед відправленням предметів до Санкт-Петербурга. В публікації наведена дата відкриття комплексу — 29 травня (13 червня) 1912 р., в ній містяться відомості про розкрадання місцевими мешканцями окремих знахідок і придбання деяких із них антикварами, зокрема київським торговцем старожитностями В.В. Золотницьким (про нього див.: Супруненко 1998, с. 167).

Окрім добре викладеного фактичного матеріалу про умови знахідки та першого опису предметів зі «скарбу», стаття містить кілька неймовірних здогадок, невірних атрибутцій і датування окремих речей. Так, щодо візантійської срібної (з позолотою) амфори — окраси комплексу — в І.А. Зарецького склалося хибне уявлення про її виготовлення з електру, котре згодом утвердилося в полтавській «краєзнавчій традиції» опису «скарбу» (Зарецкий 1912, с. 192—193, № 23). Воно спиралося на попередню апробацію речей, виконану у волості місцевим зубним техніком. Відсутність знань з візантійської нумізматики та відповідної літератури в Полтаві призвели автора до «омолоджування» комплексу, його датування VIII—X ст. і навіть до припущення про належність золотих візантійських монет емісії імператора Никифора Фоки (там само, с. 203—204), що одразу потрапило до газет з гіпотезою про дари князю Святославу від імператора Візантії та викликало подив у колег і поважних науковців (напр.: Макаренко 1912, с. 209).

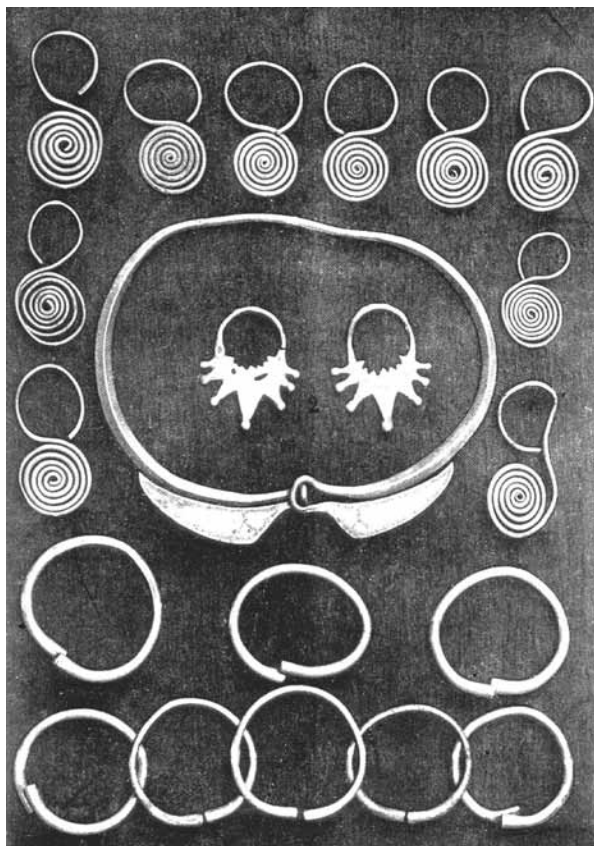

Предмети з поховання у Вітовій Могилі, розкопки 1888 р. Фото І.А. Зарецького, 1891 р.

Інвентар поховання початку XI ст. в Полтаві, посередині — золота золотоординська сережка з околиць Зінькова. Фото І.А. Зарецького, 1891 р.

Однак інші відомості, наведені в статті, загалом вагомо доповнювали фактичну базу з вивчення старожитностей краю та території Полтави. Зокрема, в ній уперше були оприлюднені дані про рештки подібного до Перещепинської знахідки поховального комплексу з околиць с. Макухівка під Полтавою, виявленого випадково 1882 р., наведені фото двох предметів з цієї знахідки (Зарецкий 1912, с. 202, 204). Саме завдяки їм і фото І.А. Зарецького здійснено атрибутцію та спроби реконструкції складу цього комплексу (Семенов 1986, с. 33—34; Супруненко 1998а, с. 72, рис. 67; 2007, с. 32, вкл. II, I; Приходнюк 2001, с. 165, рис. 22). Є в статті й інформація про факт виявлення на території Полтавського городища (1905 р.) пізньороманського скарбу жіночих прикрас початку XI ст. (Макаренко 1908, с. 201—204; Зарецкий 1912, с. 204—205; Корзухина 1954, с. 79; Григо-

Полтавський скарб 1905 р. Фото І.А. Зарецького, 1908 р.

рьев 1991). Перше фото предметів цього скарбу виконане до публікації М.О. Макаренка І.А. Зарецьким (Макаренко 1908, табл. I; Супруненко 2007, с. 40, фото). У цьому ж контексті наведено цікаві відомості про відкриття поховань роменсько-давньоруського курганного некрополя поряд із майбутнім приміщенням Полтавського губернського земства. Такі знахідки трапилися в 1892 та 1901 рр. і неодноразово згадувалися в літературі (Бучневич 1891, с. 2; Рудинський 1928, с. 57, табл. VIII, 34; Сухобоков 1975, с. 16, табл. 5; Супруненко 1998а, с. 92, рис. 87; 1999, с. 23; Супруненко та ін. 2008, с. 6). Заслуговує на увагу повідомлення про знахідку 1893 р. в Полтаві скарбу арабських дирхемів (Зарецкий 1912, с. 205; Котляр

1971, с. 42—43). Насамкінець, стаття містить короткий і впевнений висновок автора про існування решток літописної Лтави — слов'яно-руського поселення на Старополтавській горі, про яке І.А. Зарецький мав чимало відомостей (Зарецкий 1912, с. 205; Кулатова, Супруненко 1990, с. 42—43; Малоперещепинське диво 2013, с. 42).

Отже, в «полтавський» період життя (1872—1912 рр.) І.А. Зарецький пройшов шлях від аматора старожитностей до відомого збирача колекцій низки місцевих і столичних музеїв. В археологічному аспекті він був першим дослідником поселенських і курганных пам'яток у Поворсклі, зокрема поховань раннього залізного віку, стимулювавши та прискоривши своєю пошуковою та польовою діяльністю виділення яскравого локального феномену культури місцевих племен скіфського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. Крім Вітової Могили та Опішлянки, І.А. Зарецькому неодноразово таланило в суто археологічних починаннях. Це були переважно поховальні комплекси: фіналу періоду скіфської архайки та гунського часу поблизу Розритої Могили, перші поховання сарматів у пониззі Псла, Макухівське болгарське поховання 1882 р. на схід від Полтави, рештки курганного некрополя Полтавського слов'яно-руського поселення, золотоординський могильник на Мечетській горі та, насамкінець, Малоперещепинський «скарб». І.А. Зарецького справедливо вважають одним з фундаторів Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства — нинішнього Полтавського краєзнавчого музею, зачинателем архівної справи на Полтавщині, вивчення історії та особливостей керамічного виробництва на Лівобережжі Дніпра. Це дозволяє вшановувати дослідника і як одного з перших археологів на теренах Поворскля та загалом Полтавщини й Слобожанщини, відводити йому місце одного з піонерів в історії археології Дніпровського лісостепоного Лівобережжя.

Багалеї Д.И. Заметка об Альбоме украинских древностей И.А. Зарецкого // Киевская старина. — К., 1888. — 12. — С. 148—149.

Багалеї Д.И. Предисловие к Археологической карте Харьковской губернии // Тр. XII АС. — М., 1905. — Т. 1. — С. 1—92.

Бучневич В. Полтавские подземелья (мины) // Полтав. губ. ведомости. — 1891. — № 55. — 20 июля. — С. 2 (перевидано: АЛЛУ. — 1998. — № 1/2 (3/4). — С. 151—154).

Варвянська Т.В., Супруненко О.Б. Розрита Могила. — Полтава, 1996.

Вернер Й. Погребалната находка от Малая Перещепина и Кубрат — хан на Българите. — София, 1988.

Виставкина Н.М. И.А. Зарецкий — сотрудник Оренбургского музея // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. науч.-практ. семинар. — Полтава, 1989. — С. 116—117.

- Выставка Н.М.* Из переписки И.А. Зарецкого // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. наук.-практ. семінар. — Полтава, 1990. — С. 47—49.
- Витанов Д., Супруненко А., Кулатова И.* Открывание и идентификация на гроба на хан Кубрат край. Полтава // Списания на Българската Академия на науките. — 1991. — 3. — С. 9—15.
- Городцов В.А.* Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т. 3. — С. 93—161.
- Григорьев А.В.* О датировке Полтавского клада // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. Мат.-ли ювіл. наук. конф. — Ч. 1: Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — С. 85—87.
- Докучаев В.В.* Редакторское примечание // Материалы к оценке земель Полтавской губернии. Естественнo-историческая часть. Отчет Полтавскому губернскому земству: Полтавский уезд. — СПб., 1890. — Вып. 1. — С. 118.
- Зарецкий И.А.* Замечательные древности, найденные в Полтавской и Харьковской губ. // Русские ведомости. — 1887. — № 82. — 25 марта. — С. 2.
- Зарецкий И.А.* Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки // Харьковский сб.: Лит.-научн. прилож. к «Харьковскому календарю» на 1888 г. — Харьков, 1888. — Вып. 2. — С. 229—248.
- Зарецкий И.А.* Гончарный промысел в Полтавской губернии. — Полтава, 1894.
- Зарецкий И.А.* Добавление к Каталогу этнографического отдела археологической выставки в Харькове: Предметы, доставленные Музеем Полтавского губернского земства. — Полтава, 1902.
- Зарецкий И.А.* Описание древностей из раскопок в Полтавской губернии Полтавского и Зеньковского уездов, произведенных И.А. Зарецким [1910] // Архів Полтав. держ. краєзн. музею [втрачено під час пожежі 1943 р.].
- Зарецкий И.А.* Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Тр. ПУАК. — 1912. — 9. — С. 181—207; отд. оттиск-брошюра.
- Зарецкий И.А.* Результаты пробной раскопки в урочище Мечеть, Кобелякского у. // Тр. ПУАК. — 1912а. — 9. — С. 111—119.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
- Императорское Московское археологическое Общество* в первое пятидесятилетие его существования (1864—1914 гг.). — М., 1915. — Т. II: 1. Биографический словарь членов Общества; 2. Список трудов членов Общества, помещенных в изданиях Общества.
- Карпова О.* Собрание И.А. Зарецкого в Российском этнографическом музее как источник изучения украинского гончарства // Титульный этнос: здобутки, втрати. — Полтава; Опішне, 2002. — С. 7—11.
- К десятилетию* Полтавской ученой архивной комиссии: Отчет со дня открытия, с 26 октября 1903 г. по 26 октября 1913 г. — Полтава, 1913.
- Ковпаненко Г.Т.* Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.
- Комар А.В.* Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — нач. VIII в. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006. — Т. 5: Хазарское время. — С. 7—244.
- Корзухина Г.Ф.* Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1954.
- Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971.
- Кулатова И.М.* Курганы скіфського часу в ур. Лапівщина у Поворсклі (за дослідженнями И.А. Зарецкого 1888 р.) // АЛЛУ. — 1998. — № 1/2 (3/4). — С. 26—28.
- Кулатова И.М., Супруненко О.Б.* Краєзнавча діяльність И.А. Зарецкого // IV Респ. наук. конф. з історичного краєзнавства. — К., 1989. — С. 73—74.
- Кулатова И.М., Супруненко О.Б.* Археологічні дослідження И.А. Зарецкого в Полтаві // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. наук.-практ. семінар. — Полтава, 1990. — С. 41—47.
- Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.* И.А. Зарецкий — первый исследователь памятников скифского времени Поворскля // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Междунар. конф., посвящ. памяти А.И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 48—49.
- Кулатова И.М., Супруненко О.Б.* Археологічна тематика в діяльності Полтавської вченої архівної комісії // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. — Полтава, 1993. — С. 37—48.
- Кулатова И.М., Супруненко О.Б.* Археологія в діяльності Полтавської вченої архівної комісії // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 122—129.
- Кулатова И.М., Супруненко О.Б.* Курганный могильник I, ур. Лапівщина (скіфський час, VI ст. до н. е.) // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. — Полтава, 2011. — С. 180—182.
- Кульжинский С.К.* Лубенский музей Е.Н. Скаржинской. Описание коллекции народных писанок. — М., 1899. — Вып. первый: С альбомом из 33 хромо-литографированных и 12 черновых таблиц.
- Макаренко Н.* Материалы по археологии Полтавской губернии. Полтавский клад 1905 г.; Случайная находка близ с. Ивахники, Лохвицкого уезда // Тр. ПУАК. — 1908. — 5. — С. 201—212.

- Макаренко Н. Перещепинский клад (Предвар. сообщение) // ИАК. — 1912. — Дополн. к вып. 46. — С. 207—211 (Отд. оттиск).
- Малоперещепинське диво. — Полтава, 2013.
- Митці України: Енциклопедичний довідник. — К., 1992.
- Мокляк В.О., Шерстюк В.В., Супруненко О.Б. Диканський район // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. — Полтава, 2011. — С. 7—32.
- Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства. — СПб., 1883 (передрук: Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996—1999. — Опішне, 1999. — 4. — С. 513—534).
- Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III — первая половина V в. н. э.). — М., 2003 (Раннеславянский мир. — 5).
- Олеховский М.А. Естественно-исторический музей Полтавского губернского земства: Описание коллекций. — Полтава, 1899.
- Описи коллекций, собранных И.А. Зарецким // Архів Рос. етнограф. музею. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 13; Оп. 2. — Спр. 272—274.
- Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава, 1912.
- Переписка И.А. Зарецкого о продаже коллекции // Архів ІМК РАН. — Ф. 1. — ДАК. — 1889. — Спр. 29.
- Письмо И.А. Зарецкого к С.К. Кульжинскому. 1893 г. // ДАПО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 178. — Арк. 2—5.
- Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1992.
- Пошивайло О. Гончарство Лівобережної України XIX — початку XX століть і відображення в ньому основних духовних настанов української народної свідомості. — К., 1991.
- Пошивайло О. Етнологія українського гончарства. Лівобережна Україна. — К., 1993.
- Приймак В.В., Супруненко О.Б. Малоперещепинський «скарб». — К.; Полтава, 2005.
- Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — К.; Чернівці, 2001.
- Протокол совета Императорского Российского исторического музея. Заседание 18 октября 1889 года // Архів ДІМ РФ. — Ф. 2. — Спр. 748/5. — Арк. 36—40.
- Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Зб., присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т. 1. — С. 29—62.
- Семенов А.И. К реконструкции состава Макуховской находки (из истории изучения памятников Перещепинского круга) // СГЭ. — 1986. — LI. — С. 32—35.
- Симоненко І., Супруненко О. Археологічні дослідження вчених архівних комісій України // Архівний збірник на поштову 100-річчя Полтавської вченої архівної комісії. Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903—2003). — Полтава, 2003. — С. 420—448.
- Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. — К., 1989.
- Сокровища хана Кубрата: Перещепинский клад. — СПб., 1997.
- Спицын А.А. Курганы скифов-пахарей // ИАК. — 1918. — 65. — С. 87—143.
- 100 років Полтавському краєзнавчому музею: Наук. читання. — Полтава, 1991.
- Супруненко О. Іван Зарецький — археолог і музейний працівник // Народне мистецтво Полтавщини: Наук.-теорет. конф., присвяч. 70-річчю Полтавського художнього музею. — Полтава, 1989. — С. 59—65.
- Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава, 1990. — С. 5—42.
- Супруненко А.Б. Материалы срубной культуры в исследованиях И.А. Зарецкого // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Мат-ли ювіл. наук. конф. — Полтава, 1991. — Ч. 1: Археологія Полтавщини. — С. 43—45.
- Супруненко О. Літературні світліни І.А. Зарецького // Криниця. — Полтава, 1993. — № 5/6 (25/26). — С. 76—79.
- Супруненко О.Б. Антикварій із Мар'янівки [В.В. Золотницький] // АЛЛУ. — 1998. — № 1/2 (3/4). — С. 167—168.
- Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава, 1998а.
- Супруненко О.Б. Пам'ятки археології Полтавщини в матеріалах Докучаєвської експедиції 1888—1890 рр. // АЛЛУ. — 1998б. — № 1/2 (3/4). — С. 108—111.
- Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — 1999. — № 1 (5). — С. 20—30.
- Супруненко О. Сергій Кульжинський — дослідник писанкарства, етнограф і музейник // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава, 1999а. — С. 150—161.
- Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської). — К.; Полтава, 2000.
- Супруненко О.Б. Наукові дослідження і підприємництво у діяльності І.А. Зарецького // Наук. вісник Полтав. ун-ту споживчої кооперації України. — 2002. — № 2 (6). — С. 57—61; 2003. — № 2 (10). — С. 58—61.

- Супруненко О.Б. Нові документи про С.К. Кульжинського // Титульний етнос: здобутки, втрати. — Полтава; Опішне, 2002а. — С. 12—17.
- Супруненко О.Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис. — К.; Полтава, 2007.
- Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголов Ю.О., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка — К.; Полтава, 2008.
- Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Кургани Нижнього Прип'їлля. — К., 2011.
- Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Пам'ятки археології Диканського району // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. — Полтава, 2011а. — С. 300—326.
- Сухобоков О.В. Славяне Дніпровського Левобереж'я (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975.
- Терпиловський Р.В. Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н. е. // АЛЛУ. — 1998. — № 1/2 (3/4). — С. 44—49.
- Труды Полтавской ученой архивной комиссии. 1905—1917: Библиографический указатель / Сост. Супруненко А.Б. — Полтава, 1991.
- Уварова П.С. Отчет по XII Археологическому съезду // Древности: Тр. МАО. — 1904. — Т. 20. — Вып. II. — Прилож. к Прот. № 583. — С. 45—59.
- Українське народне творчество. Серия IV. Древотеліе. — Вып. 1-й: Резные пряничные и кафельные формы и проч. [Сост. Зарецкий И.А.]. — Полтава, 1912; Серия IV. Резьба по дереву. — Вып. 2-й: Предметы домашнего и хозяйственного обихода [Сост. Зарецкий И.А.]. — Полтава, 1912а; Серия III. Рукодельные работы. — Вып. 1-й: Рушники, шитые цветной бумагой. — Полтава, 1912б; Серия VI. Гончарные изделия. — Вып. 1-й: Типы украинской гончарной посуды [Сост. Зарецкий И.А.]. — Полтава, 1913 (передрук: Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996—1999. — Опішне, 1999. — Кн. 4. — С. 536—568); Серия II. Ковры. — Вып. 1-й. — Полтава 1913а; Серия III. Рукодельные работы. — Вып. 2-й: Рушники, вышитые цветными нитками. — Полтава, 1913б; Серия III. Женское рукоделие. — Вып. 3-й: Хусточки, шитые цветной бумагой. — Полтава, 1913в.
- Украинцы: Каталог-указатель этнографических коллекций XIX—XX вв. — Ленинград, 1983.
- Ханко В. Мистецтвознавча думка на Полтавщині. — Полтава, 2007.
- Шербачев Ю. Раскопки близ села Мануйловки, Кременчугского уезда, Полтавской губернии в 1887 и 1889 гг. // Древности: Тр. МАО. — М., 1894. — Т. XV. — Вып. 2. — Прилож. 2-е к Прот. № 359. — С. 39—42.

Надійшла 24.09.2013

И.Н. Кулатова, А.Б. Супруненко

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И.А. ЗАРЕЦКОГО НА ПОЛТАВЩИНЕ

Рассматривается научная деятельность известного украинского этнографа, археолога, музейного и земского деятеля, уроженца с. Лютеняка Гадячского уезда Полтавской губ. Ивана Антоновича Зарецкого (1857—1936). Дается обзор результатов проведенных исследователем археологических разведок и раскопок, охарактеризовано его участие в обследовании места находки и сохранении комплекса предметов Малоперещепинского «клада», анализ некоторых научных работ полтавского периода жизни и творчества ученого — одного из fundаторов Естественно-исторического музея Полтавского губернского земства. Работа проиллюстрирована фотоснимками И.А. Зарецкого 1891—1908 гг.

I.M. Kulatova, O.B. Suprunenko

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH BY I.A. ZARETSKYI IN POLTAVA REGION

The article examines the scientific activities of Ivan Antonovych Zaretskyi (1857—1936), a famous Ukrainian ethnographer, archaeologist, museum and Zemstvo figure born in Liutenka village of Hadiach Povit in Poltava Governorate. A review of the results of archaeological excavations and exploring conducted by the scholar is presented and his participation in the survey at the place of find and in preservation of the assemblage of finds from Male Pereshchepyne «hoard» is described. An analysis of some scientific papers from the period of life and work in Poltava of one of the founders of the Natural History Museum of Poltava Governorate Zemstvo is provided. The paper is illustrated by photographs made by I.A. Zaretskyi in 1891—1908.

ДО ЮВІЛЕЮ СОФІЇ СТАНІСЛАВІВНИ БЕРЕЗАНСЬКОЇ

Софія Станіславівна Березанська — легенда української археології, лауреат Державної премії УРСР — відзначає свій ювілей у драматичний період історії нашої держави. Тому нині, в часи Революції Гідності, хочеться нагадати, що Софія Станіславівна впродовж свого життя виступала уособленням гідності. Нонконформістам за умов тоталітарного режиму бувало ой як непросто, а вона з родиною свідомо прожила своє «нелояльне до влади життя», поза ВЛКСМ та КПРС. Це дозволило їй стати моральним авторитетом для багатьох, утримуючи колег від спокуси бути такими як усі.

С.С. Березанська стала однією з перших вихованок кафедри археології та музеєзнавства, створеної 01 жовтня 1944 р. на історичному факультеті КДУ ім. Т. Шевченка під орудою Л.М. Славина. Випускники кафедри склали молоду генерацію дослідників, які відроджували українську археологію після сталінського терору 30-х та лихоліть Другої світової війни. Серед них, зокрема, низка талановитих дослідників доби міді та бронзи (С.С. Березанська, В.Г. Збенович, В.І. Канівець, В.О. Круц, С.І. Круц, Т.Г. Мовша, О.В. Цвек; О.Г. Шапошникова, І.М. Шарафутдінова, М.М. Шмаглій та ін.). Волею долі Софія Станіславівна перетнулася з чудовим педагогом в університеті (Л.М. Славін) і великим вченим в Інституті археології (П.П. Єфименко). Перший дав їй шанс займатися археологією, розподіливши на роботу до Херсонського історико-краєзнавчого музею, а другий запросив 1949 року до аспірантури в Інститут археології АН УРСР. Уже у статусі наукового керівника Петро Петрович забезпечив солідний професійний вишкіл і визначив напрям наукового пошуку для аспірантки — зольники в Білогрудівському лісі на Уманщині. Білогрудівська культура вивела

молоду дослідницю на ширшу проблематику доби бронзи Північної України. До неї широкі терени Полісся та Лісостепу вивчалися фрагментарно й вимагали додаткових пошуків, аби ліквідувати білі плями недосліджених теренів, а понад те — здійснити переосмислення великої, строкатої й не завжди документованої належним чином джерельної бази.

Швидкий захист у 29 років кандидатської дисертації «Пам'ятки передскіфського часу на Уманщині та їх історичне значення» (1953) відкривав перед молодого дослідницею виразні перспективи блискучої наукової кар'єри. Але наступні 30 років були віддані іншому — невтомним польовим дослідженням поселенських структур на півночі та сході України, від Донеччини до Волині. Вже хрестоматійними стали поселення Пустинка на Дніпрі та Усове Озеро на Сіверському Дінці, розкопані практично повністю. Паралельно з інтенсивними розкопками напрацьовувалося панорамне бачення бронзової доби на теренах нашої держави та оперативне видання ключових пам'яток у

серії монографій та узагальнюючих колективних праць (1964, 1971, 1972, 1974, 1982, 1985, 1986, 1990).

Зрештою, впродовж 70-х рр. XX ст. за прямої участі ювілярки відбувся якісний прорив у вивченні епохи бронзи на півночі України, коли силами національних кадрів одна за одною були захищені чотири докторські дисертації: І.К. Свешников «Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тис. до н. е.» (1972); І.І. Артеменко «Середня та Верхня Наддніпрянщина наприкінці енеоліту та за доби бронзи» (1977); С.С. Березанська «Північна Україна за доби бронзи» (1977); М.М. Бондар «Культури шнурової кераміки та їх роль у давній історії Європи» (1981). Варто зазначити, що Софія Станіславівна нітрохи не знітилася в такій науково, та й адміністративно потужній конкурентній чоловічій компанії, виступаючи генератором ідей, творцем нових археологічних культур, ініціатором актуальних наукових проектів та видань. Показово, що за таких блискучих характеристик дослідниця ніколи не займала адміністративних посад. Не в останню чергу її організаційні таланти не помічали через належність до родини спец-переселенців, яка пережила два заслання до Росії та Казахстану. Не лишалася непоміченою й згадувана вище нелояльність до тоталітарної влади. І.Т. Черняков, найгрунтовніший біограф Софії Станіславівни, помітив її наукову самотність і спровокований нею ефект: «Вона одна представляла наукову лабораторію, археологічний мікроінститут, що вирішував грандіозні дослідження пам'яток різних культур на величезній території, створював нові уявлення про старожитності України, розробляв нові методи інтерпретації артефактів у галузі господарства, розвитку культури, культів, ідеологічних уявлень, соціального устрою стародавніх племен Старого світу, пробуючи віднайти їх етнічних носіїв, нащадки яких живуть і в сучасній Європі».

Проте яскрава особистість — притягальна для оточуючих і стає, бажає вона того чи ні, неформальним лідером, а в сенсі археології — фундаментом наукової школи. Під науковим керівництвом С.С. Березанської чи в орбіті її безпосе-

реднього впливу відбулося становлення докторів історичних наук В.І. Клочка та С.М. Санжарова, кандидатів історичних наук Г.М. Тошева, О.С. Біляєва, Т.О. Шаповалова, Я.П. Гершковича, С.М. Ляшко, Т.Ю. Гошко. Однією з питомих ознак цієї досить строкатої, в плані персоналій, школи є орієнтація на європейську археологію та розробка західних векторів зв'язків давнього населення України. В руслі цієї школи працюють нині кандидати історичних наук С.Д. та С.С. Лисенки, розробляючи концепцію Тшинецького культурного кола.

Софія Станіславівна лишається завжди відкритою для спілкування, заохочуючи колег до реалізації колективних наукових проектів. Серед найвдаліших з них: Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986; Березанская С.С., Цвек Е.В., Клочко В.И., Ляшко С.Н. Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине. — К., 1994. У першій з них рішуче переінакшено культурну карту Південної України за перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи, пізнього та фінального бронзового віків та чітко артикульоване київське бачення культурогенетичних процесів у Надчорномор'ї. Друга висвітлила ще мало вивчені проблеми становлення ремесел на теренах нашої держави.

Золотою осінню стали для Софії Станіславівни розкопки вже знаменитого нині Гордіївського могильника на Вінниччині, здійснені в 1987—1988 рр. спільно з Б.І. Лобаєм та В.І. Клочком. Матеріали Гордіївки видані німецькою (1998) та українською (2011) мовами у форматі колективних монографій. Розсипи золотих прикрас із пограбованих вщент Гордіївських могил гідно увінчують тернистий шлях видатної дослідниці в археології. Але Софія Станіславівна ніколи не зупиняється на досягнутому та ще в 2004 р. взяла участь у розкопках курганів тшинецької культури на Волині. Її чоловік і неодмінний співучасник експедицій, всесвітньовідомий український математик Юрій Макарович Березанський висловив нещодавно надію, що його дружина поїде на розкопки ще хоч раз. Ми ж щиро зичимо Софії Станіславівні здоров'я та реалізації озвучених планів.

В.В. ОТРОЩЕНКО

Лит.: Шовкопляс І.Г. Археологи АН УРСР за 50 років // УІЖ. — 1969. — № 2; До ювілею С.С. Березанської // Археологія. — 1994. — № 3; Мезенцева Г. Дослідники археології України. — Чернігів, 1997; Черняков І.Т. Її життя у вимірі культур тисячоліть (до 80-річчя С.С. Березанської) // На пошану Софії Станіславівни Березанської. — К., 2005; Gurba Jan. Obecność Zofii Stanisławowny Bierezanskiej w archeologii Polskiej // Там само; Ляшко С. М. NOTA BENE (нотатки на полях дисертації) // Там само.

КРУГЛИЙ СТІЛ «ПРОБЛЕМИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ УРБАНІСТИКИ»

22 квітня 2014 р. в Інституті археології НАН України відбувся Круглий стіл щодо нинішнього стану та нових підходів до вивчення давньоруських міст. Відкриваючи засідання, заступник директора Інституту з наукової роботи *Г.Ю. Івакін* наголосив, що проблема міських центрів «імперії Рюриковичів» — за вітчизняною кабінетною науковою термінологією «Київської Русі» — завжди була в центрі уваги науковців і інтерес до неї не згасає. Це спричинено тією роллю, яку відгравали міста в новій історичній обстановці та власне визначили її сутність. Тож підведення певних підсумків — кращий спосіб осмислити здобутки, а заодно усвідомити слабкі ланки та нагальні завдання й нові можливості для подальшого та конкретного вирішення багатьох актуальних проблем.

Ще одним приводом для проведення цієї наукової акції стало відзначення 75-річчя від дня народження Андрія Васильовича Кузи — авторитетного дослідника стародавніх міст Східної Європи, зокрема й України, — пам'ять про якого живе в наших серцях. Нагадаємо, що вчений своїми коренями був пов'язаний з Києвом: його батько навчався в Першій київській гімназії разом з М.О. Булгаковим і К.Г. Паустовським, а потім переїхав до Москви, де став провідним актором МХАТу (загинув під час німецького бомбардування в столиці тогочасної держави).

Його син Андрій після вступу на історичний факультет Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова обрав основним полем своєї діяльності археологію Київської Русі, конкретніше — вивчення її міських центрів. Працюючи науковим співробітником Інституту археології АН СРСР, цією справою він займався все своє, на жаль недовге, наукове життя. Воно розпочалося в експедиції з дослідження Любеча на Дніпрі, далі був Новгород Великий на Волхові, Новгород-Сіверський на Десні. Крім того, Андрій Васильович досліджував городище Горналь на Пслі та деякі інші середньовічні населені пункти Східної Євро-

пи. Свого часу він був одним з найперспективніших молодих науковців, і, якби не передчасна смерть в розквіті життя й наукового потенціалу, то, без сумніву, зробив би ще багато для вирішення нагальних проблем у галузі давньоруської урбаністики. Це була порядна, весела й доброзичлива людина, готова поділитися своїми ідеями та допомогти молодим науковцям. Багато з присутніх на засіданні особисто знали Андрія Васильовича та певною мірою продовжили його пошуки, молодші ж живляться його ідеями за публікаціями, які не втратили значення й нині.

Завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології *О.П. Моця* у своєму виступі наголосив, що особливо успішними у вивченні історії давньоруських міст стали якраз останні десятиліття ХХ ст., коли навзаєм жорсткого та безапеляційного формулювання «місто — центр ремесла й торгівлі» було запропоновано інше визначення, а саме, «давньоруським містом слід вважати постійний населений пункт, в якому, з його обширною сільською округою — волостю, концентрувалася, перероблялася й перерозподілялася більша частина виробленого додаткового продукту». Саме таку формулу свого часу запропонував А.В. Куза, а потім розширив її характеристики.

По-перше, в IX—X ст. більша частина данини та контрибуцій (додатковий продукт) звозилася у розміщені на шляху так зв. «полюддя» тимчасові поселення-стани. Такі поселення в цей ранній період історії Русі виконували роль збірного пункту (складування) продуктів данини для своєчасної передачі їх київським великим князям. Визначення «постійний» відрізняє місто від подібних населених пунктів з тимчасовим чи періодично розширеним (за кількістю населення) пунктом.

По-друге, термін «обширний» вказує на зв'язок міста з великою волостю (областю), а не лише з найближчою сільськогосподарською округою, а також на відмінність міста від феодальної садиби-замку, погосту чи рядового волосного центру, які організовували навколо себе набагато менші території.

По-третє, визначенням «перероблявся» наголошено на важливій економічній функції міста — ремісничому виробництві.

По-четверте, словосполучення «більша частина» вказує на високий ступінь концентрації в місті додаткового продукту, засобів і можливостей його переробки й перерозподілу. Цим також фіксується різниця між містом та іншими адміністративно-господарськими й військовими центрами.

Таке визначення давньоруського феодального міста відображає всі його головні соціально-економічні функції та уможливає, використовуючи кількісні та якісні критерії, достатньо обґрунтовано виділяти його із числа інших укріплених поселень кінця IX—XIII ст.

З таким розумінням урбаністичних центрів на території Східної Європи значною мірою солідаризується і П.П. Толочко, який тоді ж зазначав, що становлення міських форм життя на Русі не відбувалося за єдиною соціологічною схемою. Ці процеси були багатолінійними та мали різні варіації. Умовно можна виділити три основні шляхи генези міста: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний і феодальний (державний). Становлення їх відбулося приблизно в один час, але на основі різних «стартових майданчиків». Перший шлях був фактично тупиковим, оскільки був зумовлений не так внутрішніми, як зовнішніми причинами. Натомість общинно-феодальний і феодальний (державний) шляхи формування міст були закономірною еволюцією нових соціальних форм життя, що виникли з потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства. Міста ставали центрами давньоруської державності, а одвічними функціями їх були: адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподіл додаткового продукту), а також культова. Для хліборобської округи давньоруське місто було природним осередком, «народженим» цією округою та без неї не сприймалося.

Тісний адміністративно-політичний і господарський зв'язок давньоруських міст з сільськогосподарською округою обумовив певну специфіку тогочасного соціально-економічного життя. Ремесло й торгівля, що були загалом достатньо розвинутими, все ж не становили підвалини їхнього розвитку. Обсяг додаткового продукту цих галузей був відносно незначний у загальному економічному балансі давньоруського суспільства. Міста зростали, в першу чергу, за рахунок додаткового продукту, що створювався в сільськогосподарському секто-

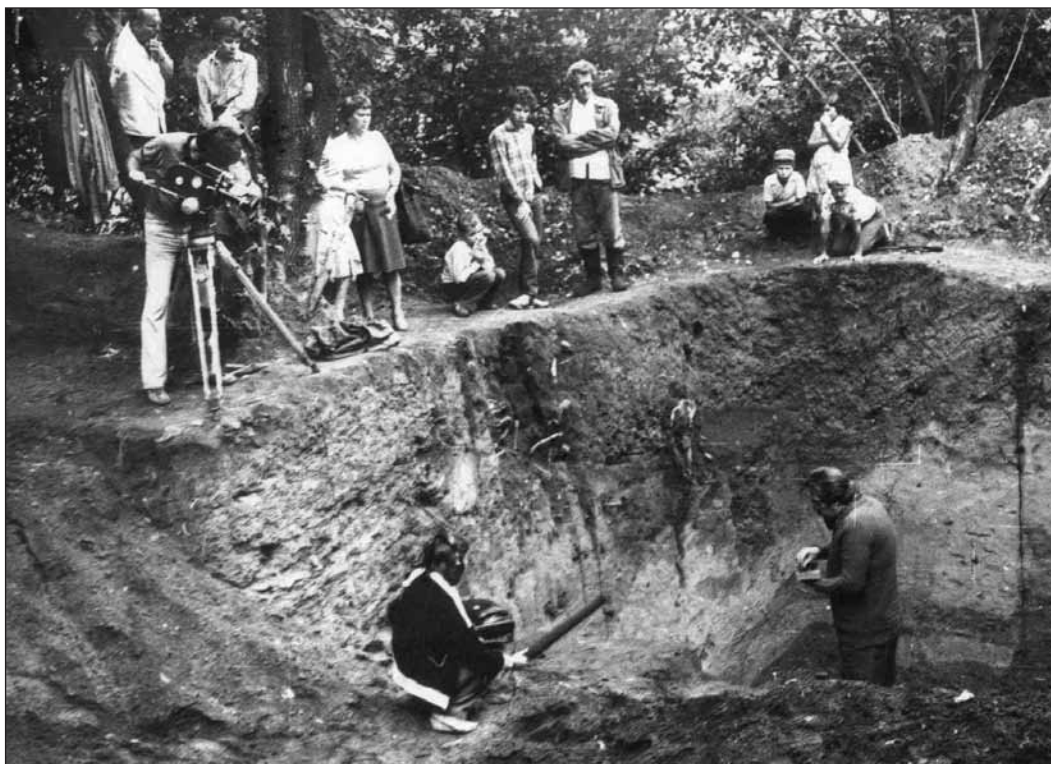
Андрій Васильович Куза. Вишгород, вересень 1983 р.

рі економіки держави та на який вони мали право через значну концентрацію в них знаті з числа землевласників. Окрім того, міста мали й безпосередній тісний зв'язок із сільськогосподарським виробництвом.

Такий зв'язок міста й села наприкінці I — в перші століття II тис. навіть дозволив Б.О. Рибаківу стверджувати, що великі давньоруські міста були немов свого роду колективними замками земельних магнатів усього князівства, що поєднувалося з наявністю в таких феодалів загородніх замків на периферії князівств. Але міста від замків відрізняються не тільки функціями, а площею, тобто в археологічному сенсі: якщо перші мали укріплення площею щонайменше в 2,0—2,5 га і склалися не менше як із двох частин, то захищена ділянка інших становила 1,0 га та мала одну лінію укріплень (А.В. Куза, М.П. Кучера, О.П. Моця).

Теоретичними розробками останніх десятиліть вдалося в загальних рисах також окреслити хронологію формування та розвитку урбанізаційних центрів східнослов'янського світу. Виділяють три періоди цього процесу.

Перший період, умовно названий прото-міським, тривав до початку XI ст. Тоді склалися передумови для формування «справжніх» міст на Русі. Початок цього періоду відноситься до кінця епохи родо-племінного ладу, коли виділилася родова аристократія та військові вожді, з'явилися племінні та міжплемінні центри, в яких у вигляді суспільних внесків і військових здобутків накопичувався додатковий продукт. На їх основі виникли протомісь-

А.В. Куза і В.А. Куза. Новгород-Сіверський, 1982 р.

кі поселення, в економіці яких важливе місце посідали спеціалізоване ремесло і торгівля, а серед мешканців був присутній військово-феодалітний елемент. Закінчився цей період інтенсивного розвитку феодалізму та державності появою перших ранньоміських центрів, які за соціально-економічною сутністю та багатofункціональністю вже наближалися до рівня розвинутих міст.

Другий період — ранньоміський — продовжувався до середини XII ст. Саме тоді міста викристалізувалися в особливий і складний соціально-економічний тип поселень, протилежний за своїми основними ознаками селу.

Третій період розвитку міст на Русі розпочався в середині XII ст. З подальшим поширенням феодальних відносин відбувалося територіальне й кількісне зростання міст. Давньоруські міста набули характеру та вигляду, притаманного багатьом центрам розвинутого феодалізму. Все більшою мірою вони виконують роль внутрішньоекономічних ринків своїх округ. В удільних князівствах складається ієрархічна система із старших міст-столиць і молодших міст-пригородів.

Загалом же слід констатувати: історія давньоруських міст (зокрема й південноруських) свідчить про те, що вони виникали, в першу чергу, в щільно заселених регіонах. У них кон-

центрувалася військово-родова знать, яка поступово перетворювалася на феодальну, її обслуговували купці та ремісники. Зростання та значення давньоруських міст значною мірою залежали від розмірів і заселеності їхньої округи-волості, тобто від можливості вилучити із сільського господарства більше сировини, продуктів споживання та промислів. Але загальним і головним для різних варіантів містоутворення на Русі було те, що містами ставали лише ті населені пункти, де у вигляді суспільних внесків, данини, судових податків, військових контрибуцій концентрувався, перерозподілявся та перероблявся додатковий продукт. І ще одне: навколо кожного урбанізаційного центру формувалася сільськогосподарська округа — здебільшого одночасно з ним, а іноді дещо раніше чи пізніше.

Не викликає жодного сумніву вплив географічного чинника на цей процес. Це, зокрема, прослідковується останнім часом в полеміці між П.П. Толочком і Є.М. Носовим. Якщо П.П. Толочко аргументовано обстоює аграрний характер давньоруського міста, то Є.М. Носов значною мірою «реанімує» теорію В.Й. Ключевського про торговельні операції різного рівня як першопоштовх у цьому неоднозначному процесі, натомість відводить сільськогосподарській окрузі другорядне місце. Але, як то не па-

Учасники круглого столу

радоксально, ці протиріччя між поглядами вчених цілком знімаються за врахування географічного чинника. На півдні, де природні умови цілком сприяли сільськогосподарському виробництву, а «дари ланів» становили вагому частку додаткового продукту, така його концентрація в урбаністичних осередках була цілком закономірною. На менш врожайних землях півночі, де й людський потенціал був набагато менший, торговельні операції відігравали суттєво більшу роль у становленні перших східнослов'янських міст. Та це не означає, що згадані галузі не були притаманні місцевому населенню в географічно різних регіонах, але їхня роль мала свої особливості.

У спільному виступі «Деякі актуальні проблеми та методичні підходи у вивченні давньоруських міст і городищ» *А.П. Томашевський* та *С.В. Павленко* наголосили, що базові визначальні характеристики основних столичних багатофункціональних давньоруських центрів більш-менш відомі й зрозумілі. Втім термінологія та пов'язаний з нею понятійний апарат, що описує структурні частини давньоруських міських поселень (дитинець, передгороддя, окольне місто, посад, присілок та ін.) потребують подальшої розробки та уніфікації. Натомість проблеми археологічної ідентифікації та функціональної інтерпретації так зв. «малих

міст» постають все більш альтернативними, а, відтак — і актуальними. Не цілком зрозумілим і обґрунтованим лишається питання, якою мірою критерії та індикатори, за якими визначають виокремлення міст із числа неміських давньоруських населених пунктів і які сформульовані на підставі аналізу відносно широко розкопаних великих столичних центрів (*А.В. Куза, М.П. Кучера*), можна застосовувати для визначення й аналізу «малих міст» Русі.

Відомо, що, чим менше писемних повідомлень є про якесь місто, тим більшу роль у його вивченні відіграють археологічні джерела та їхній зміст. Це, насамперед, стосується малих нестоличних міст, які згадуються літописцями, в основному, при описі комунікацій (пересувань) і діяльності князів під час феодальних військово-політичних, зовнішніх військових конфліктів або загалом у контексті якихось випадкових епізодів. Висунення на перший план археологічних даних практично автоматично означає спеціальне акцентування уваги на вивченні захисних споруд, їхньої площі, форми, конструктивних особливостей та ін.

Спеціально створювана фортифікація для огороження якоїсь території була необхідною для реалізації на захищеній ділянці певних функцій і створення необхідної для цього інфраструктури. Укріплення могло бути частиною

міста, його цитаделлю. Дослідники вважають деякі городища порубіжними захисними фортецями на кордонах зі степовим світом або між князівствами, волостями та уділами. Фортифікувалися також адміністративні центри (погости) — осередки округ, місця концентрації управлінських вузлів (тіунів, князівської адміністрації, дружинних контингентів, культових центрів та ін.). Захисні споруди, можливо, зводили й на приватновласницьких поселеннях давньоруського боярства та верхівки дружини. У кожній колишній племінній території, а потім і в кожній землі, умови появи й форми розвитку укріплень мали свої етнокультурні, природно-географічні, технологічні й хронологічні особливості.

Серйозна диспропорція в розподілі фокусу й обсягу археологічних досліджень між великими столичними містами Русі різних рангів та іншими населеними пунктами, в основі яких лежать укріплені частини, сформувалася історично. Столичні міста вивчаються значно довше, глибше й ширше ніж інші міські або укріплені поселення Давньої Русі. Це стосується, насамперед, масштабів і обсягів стаціонарних археологічних розкопок. Кількість археологічно вивчених і досліджуваних розкопками малих міст і городищ лишається вкрай непередставницькою та непропорційно малою на тлі відомого нині їх загального числа.

Основний масив ключових археологічних ознак міста, визначених А.В. Кузою, базується, по суті, на інтерпретації змісту артефактів як свідчень економіки (ремесла, промислів, торгівлі та ін.), військової справи, адміністративного управління, релігійної ідеології, культури, побуту феодалів. Іншу групу становлять просторові індикатори у вигляді планувальної структури, розмірів укріпленої площі, типу забудови та внутрішньої соціальної топографії. Доповідачі наголосили, що ці просторові ознаки практично дуже слабо пов'язані з розробленими раніше та майже несумісними варіантами класифікації городищ П.О. Раппопорта й М.П. Кучери. Ці класифікаційні схеми побудовані на нечітко структурованій (іноді внутрішньо суперечливій) системі різних характеристик городищ: геоморфологічних, топографічних, геометричних і розмірних (площа).

Питання про розмір укріпленої площі як вирішальної ознаки для визначення типу й статусу конкретної пам'ятки також, на думку доповідачів, не однозначне. Є непоодинокі приклади, коли невелике або навіть мініатюрне за розмірами городище в десяті й соті частини гектара

оточене великими й складними за просторовою структурою синхронними давньоруськими поселеннями-посадами. Тож перспективним, на думку доповідачів, є підхід, що враховує не тільки власне розміри й конфігурацію самих укріплень, але й оцінює загальний розмір площі всього синхронного поселенського комплексу, пов'язаного з городищем.

Питання щодо співвідношення пропорцій між укріпленою та неукріпленою частинами в давніх населених пунктах також вимагає спеціального вивчення й осмислення. Це тим паче очевидно, що такий підхід наближує сформульоване специфічне історико-археологічне розуміння проблематики міст і городищ до теорії та методик, що використовуються соціально-економічною географією для вивчення й оцінки процесів формування та розвитку міст. Ключовими поняттями в цій сфері є чисельність і щільність населення, урбанізація та агломерація. Пошук археологічно досліджуваних проявів цих процесів і методів їх вивчення є одним з найактуальніших і злободенних завдань нинішньої давньоруської археології.

Доповідачі також наголосили, що досвід польового вивчення та аналітичного осмислення результатів здійснених ними робіт передбачає фокусування спеціальної уваги на комплексних просторових характеристиках укріплених населених пунктів і їхньої округи. Йдеться про те, що для правильного розуміння сутності й статусу конкретного середньовічного населеного пункту важливі не тільки розміри укріпленої частини, але й обсяг сукупної заселеної площі, що складається нерідко з кількох історично сформованих топографічних частин. Окрім того, важливим і значущим є також виявлення та вивчення проявів процесів давньої агломерації, коли довкола просторово й функціонально центрального пункту — міста — формувалася згусток сусідніх поселень і відповідна інфраструктура. У таких випадках неминуче виникає необхідність виявляти й аналізувати позицію та вагу комплексу пам'яток, що лишилися від давньоруського населеного пункту, в структурі локальної ділянки системи заселення, а також у реконструйованій загальній системі синхронного адміністративно-територіального поділу конкретного історико-соціального організму (волості, землі).

Методологія, методика й прийоми пошуку відпрацьовувалися доповідачами в межах Овруцького проекту, де було використано багаторічний досвід ведення різноманітних видів польових розвідок. Йдеться про багаторазові

мультисезонні розвідки, здійснені кілька разів у різні роки та сезони за різного стану вегетації рослин у відповідних природно-господарських угіддях. Залежно від конкретних організаційних і природних обставин практикувалися комбінації варіантів суцільних, маршрутних, віялових та інших способів реалізації розвідок.

Наголошувалося й на тому, що в останні роки через кардинальні зміни в юридичному та майновому статусі земельного фонду способи ефективних розвідок також істотно коригуються. На території присадибних ділянок і земельних паїв здійснення польових обстежень узгоджується й провадиться за участю місцевої адміністрації. Роботи на сільськогосподарських угіддях поза межами нинішньої селитебної забудови провадяться залежно від їх сучасного стану в тому чи іншому регіоні певного адміністративного району. На місці давно занедбаних угідь поетапно відновлюються природно-антропогенні фітоценози, генетично пов'язані з глибинними особливостями відповідних природно-територіальних ландшафтних комплексів.

На колишніх сільськогосподарських угіддях, що заростають лісами й чагарниками, доводиться застосовувати специфічні прийоми розвідок, які передбачають масштабне та планомірне шурфування та численні зондажі з метою з'ясування площі, товщини й стану збереження культурного шару, а також отримання артефактів для надійної культурно-хронологічної атрибуції пам'ятки. На інших територіях, що інтенсивно використовуються нині новими власниками й орендарями (нерідко іноземними), доводиться вести спеціальні, не завжди успішні, переговори про допуск до певних ділянок.

Доповідачі також звернули увагу на те, що городища як найочевидніші пам'ятки, що топографічно виділяються на тлі навколишньої місцевості, як правило, найчастіше страждають від варварської псевдогосподарської діяльності, грабіжницьких розкопок або просто вандалізму.

Осмислення практики й результатів дослідницьких робіт експедиції Овруцького проекту уможливило, зокрема, встановити певну закономірність у просторовому співвідношенні давньоруських і середньовічних пам'яток з територією нинішніх населених пунктів і їхнього історичного ядра. На просторах серцевини Овруцької волості, на однойменному кряжі та деяких суміжних територіях у басейнах річок Норин і пониззі Ужа (Народицький

р-н), простежено багаторазово повторювані факти розміщення пам'яток давньоруського та ординсько-литовського часу в межах історичних населених пунктів. Дуже часто для таких поселень фіксується практично безперервна хронологічна колонка археологічних матеріалів, починаючи від давньоруського часу і понині. У деяких випадках зафіксовано просторово-часове переміщення плям культурного шару від початкового поселення нагору по схилах або на сусідні ділянки, але в межах селітебної зони населеного пункту.

Планування розвідок, вибір місць і конкретних маршрутів їх проведення базується на сукупності методологічних підходів і методичних прийомів, розроблених і апробованих упродовж багатьох років успішної реалізації програм Овруцького проекту. В основі використовуваних методик лежать принцип історизму, дослідницький інструментарій соціально-економічної географії та базові положення просторового підходу. Історизм у цьому разі передбачає розгляд виникнення й розвитку укріпленого або міського поселення в просторово-часовій динамічній послідовності змін його кількісних параметрів і якісних функціональних характеристик. Для досліджуваної території це означає також спеціальний інтерес до виявлення й аналізу ознак, що підтверджують або спростовують неперервну поступальність і традиційне існування конкретного населеного пункту та його історичних складових.

Історико-географічний підхід, який активно використовується в пошуковій практиці, означає спеціальний дослідницький інтерес до історичних населених пунктів певної території, які зафіксовані в різних писемних і картографічних джерелах ще ординської або литовсько-руської доби. Спеціальний і цілеспрямований пошук давньоруської підоснови під такими середньовічними поселеннями в багатьох випадках дав позитивні результати. Своєю чергою, це вимагає ще на стадії планування майбутніх польових досліджень спеціальної організації й систематизації всіх доступних історичних та історико-картографічних матеріалів, пошуку детальних картооснов, збору, обробки й комплексного аналізу мікроісторичної, мікротопонімічної, краєзнавчої та археологічної інформації.

Пошук давньоруських укріплених населених пунктів у практиці доповідачів нерозривно пов'язаний з перевіркою та обстеженням населених пунктів, для яких у середньовічних акто-

вих джерелах, люстраціях, історичних картах і описах згадуються городища, замки, укріплені садиби та ін. Те само стосується спеціального аналізу різних за масштабом і тематичним завданням географічних і топографічних карт ХІХ—ХХ ст., на яких іноді позначені ймовірні укріплення. Нарешті, з таким історико-географічним підходом логічно пов'язана необхідність спеціального обстеження нинішніх, а також історично зафіксованих районних і регіональних адміністративних центрів відповідних округ. У декількох випадках завдяки спеціально організованим роботам за сприяння місцевої влади та краєзнавців пошуки ранніх, тобто давньоруських поселень ІХ—ХІІІ ст. в основі нинішніх райцентрів, дали позитивні результати. Незважаючи на значні впродовж багатьох століть перепланування історичних ареалів таких населених пунктів, вперше вдалося виявити й документально зафіксувати надійно діагностовані матеріали давньоруського часу та наступних епох на ділянках, які, виходячи з їхніх рельєфно-топографічних особливостей, могли бути спеціально укріплені. В умовах міської забудови подальше детальніше дослідження передбачає організацію розкопок, неможливих без цілеспрямованої фінансово-організаційної підтримки й зацікавленості місцевої влади. Отримані результати показують перспективність і методичну виправданість вихідної концепції про можливу традиційність і поступальність розвитку багатьох історичних населених пунктів і адміністративних центрів території Житомирщини протягом усього середньовічного періоду.

Археологічним реаліям та пам'яткоохоронним перспективам городища поблизу Віти Поштової, яке більшістю дослідників ототожнюється з літописним Звенигородом Київським, була присвячена спільна доповідь *І.А. Готуна, Р.М. Осадчого і П.О. Нетьсова*. Простежуючи значення пам'ятки, доповідачі наголосили, що аналіз літописних свідчень привів П.П. Толочка та інших дослідників до висновку, що найнебезпечнішим напрямком печенізьких і половецьких вторгнень до мікрорегіону Києва був не південний, уздовж Дніпровської оборонної лінії, а південно-західний, в обхід Стугни. Взяття Василева відкривало шлях до столиці, і єдиною перепорою на цьому стратегічному напрямку було городище у Віті Поштовій. Поєднану з Вітянсько-Бобрицьким змійовим валом пам'ятку, до складу якої входив дитинець на пагорбі-останці (45—90 м) і околне міс-

то, оточене ланцюгом пагорбів, адаптованих до потреб оборони, вивчали Л.П. Добровольський, П.П. Єфіменко разом з Н.В. Лінкою, П.О. Раппопорт та ін., а також обстежували В.О. Петрашенко з В.К. Козюбою. А.В. Куза та М.П. Кучера ідентифікували пункт з літописним Звенигородом Київським. В.Є. Козловська та О.П. Моця досліджували некрополь цього осередку, О.В. Серов — розміщене неподалік поселення, яке, з огляду на наявність неординарних матеріалів, можна ототожнити з другим, територіально віддаленим поселенням.

У зайнятий фортифікаціями часів Русі пагорб у 1930 р. було врізано довготривалу вогневу споруду 179 Київського укріпленого району — розгалужену систему підземних галерей з вхідним блоком і одним бойовим оголовком на три станкових кулемети, розраховану на 11 осіб гарнізону та 35 особового складу спостережного пункту, що мав розміщуватися на пагорбі. Топографічно вище розміщувалася радянська артилерійська батарея, а по валу городища були прокладені траншеї. Міжнародною асоціацією дослідників фортифікації «Цитадель» здійснено музеєфікацію цього об'єкта, роботи супроводжувалися Північною експедицією Інституту археології НАНУ. У підсумку вдалося виявити уламки гончарного посуду, хронологія якого співпадає з зафіксованим попередніми дослідниками, та з'ясувати стратегію пам'ятки у відновлених фронтових укріпленнях польового заповнення.

Поєднання у Віті Поштовій унікальних пам'яток доби Київської Русі (городище з поселенням, селище, могильник, відрізок Змійового валу) з пам'яткою героїчного захисту Києва 1941 р. (що демонструє втілену крізь тисячоліття оборону Києва від зовнішнього ворога) дозволяє ставити питання про особливий пам'яткоохоронний статус комплексу, який репрезентує визначне місце, що донесло до наших днів археологічну, історичну та архітектурну цінність з наукової точки зору. Такий статус сприяв би створенню в місці описаної сукупності пам'яток історико-археологічного заповідника з оголошенням до реалізації такого проекту охорони археологічної або заповідної території та віднесення її до земель історико-культурного призначення з включенням до державних земельних кадастрів, проектів землеустрою, планів землекористування, іншої проектно-планувальної та містобудівної документації. Це зменшило б ризики, пов'язані з динамікою розвитку навколишньої

забудови та господарського освоєння угідь, що несуть загрозу пам'ятці з її археологічним оточенням.

М.М. Ієвлев та А.О. Козловский поінформували присутніх про вивчення захисних споруд давньоруського часу в районі Копирева кінця IX—X ст., площа та межі якого досі чітко не визначені, хоча це дуже важливо для відтворення історичного розвитку Києва в давньоруський час. Загалом за археологічними даними в давньоруський час укріплення Копиревого кінця декілька разів перебудовували.

Досліджені рештки захисних споруд надають важливі свідчення про межі й територіальний розвиток цієї частини міста. Встановлено, що крім укріплень окремих садиб, на території Копирева кінця існувала власна загальна система захисних споруд. Протягом IX — першої половини XIII ст. вони зазнали певних змін, що було зумовлено демографічними та політичними процесами, що відбувалися тоді в стародавньому Києві.

Встановити точну дату початку будівництва фортифікаційних споруд на території Копирева кінця практично неможливо через відсутність кількісно представницького датованого археологічного матеріалу та літописних свідчень. Виходячи з наявного археологічного матеріалу, досліджені захисні споруди, вірогідно, почали зводити в IX — на початку X ст. Відтоді їх неодноразово перебудовували й реконструювали. Деякі ділянки укріплень діяли протягом усього давньоруського часу, інші перестали виконувати цю функцію та частково були розібрані. Динаміка їх зведення та розміщення вказує на розвиток розбудови стародавнього Києва та Копирева кінця в давньоруський час як його складової частини.

На території Копирева кінця в другій половині XX ст. досліджено декілька ділянок захисних споруд, зведених від X й до кінця XII ст. Найраніші фортифікаційні споруди локалізуються над Киянівським провулком. Час їх зведення дослідники датують X ст., хоча, не виключено, що вони були побудовані раніше — в IX ст. Досліджена стіна в районі Киянівського провулка, ймовірно, мала каркасно-стовпovu конструкцію, що складалася з зовнішнього та внутрішнього панцирів. Товщина стіни, зведеної на ескарпі, становила 2,0 м. Підрізана стіна ескарпу також мала дерев'яні укріплення, обмазані глиною. Перед ним, паралельно схилу, розміщувалася горизонтальна ділянка завширшки 8—9 м. Такі ділянки виявлено в багатьох давньоруських городищах.

Для більшої неприступності під ескарпом був викопаний рів завглибшки приблизно 2,0 м та завширшки 4,5 м. Такого зразка система укріплень зафіксована на багатьох городищах роменської та сіверянської культур на Дніпровському Лівобережжі. Дослідники, зокрема Б.А. Шрамко, С.О. Плетньова та О.В. Сухобоков, пояснювали схожість фортифікаційних споруд роменської та салтово-маяцької культур впливом останньої. За припущенням Я.Є. Боровського, загальна висота таких захисних споруд сягала 10 м.

Елементом фортифікаційних споруд була вежа, висота якої могла сягати до 15 м. Вона, вірогідно, мала зрубну конструкцію. Під вежею був в'їзд до городища завширшки 3,0 м.

Продовження цих захисних споруд виявлено на Киянівському провулку, 4, 6 і 8. Ширина рову становила близько 9,0 м, глибина — 5,0 м. Схил рову з боку городища був укріплений деревом. З південного боку рову вал був відсутній, а на його місці розміщувався ташований мур завширшки приблизно 2,0 м.

Продовження захисного рову зафіксовано на Воздвиженському узвозі, 11. За археологічним матеріалом, можна стверджувати, що він був засипаний у першій половині XI ст., хоча, на думку дослідників, він втратив свої функції ще на початку XI ст. Ще частину рову, яку можна віднести до цієї фортифікаційної лінії, досліджено в районі Нестерівського провулка, 13—17. Зверху рів мав ширину до 18 м і був завглибшки 6,0 м. В нижній частині заповнення рову траплялися матеріали X — першої половини XIII ст. Рів мав напрямок північ—південь, у бік нинішнього Будинку торгівлі.

Аналізуючи захисні споруди, які відокремлювали південну частину Копирева кінця від північної, доповідачі наголосили, що вони були зведені в X ст. або, можливо, дещо раніше — приблизно в середині чи наприкінці IX ст. Вони, ймовірно, входили до фортифікаційної системи, розміщеної між Львівською площею, Киянівським провулком і Вознесенським узвозом. За археологічним матеріалом, захисні споруди цього городища функціонували до середини чи другої половини X ст., після чого втратили своє призначення. Виходячи з розміщення та часу функціонування цих фортифікаційних споруд, можна припустити, що вони позначають городище, яке існувало на північ від нинішньої Львівської площі в IX—X чи до початку XI ст. Можливо, саме воно згодом набуло назви «Жидівське місто», яке, за припущеннями різних дослідників, могло існувати на тери-

торії стародавнього Києва. Південна та західна частини укріплень цього городища, ймовірно, були задіяні в зведенні захисних споруд «міста Ярослава» в першій половині чи середині XI ст.

О.П. Манігда присвятила доповідь моніторингу топографічних ознак і термінів, які найчастіше використовують дослідники городищ середньовічного часу. Робота здійснена з метою уніфікації цих ознак для складання бази даних пам'яток середньовічного часу в межах планової теми, яку розробляє відділ давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ. Проаналізовано 211 городищ, що відповідають необхідним для добірки параметрам. Про них достеменно відомі місцезнаходження, характер штучних укріплень і стратиграфія. До добірки включено городища, що містять шари IX—XIII, XIV та пізніших століть, розміщені в басейнах Горині, Стиру, Стоходу, Случа, Західного та Південного Бугу, Дністра, Пруту й Тиси.

Традиційно основний поділ городищ провадиться дослідниками за двома параметрами — топографічними ознаками та характером штучних укріплень. При характеристиці топографії найчастіше звертають увагу на дві ознаки: 1) розміщення городища на підвищенні або на рівнинній місцевості; 2) врахування/неврахування особливостей рельєфу при зведенні штучних укріплень. Співвідношення городищ, влаштованих на підвищенні та на рівнинній місцевості, становить 177 : 34. Серед топографічних ознак городищ, розміщених на підвищеннях (177), дослідники найчастіше називають такі: мис (86), пагорб (67), берегова тераса (9), дюна/гряда (3), плато (4), останець (2), просто підвищення (5) і скеля (1). Натомість серед таких ознак, характерних для рівнинних городищ (34), переважають такі: заболочена (16) чи рівна місцевість (8), заплава (6), підвищення в низовині (4). Очевидно, що цей різнобіг в ознаках топографії потребує для побудови ієрархії бази даних узагальнення та підпорядкування.

За ознаками врахування/неврахування рельєфу при створенні штучних укріплень городища розподілилися як 203 : 8. З-поміж тих, що не враховують рельєф, дослідники виділили лише тип розміщених на рівнинній місцевості (8). Обриси таких городищ найчастіше круглі (ледь овальні). Такі городища найбільше пошкоджені господарською діяльністю, тож саме серед них відсоток знищених укріплень найвищий, що унеможливує включення їх до статистики, яка показала б відсоток спеціаль-

но створених укріплень, зведених на рівнинних ділянках, де скористатися рельєфом було складно.

Окремим пунктом є дослідження варіативності форми укріплень рівнинних городищ (34) відносно часу їх зведення. Наголошено, що серед городищ, що містять ранні шари (IX—X і X—XI ст.), найбільшу кількість становлять овальні та круглі. У наступні часи варіативність форми штучних укріплень зростає несуттєво. Починаючи з XIV ст., городища набувають геометрично правильних форм — створюються інженерні конструкції за чіткими військовими вимогами часу.

Проблеми дослідження давньоруських міст Древлянської землі висвітлює *А.В. Петраускас*. Він розпочав виступ з того, що відомий український філософ С.Б. Кримський у своїх працях і публічних лекціях наголошував, що попри потужний пласт сільських елементів українська культура за своєю природою міська. Аналізуючи елементи матеріальної та духовної культури, вчений дійшов висновку, що місто відігравало домінуючу роль у їх формуванні. Незважаючи на полемічний характер багатьох висловлених тез, доповідач вважає, що С.Б. Кримський таким чином наголошував на наявності в українській культурі досить масштабної та багатосторонньої проблеми, яка постійно привертала і буде привертати увагу науковців.

Корені цієї проблеми, на думку А.В. Петраускаса, слід шукати від самого початку формування міських осередків у середовищі східних слов'ян, на ґрунті якого формувалась українська народність. Тож вивчення становлення міських центрів, що з'явилися в другій половині I тис., завжди буде актуальне.

Для з'ясування цієї проблеми особливий інтерес становлять ранні міські центри на території Древлянської землі, перспективність дослідження яких, зокрема, визначається такими чинниками. Найперше, це розміщення їх на території формування та розвитку пражко-корчацької культури — найранішої археологічної культури, яка надійно співвідноситься із слов'янськими племенами. Слід також враховувати специфічні природно-географічні умови, які сприяли консервативному розвитку матеріальної культури та суттєво обмежували зовнішні впливи. Одним із сприятливих чинників для археологічного вивчення тамтешніх ранньоміських центрів також можна вважати наявність низки древлянських городищ, які припинили своє існування в середи-

ні X ст. після каральних походів княгині Ольги. Внаслідок військового знищення утворилися археологічні пам'ятки, які уникли пізніших втручань у культурні нашарування. Б.А. Звіздецький вказав на близько 15 городищ у Древланській землі, які припинили своє існування в середині X ст.

Найрепрезентативнішим серед таких пам'яток нині можна вважати археологічний комплекс першого городища літописного Іскоростеня. Пам'ятка складається з укріпленого городища та прилеглого до нього відкритого посаду. 2001 р. під керівництвом Б.А. Звіздецького тут розпочалися планомірні дослідження широкими площами та виявлено низку цікавих, різноманітних і чимало унікальних знахідок та об'єктів, які представляють східнослов'янське місто середини X ст. В польовому сезоні 2013 р. було відкрито перевідкладені внаслідок будівельних робіт першої половини XX ст. культурні нашарування дитинця городища, які досі вважали назавжди втраченими.

Від 2006 р. в Коростені провадилися роботи з розбудови заповідника та музею просто неба «Стародавній Іскоростень», які мали на меті збереження та музеєфікацію цього унікального археологічного комплексу. Роботи в цьому напрямі провадяться протягом останніх років також на давньоруських городищах у Новограді-Волинському та Олевську Житомирської обл., що створює сприятливі умови для розбудови в перспективі комплексу археологічних музеїв просто неба під назвою «Древланські гради». То був би кращий спосіб збереження, музеєфікації, популяризації та дослідження археологічних пам'яток, які представляють міські центри, що виникли в середовищі східнослов'янських племен, а також міських центрів, які через військове вторгнення раптово припинили своє існування напередодні утворення Давньоруської держави в середині X ст. та на завершальному етапі давньоруського періоду в середині XIII ст.

Під час роботи круглого столу окремо було заслухано доповідь *М.С. Сергєєвої*, присвяченої темі систематизації деревообробних спеціальностей у давньоруський час. Актуальність вивчення деревообробної справи цілком очевидна, зважаючи на значення деревини як основного будівельного та виробничого матеріалу в матеріальній культурі Русі. Незважаючи на незадовільний стан збереження деревини, археологічні дані з території Південної Русі уможливають, принаймні, попередній аналіз деревообробки в регіоні і виділення

основних спеціальностей, які виокремилися в ті часи.

Хоча вузька спеціалізація в деревообробці задокументована лише починаючи з XVI ст., початковий розподіл на кілька основних ремесел засвідчений у Давній Русі, що, насамперед, обумовлено неоднорідністю сировини, а, отже, й специфікою обробки різних частин деревини.

Основою для виробництва була стигла деревина, яка могла використовуватися як: 1) будівельний ліс (стовбури дерев та спеціально підготовлені частини їх: кругляки та колоди, бруси, пластини, дошки); 2) окремі частини стовбурів для дрібних робіт; 3) клепка. Крім деревини, використовували також похідні матеріали її обробки (гілки, пруття, кору, луб та ін.).

Запропонована класифікація ремесел, які виокремлювалися в давньоруські часи (або були на стадії виділення в окреме ремесло), включає кілька основних галузей, у межах яких міг відбуватися розподіл праці. Відтак, класифікація базується на виділенні окремих галузей, які різняться використанням певного виду сировини та асортиментом продукції. Ці два компоненти взаємопов'язані.

1. Використання будівельного лісу. Теслярство. Виробництво транспортних засобів та інших габаритних виробів.

Теслярське ремесло, принаймні з X ст., розвивалося одночасно з домашніми промислами. Основною продукцією теслярів були великі об'єкти — побутові (житлові та господарські) споруди, а також громадського й державного значення (насамперед, фортифікаційні та інженерні споруди). Будівництво, яке загалом базується на різних матеріалах і має власні завдання, не можна розглядати як власне деревообробну спеціальність. У межах вивчення деревообробки варто говорити про застосування теслярських технологій у будівництві, а, отже, виділяти як деревообробну спеціальність тільки теслярство. Те саме стосується й фортифікаційних робіт.

Теслярство, з одного боку, відіграло одну з найважливіших ролей у підтримці культури життязабезпечення, а, з іншого, виступало як ремесло державної значущості. Відокремлення теслярства як спеціалізованого ремесла могло відбутися не пізніше X ст. у зв'язку з містобудівельною політикою князя Володимира.

У межах теслярських робіт можна також розглядати виготовлення транспортних засобів — водних і наземних, що поступово виділилися в окремі галузі. Простежується регіональ-

на специфіка робіт, пов'язаних з суднобудуванням. Пізніше з'явилися інші спеціальності з виготовлення деяких габаритних виробів (наприклад, стінобитних машин з XIII ст.).

2. Столярні роботи. Сировиною для столярних робіт слугує і габаритна деревина (дошки, бруси), і дрібніші фрагменти. Основна продукція столярства — хатні меблі та різноманітне обладнання. Питання про виділення столярства як окремої спеціальності в Київській Русі (та загалом за часів середньовіччя) поки що лишається відкритим, оскільки столярну справу могли суміщати з іншими видами деревообробних робіт, насамперед з теслярством. На це вказує примітивність традиційного хатного умеблювання.

3. Використання суцільних фрагментів стилю деревини. Різьбярська та токарна справа. Ці дві спеціальності базуються на обробці спеціально підготовлених відносно дрібних суцільних фрагментів дерева. Враховуючи однакову сировину та схожий інструментарій різьбярів і токарів (додатковим знаряддям токарів є лише токарний верстат), дослідниця припускає, що обидві спеціальності могли поєднуватися в межах єдиного виробництва. Вивчення матеріалів Воїнської Греблі свідчить, що такі спеціальності як різьблення і токарні роботи були професійними ремеслами. Вдалося також простежити дві манери обробки виточеного посуду.

Різьбярські роботи могли також практикувати ремісники, пов'язані не з деревообробкою, а з виготовленням специфічної продукції

з використанням різної сировини (приміром, зброярі).

4. Роботи на основі клепок. Бондарство. Використання клепок є специфічною технологією бондарства. Даних про ранню появу бондарства на Русі немає. У південноруських землях перші бондарські вироби засвідчені археологічним матеріалом (знахідки відер у могилах) і писемними джерелами, починаючи з X ст. Навички, необхідні для бондарного ремесла, пов'язані з високою точністю в роботі, а, отже, передбачали високий ступінь спеціалізації. Тож бондарське ремесло могло виокремитися в самостійну галузь уже на перших стадіях свого розвитку.

Використання інших частин дерева, ймовірно, могло відбуватися переважно в межах домашнього виробництва та не пов'язано з виділеними ремісничими спеціальностями. Початок виокремлення основних деревообробних спеціальностей припадає на X—XI ст.

Як бачимо, представлені доповіді продемонстрували поступ і нові аспекти в дослідженні процесу урбанізації в середовищі східних слов'ян. Під час обговорення доповідей, а також інших піднятих проблем учасники Круглого столу дійшли спільного висновку: для епохи Київської Русі, як і для багатьох інших історичних періодів, міська проблематика лишається цілком актуальною і цю тему варто обговорити ширше та на новому рівні — на спеціальній конференції з залученням міжнародної наукової спільноти.

С.О. Біляєва, Ю.В. Коваль, Ю.Б. Цетлін, Л.В. Чміль

НОВІТНІ ТА ТРАДИЦІЙНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КЕРАМІКИ: РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

29—31 жовтня 2013 р. у м. Москві відбувся Міжнародний симпозіум «Современные подходы к изучению древней керамики в археологии», на якому були представлені доповіді

науковців з Великобританії, Казахстану, Нідерландів, Німеччини, Російської Федерації, України, Франції, Швеції, ПАР. Конференція була скликана з ініціативи Інституту археології РАН, науковці якого накопичили величезний досвід і випрацювали методики вивчення давньої кераміки, зокрема завдяки діяльності

© С.О. БИЛЯЕВА, Ю.В. КОВАЛЬ,
Ю.Б. ЦЕТЛИН, Л.В. ЧМИЛЬ, 2014

спеціальної лабораторії, створену завдяки подвижницькій праці О.О. Бобринського.

Основну увагу учасників було приділено обговоренню традиційних і нових методів дослідження давньої кераміки та визначення її ролі у вирішенні проблематики світової історії та культури. Відповідно до цих проблем була сформована Програма конференції, яка включала дві секції: підходи та методи вивчення давньої кераміки (Секція 1) і застосування цих методів до вирішення конкретних історико-культурних проблем (Секція 2), а також стендові доповіді з обох тематичних розділів.

Із вступним словом до учасників симпозіуму звернулися Голова Оргкомітету член-кор. РАН П.Г. Гайдуков, директор Інституту археології РАН академік Н.А. Макаров та академік РАН В.І. Молодін.

Доповіді, тематично поділені за секціями, проходили на спільних засіданнях, що було надзвичайно корисно. Тож учасники симпозіуму мали змогу ознайомитись і з результатами застосування нових методів у вивченні кераміки, і можливостями використання кераміки для соціально-історичних реконструкцій.

На Секції «Методи вивчення кераміки» були заслухані доповіді: Н.П. Салугіної (Самара) «Технологія кераміки і соціальна структура населення Середнього Поволжя в добу бронзи»; A. Lindahl (Lund, Sweden), I. Pikirayi (Pretoria, South Africa Republic) «Давня кераміка й етнографічна сучасність: дослідження кераміки залізного віку Південної Африки — деякі спірні питання»; О.В. Волкової (Москва) «Що може розповісти кераміка про соціальну структуру та ієрархію давніх суспільств?»; С.Г. Бочарова (Сімферополь, Україна), В.Ю. Ковалю (Москва), А.М. Масловського (Азов) та Я.В. Френкеля (Санкт-Петербург) «Методика археометричного дослідження полив'яної кераміки Південно-Східного Криму XIII—XV ст.»; О.О. Виборного (Самара) та М.О. Кулькової (Санкт-Петербург) «Радіовуглецеве датування кераміки неоліту Східної Європи»; Л.М. Мильнікової (Новосибірськ) «Методи природничих наук у вивченні керамічного комплексу поселення перехідного часу від доби бронзи до раннього залізного віку Линева-1»; Н. Mommsen, U. Schlotzhauer (Bonn, Berlin, Germany) та Д.В. Журавльова (Москва) «Антична кераміка Азійського Боспору: нові результати досліджень методом нейтронної активації (НАА)»; А.М. Масловського (Азов) «Досвід обробки масового керамічного матеріалу з розкопок золотоординського Азака»; М.В. Лопатіна (Мо-

сква) «Керамічна шкала Ізборська і проблеми його періодизації»; Gibson Alexander M. (Бредфорд, Великобританія) «Зв'язок між типологією та хронологією кераміки Британії 3000—2000 рр. до н. е.»; О.А. Лопатіної (Москва) «Текстильні відбитки на дьяківській кераміці (експериментальне вивчення)»; Л.В. Татаурової (Омськ) «Про типологію руського посуду XVII—XVIII ст.»; М.М. Грибова (Нижній Новгород) «Технологія формування як основа систематизації вінець руського середньовічного посуду»; Г.М. Поплевко (Санкт-Петербург) «Методичний підхід до комплексного дослідження давньої кераміки»; І.М. Васильєвої (Самара) «Про виділення видів вихідної пластичної сировини кераміки та ареалів їх за доби неоліту (за матеріалами Поволжя та прилеглих регіонів)»; І.В. Калініної (Санкт-Петербург) «Антропологія руху та технологічна традиція»; В.І. Молодіна (Новосибірськ) «Кераміка як етнокультурний індикатор у Західносибірських спільнотах пізнього середньовіччя — нового часу»; J. Meadows, H. Piezonka (Kiel, Greifswald, Germany) «Хронологія кераміки та радіовуглецеве датування за нагаром — як визначити, які дати надійні, а які подавлені?»; К.М. Дубовцевої (Єкатеринбург) «"Чисті" і "синкретичні" традиції керамічного виробництва в неоліті Уралу та Західного Сибіру»; А.М. Мазуркевич, К.В. Долбунової (Санкт-Петербург) «Майстри і технологія виготовлення глиняного посуду жижицької культури будівельників озерних поселень на полях».

На другій секції «Кераміка та її історія» заслухані доповіді: І.С. Жущиховської (Владивосток) «Традиції гончарства культури Дзёмон: координати простору й часу»; M. Spataro (London, United Kingdom) «Технологічні зміни кераміки в часи переходу від раннього до середнього неоліту в Південно-Східній Європі»; Ю.Б. Цетліна (Москва) та В.Е. Медведева (Новосибірськ) «Гончарство осиповської культури Приамур'я (13—10 тис. р. тому)»; О.В. Яншиної (Санкт-Петербург) «До проблеми походження гончарства (за матеріалами Східної Азії)»; M. Le Mièr (Lyon, France) «Початок кераміки на Близькому Сході: внесок археометричних досліджень»; Н.Ф. Степанової «Роль кераміки у вивченні Афанасьєвської культури»; P.N. Hommel, P.M. Day, P. Jordan (Oxford, Sheffield, Aberdeen, United Kingdom), В.М. Ветрова (Іркутськ) «За межами датування. Кераміка, технологія та її розвиток за доби неоліту у басейні Верхнього Витима»; В.Є. Маслова (Москва) «Кераміка Централь-

ного Передкавказзя у ранньоскіфський час»; Л.А. Краєвої (Оренбург) «Сарматська кераміка як історичне джерело»; В.В. Ілюшиної (Тюмень) «Особливості гончарного виробництва у населення коптяківської культури Нижнього Притоболля»; К.І. Панченко (Москва) «Статистична обробка кераміки і достовірність отриманих даних: деякі проблеми»; С.О. Біляєвої (Київ, Україна) «Роль кераміки у вивченні взаємодії української та турецької культур XV—XVIII ст.».

Важливою частиною симпозіуму було обговорення стендових доповідей Т.О. Хорошун (Петрозаводськ) «До питання виготовлення глиняного посуду за пізнього неоліту — раннього енеоліту на території Карелії»; В.І. Мухаметдинова (Уфа) «Гончарні традиції населення Південного Уралу за доби пізньої бронзи (до питання щодо зрубно—алакульських контактів)»; О.Л. Шарганової «Гончарний круг у Смоленському Подніпров'ї за доби раннього середньовіччя»; М.О. Ключнікова (Москва) «Рідкісний випадок гончарної технології»; Л.В. Чміль (Київ, Україна) «Досвід застосування статистичних методів у вивченні кераміки Середнього Подніпров'я»; І.М. Поташевої (Петрозаводськ) «Гончарство давніх карелів у добу середньовіччя: ліпний і кружальний посуд населення північно-західного Приладожья»; І.В. Шевніної (Костанай, Казахстан) «Експерименти з додаванням вовни у форму-

вальні маси в контексті вивчення неолітичної кераміки Торгаю»; О.В. Майорової (Москва) «Методика обробки полив'яної кераміки XVII—XX ст.».

Надзвичайно важливим і плідним для учасників симпозіуму було ознайомлення із результатами напрацювань Лабораторії з вивчення кераміки, яка вже понад 50 років працює в Інституті археології РАН під керівництвом О.О. Бобринського (1963—2010) і докт. істор. наук Ю.Б. Цетліна (від 2010 р.).

Загалом у роботі симпозіуму був відображений широкий спектр проблем з досліджень кераміки на світовому рівні, були представлені найвизначніші результати археологічних розкопок у різних частинах світу, зокрема в зонах виникнення глиняного посуду, відзначено ранішу його появу, що сягає верхнього палеоліту. Наголошено також на важливій ролі природничих та експериментальних методів аналізу матеріалу, що уможлиблює визначити особливості технології виробництва кераміки в різних районах земної кулі, регіональні особливості відповідно до природних зон і культурно-господарських типів, етнічних особливостей. Дискусії та плідний обмін інформацією щодо методів і результатів дослідження кераміки вказують на своєчасність проведення такого тематичного симпозіуму, що відмічено учасниками в підведенні його підсумків. Визнано доцільним періодичне скликання подібних наукових форумів.

ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА ПАВЛОВИЧА БІЛОЗОРА

16 квітня цього року на 63-му році пішов з життя відомий український вчений, один з кращих фахівців у галузі вивчення скіфського монументального мистецтва Володимир Павлович Білозор.

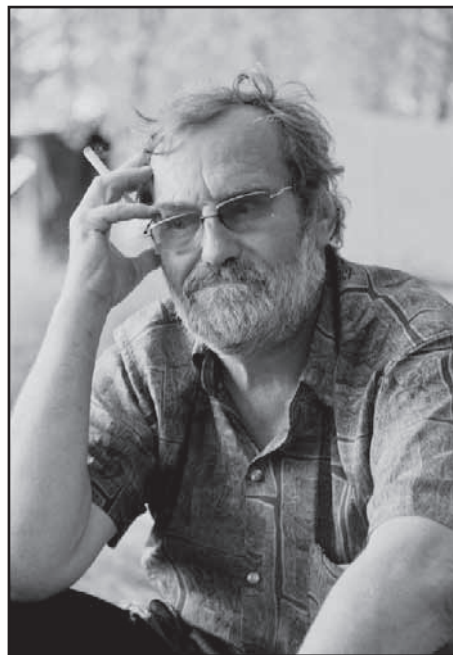
Недавно ми вітали Володимира Павловича з нагоди 60-річчя¹ та, як заведено, висвітлили його життєвий і науковий шляхи.

В.П. Білозор був дуже ерудованим науковцем з вельми оригінальним образом мислення, прискіпливим ставленням до археологічних джерел. Мабуть, через те й тему своїх досліджень він обрав дуже складну, але водночас цікаву — «Скіфські кам'яні статуї VII—IV ст. до н. е.», яку блискуче захистив як кандидатську дисертацію в квітні 1986 р.

Всі, хто працював поруч з ним в експедиціях (чи не по всій Україні) добре знає, яким досвідченим польовим дослідником був Володимир Павлович, як він «бачив землю» та відчував історичні пам'ятки. І це не дивно, бо польовий досвід нашого колеги нараховував майже 40 років, і йому пощастило досліджувати різноманітні пам'ятки: поселення, кургани, культові споруди та ін. на теренах Степового й Лісостепового Причорномор'я. До речі, працюючи в експедиції під керівництвом Б.М. Мозолевського, він був основним дослідником славнозвісної поховальної пам'ятки скіфської еліти — кургану Соболева Могила на Дніпропетровщині.

Науковий доробок В.П. Білозора кількісно невеликий. Але серед його праць, безумовно, нема прохідних, а деякі увійшли до скарбниці сучасного скіфознавства.

¹ Археологія. — 2012. — № 1. — С. 144—145.

Варто також згадати, що Володимир дуже любив художню літературу, багато читав і знав, писав, до речі, гарні ліричні вірші.

Палич — а так його називали, мабуть, усі товариші — був доброю, чуйною, щирою та делікатною людиною. Він уважно ставився до колег, друзів. Завжди був готовий надати допомогу тому, хто її потребував. А ще наш колега належав до тих рідкісних артистичних натур, які вміють сірі будні перетворити на свято. В.П. Білозор був справжньою особистістю.

Нам всім буде дуже не вистачати цього талановитого вченого та чудової Людини... Хай земля буде пухом Володимиру Павловичу.

НАШІ АВТОРИ

АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею, *aksyonovvictor@gmail.com*

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ, *svitbil@ukr.net*

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *volodargrad@ukr.net*

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *gorbanenko@gmail.com*

КОВАЛЬ Юрій Володимирович — доктор історичних наук, Інститут археології Російської академії наук, *kovaloka@mail.ru*

КУЛАТОВА Ірина Миколаївна — директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАНУ, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ, *oldrus@ukr.net*

ОСТАПЕНКО Максим Анатолійович — кандидат історичних наук, Генеральний директор Національного зповідника «Хортиця», *max.hortiza@mail.ru*

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ

ПАНЧЕНКО Іван Васильович — краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України

ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович — старший науковий співробітник охоронної археологічної служби України «Слобідська археологічна служба» при Інституті археології НАНУ, *pelyashenko@mail.ru*

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, професор, *AnnMar@3g.ua*

СНИТКО Іван Олексійович — старший науковий співробітник державної інспекції по охороні пам'яток культури в Миколаївській обл., *maharadze_v@mail.ru*

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, заступник директора ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ в Полтавській обл., *cpram@ua.fm*

ХОРУЖА Майя Володимирівна — старший науковий співробітник відділу фондів Харківського історичного музею, аспірант Харківського національного університету ім. В. Каразіна, *history@ukrpost.ua*

ХРАПУНОВ Ігор Микитович — доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Таврійського національного університету ім. В. Вернадського, *igorkhrapunov@mail.ru*

ЦЕТЛІН Юрій Борисович — доктор історичних наук, Інститут археології Російської академії наук, *yu.tsetlin@mail.ru*

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна — кандидат історичних наук, *chmil_l@i.ua*

ШАБАНОВ Станіслав Борисович — аспірант Таврійського національного університету ім. В. Вернадського, *neizats2004@mail.ru*

ШЕЙКО Ірина Миколаївна — лаборант відділу античної археології Інституту археології НАНУ, *ira.sheiko@gmail.com*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДІУ	— Археологія і давня історія України
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АЛІУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АМА	— Античный мир и археология
АО	— Археологические открытия
АОН	— Археологические открытия на новостройках
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БИ	— Боспорские исследования
БФ	— Боспорский феномен
БЧ	— Боспорские чтения
ВГУ	— Воронежский государственный университет
ВДИ	— Вестник древней истории
ВДПИ	— Воронежский державный педагогический институт
ВССА	— Вопросы скифо-сарматской археологии
ДАК	— Дела Императорской Археологической комиссии
ДАПО	— Державний архів Полтавської області
ДБ	— Древности Боспора
ДІМ РФ	— Державний історичний музей Російської Федерації
ДП	— Древнее Причерноморье
ДСПК	— Древности Степного Причерноморья и Крыма
ИАК	— Известия Императорской археологической комиссии
ІМК РАН	— Інститут історії матеріальної культури Російської Академії наук
КБН	— Корпус боспорских надписей
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАО	— Московское Императорское археологическое общество
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МАЭ	— Музей археологии и этнографии
МДАСУ	— Матеріали та дослідження з археології Східної України
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України
НО	— Надписи Ольвии
ОАК	— Отчет Археологической комиссии
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа
ССПК	— Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
СЭ	— Советская этнография
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
Тр. ... АС	— Труды ... Археологического съезда
Тр. ПУАК	— Труды Полтавской ученой архивной комиссии
ХДПУ	— Харківський державний педагогічний університет
ХІМ	— Харківський історичний музей
ХКААМ	— Художественная культура и археология античного мира

Хсб	— Херсонесский сборник
ЭО	— Этнографическое обозрение
IOSPE	— Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae
ISM	— Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine
LGPN	— A Lexicon of Greek Personal Namen
Milet	— Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899
PDP	— La parola del passato. Rivista di studii antichi
PZ	— Praehistorische Zeitschrift
SEG	— Supplementum epigraphicum graecum
Syll.³	— Sylloge inscriptionum Graecarum